

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1961

Ч. 4-5

Мюнхен

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1961

Ч. 4-5

diasporiana.org.ua

Мюнхен

Видає Сенат УВУ з участю Філософічного факультету та
Факультету права й суспільно-економічних наук
Ukrainische Freie Universität, München 8, Ernst Reuter-Str. 4/III.

Редакція Колегія
Головний редактор проф. д-р Юрій Бойко

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

**WISSENSCHAFTLICHE
MITTEILUNGEN**

1961

Nr. 4-5

München

Buchdruckerei „Logos“, München 19, Bothmerstr. 14, Germany.

Ю. Бойко

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ШЕВЧЕНКА В УССР

Питання фальсифікації Шевченкової творчості в УССР уже було предметом кількакратних студій в еміграційному шевченкознавстві. Зокрема в 24-му томі Збірника Філологічної Секції НТШ опубліковано розвідку проф. М. М. Глобенка «Шевченко в советському літературознавстві», де наш передчасно померлий шевченкознавець влучно показав основні напрямки у фальсифікуванні постаті Шевченка від початків советської влади на Україні аж до року 1953-го.

Коли переступимо ту межу, на якій спинився Микола Миколович у вивчені советської фальсифікації Шевченка, і кинемо погляд на советське шевченкознавство 1953-1960 р. р., то перше, що доводиться констатувати — це те, що основна тенденція попереднього періоду — зробити нашого великого поета «провінціяльним наслідувачем російських вчителів» — залишилася в повній силі. Ба більше, ця тенденція розрослася, зміцніла, спотворила, викривила і занечистила багато з того, що колись наукове шевченкознавство вже виявило й насвітило. Образ великого Шевченка ніколи ще не був так доневірізовання викривлений, як тепер. Фальсифікація переступила всякі можливості імовірного, набрала характеру цинічного знущання з пам'яті поета.

Але справедливість вимагає зазначити, що є й деяка відміна в порівнянні з тридцятими та сороковими роками. В тих роках серед фальсифікуючих писань знаходимо ми лише окружини цінного вкладу в дійсне пізнання Шевченка. Лише окремі дослідники зважувалися тоді, повторивши партійні приписи стосовно Шевченка, сказати ще щось від себе, внести ту чи іншу цінну деталь у справжнє наукове насвітлення образу поета. Тепер, по 1953 р., поруч спотужніння течії фальсифікації, бачимо також виразніше деякі паростки наукового пізнання Шевченка. Із почуттям радости констатуємо це останнє, не можемо і не хочемо обійти при цій нагоді деяких фактів.

З 1952 року в Києві щорічно відбуваються наукові шевченківські конференції,¹⁾ на які приїжджають советські вчені не лише з різних кутків України, але і з цілого ССР. З 1952 до 1959 р. прочитано понад сотню рефератів, серед яких поодинокі слід визнати науковими, а в деяких поруч згори зобов'язуючого елементу фальсифікації можна знайти цінний вклад у вивчення Шевченка. Як це не дивно, але, ма-буть, пальму першинства у науковому шевченкознавстві тримає Максим Тадейович Рильський, людина не в достатній мірі фахова, але упризвілейована в советськім житті і наділена певною дозою сміливості, щоб уникати утертого й безрадісного шляху калічення Шевченка. Рильський написав кілька цікавих статей з увагою до формальних елементів поетики «Кобзаря», а на VII-й Шевченківській конференції дав естетичну аналізу поезії «У тієї Катерини». Він розкрив кожний образовий елемент цієї баляди, сягнув у значення кожного поетичного виразу твору, і прочитавши його розвідку, ми починаємо глибше розуміти мистецьку красу цього віршу, який, на думку Максима Тедейовича, належить до числа найбільших Шевченкових шедеврів. Однаке, розвідка цікава ще й тим, що Рильський немов підбиває в ній підсумок своїм попереднім дослідам. Він підкреслює, що хоч Шевченко й наскрізь народній поет, та фолклорність його поетичної стилістики — це тільки вихідна позиція в його стильовому розвитку, який щораз далі всотував в себе різнородні стильові традиції світової літератури. Дуже ляпідарно перелічує Рильський поезії Шевченка, характеризуючи метричні властивості віршу багатьох з них й у висновку відзначає, що розмір коломийки хоч і характеристичний нашому генієви, однаке він не є так широко застосовуваний, як думали попередні дослідники. Серед різнородних метрів віршу, вживаних Шевченком, особливе місце, на думку дослідника, належить ямбові, але Шевченків ямб є ускладнено-індивідуальний, шевченківський. У цих висловленіях Рильського є багато такого, що треба було б перевірити і може можна було б заперечувати, але дослідник дає матеріял до думання і, читаючи його працю, ви переживаєте почуття духової насолоди. Розуміється, і він не міг обйтися без данини зобов'язуючому світоглядові, він цитує з пієтизмом Добролюбова, але це читач легко відділить від розвідки, як зовсім сторонній елемент. Там таки, на VII-й Шевченківській конференції талановитий одеський дослідник Недзвідський прочитав доповідь, назва якої звучить свіжо: «Тема міста в творчості Шевченка. Якщо не помиляємося, цю тему докладно дотепер розробив тільки проф. Багрій, наприкінці 20-х рр. Тоді цензурні обставини були куди легші від теперішніх, і це дало змогу проф. Багрієві з достатньою ясністю показати гарячу ненависть Шевченка до Петербургу, не лише як до чужого його духові міста, але і як до центру зненавидженої імперії, як до втілення всієї системи національного поневолення. У цій характеристиці Шевченкового ставлення до Петербургу проф. Багрій

¹⁾ «Радянське Літературознавство», № 19, с. 133. Тут відомості про першу конференцію.

ішов слідом за думками письменника Чуковського, який ще в 1911 році відзначив, що Шевченкові Петербург був органічно чужий. Але часи змінилися, те, що можна було сказати в 20-х рр. чи за часів царату, те є неможливе до сказання за часів Хрущова. І Недзвідський твердить, що Шевченко любив Петербург трудящих та ненавидів Петербург визискувачів. Це твердження так і звисло в повітрі, не знайшовши фактів, щоб його підтверди. Та поза тим дослідник, здається, грутовніше, ніж Багрій, розглянув тему міста в Шевченковій творчості, тут лежить його заслуга. В свідомості підсоветських людей Шевченко перестає бути поетом села, він поет універсальний і тим більший до нашого покоління.

А ось іще з VII-ої конференції. Директор Будинку-музею Шевченка в Києві П. О. Білецький виступив із доповідю «Шевченко і Рембрандт». Тема не нова, але новим є те, що доповідач не ігнорує своїх попередників у розгляді цієї теми, як, мовляв, націоналістів, він згадує Дмитра Антоновича та Новицького, зрозуміло, з великою обережністю. В Шевченкові показує Білецький пionera рембрандизму для всієї Східної Європи. Що Шевченко був новатором в галузі офорту на терені Росії, це не є таємницею для шевченкознавців, але щоб сказати сьогодні в ССР, що в цій ділянці мистецтва росіяни йшли слідом за Шевченком, для цього треба деякої дози громадської мужності, і Білецький її має. Більше того, він підкреслює, що коли Росія не мала своїх традицій офорту в минулому, то Україна плекала офорт ще в XVII—XVIII ст., і Шевченко як гравер був не лише послідовником Рембрандта, але й продовжував національну мистецьку традицію. У окремих союзських шевченкознавців можна спостерегти втечу від ідеологізування в бік досліду таких фактів, які не вимагають політичних висновків або вимагають мінімум їх. Так, напр., дослідник Ващенко укладає словник поетичної мови «Кобзаря». Ми познайомилися з розвідкою Бородіна «Текстологічний аналіз поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка»,²⁾ із статтею С. Попеля «До історії видання «Кобзаря» 1860 р.».³⁾ Обидва дослідники підійшли до своїх тем по-науковому. Але, на жаль, такі праці, як дві останні — це тільки окремі яскраві зорі на похмуро-чорному небі советського шевченкознавства, яке украй насичене мрякою партійних настанов. А ці настанови промовисті: З нагоди казенного свята 300-річчя «возз'єднання» у святочних тезах ЦК КПСС писалося: «У тісномуєднанні з російськими революціонерами демократами вів боротьбу проти царизму і кріпосництва великий син українського народу, поет і революційний демократ Т. Г. Шевченко... Шлях до визволення українського народу він бачив насамперед у революційному єднанні всіх слов'янських народів з російським народом. Шевченко був непримиреним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму».⁴⁾

²⁾ «Радянське Літературознавство», 1959, ч. 6.

³⁾ «Радянське Літературознавство», 1960, р., ч. 4.

⁴⁾ «Рад. Україна», 1954, 12 січня.

Ця настанова, цілком відірвана від дійсних історичних фактів, є тою магістралею, по якій простує советська фальсифікація Шевченка багато років. На сімох шевченківських конференціях зачитано аж 17 доповідей, цілком присвячених обґрунтуванню залежності Шевченка від різних явищ російської культури. До цього слід додати кілька рефератів, які доводять Шевченкову нібіто ворожість до українського націоналізму. Більша частина решти доповідей — в тій чи іншій мірі підpirаютъ обидва згадані аспекти фальсифікації. В 30-х р. р. постійно говорилося про вплив Герцена, Добролюбова, Чернишевського на Шевченка. Але тоді фантазія фальсифікаторів не сягала далі, вони майже не знаходили інших постатей росіян, від яких можна було б узалежнити ідейний розвиток Шевченка. І тут відчувається постійно недовиконаність партійного завдання. Політичні памфлети й відозви Герцена Шевченко міг читати не раніше 1857 р., знайомство з творчістю Чернишевського і Добролюбова могло бути ще пізнішим. Завдяки хронології Шевченко явно вислизав з концепції, яка узaleжнювалася його духовий розвиток від «старшого брата», на поталу фальсифікаторам залишився дуже короткий передсмертний період життя поета. Така мова фактів не могла задовольняти партію. І от на першій шевченківській конференції поставлено доповідь Є. Кирилюка «Роль передової російської культури у формуванні ідейно-естетичних поглядів Шевченка». Тут уже українського поета поставлено в невільницу залежність від російської культури в цілому. Тут і декабристи, і петрашевці, і Радіщев, і Белінський, а Герценові, Чернишевському і Добролюбову припадає роля останніх вчителів, які остаточно допомогли йому зрозуміти інтереси українського народу.

Особливо пікантною є справа узалежнення Шевченка від Белінського. Белінський ненавідів Шевченка жеруцюю ненавистю. Ця ненависть російського критика випливала з мотивів принципових: він боявся розвитку української літератури, відчував в українській літературі початок українського духовно-національного відродження і, як переконаний російський імперіяліст, кпив з українських письменників, з усією силою свого блискучого таланту насакував він на молоді парості української літератури, щоб убійчою іронією, категоричним тоном осуду здушити її ще в сповіточку. В рецензії на Шевченкові «Гайдамаки» він сказав: «Читачам... відома думка наша з приводу творів так званої малоросійської літератури. Не станемо повторювати її тут і тільки скажемо, що нова спроба співань п. Шевченка, упривілейованого, здається, малоросійського поета, переконує нас ще більше, що такого роду твори видаються тільки для насолоджування і повчання самих авторів; іншої публіки у них, здається, немає... Що стосується до самої поеми пана Шевченка — «Гайдамаки», тут є все, що належиться кожній малоросійській поемі: тут ляхи, жиди, козаки, тут добре лаються, п'ють, б'ють, палять, ріжуть; ну, розуміється, в антрактах кобзар (бож без кобзаря яка ж там уже малоросійська поема?) співає свої надхненні пісні без особливого змісту, а дівчина плаче, а

буря гомонить».⁵⁾ Белінський зрадів, коли довідався, що Шевченка заарештовано. Свою радість з цього приводу висловлює він у листі до Анненкова на початку грудня 1847 року. Там він пише, що Шевченкової поеми «Сон» не читав, але переконаний, що цей твір є брудним знущанням з російської цариці як жінки. На адресу поета додає лайку, яку ніякovo повторювати, і зазначає, що йому Шевченка не жаль. Якби він, Белінський, був Шевченковим суддею, він «зробив би не менше», як цар.⁶⁾ Згадані документи ворожого ставлення російського критика до нашого поета не підлягають ніякому сумнівові. Як же в такому випадку довести «благотворний» вплив революційного демократа Белінського на Шевченка? Коло цього завдання заходився ще перед останньою війною ленінградський проф. Спірідонов.⁷⁾ Серед російських відгуків на перші твори Шевченка є одна рецензія в «Отечественных Записках» за 1840 рік, не підписана ніяким автором. Спірідонов проголосив, що вона належить первові Белінського, дарма, що погляди, висловлені в ній, різко суперечать тому, що говорив Белінський про українську літературу і Шевченка. І от у зв'язку з цією рецензією починає творитися легенда про ідейну пов'язаність Белінського і Шевченка. Спочатку у книзі «Русско-украинские литературные связи» (Москва, 1951 р.) висуває Є. Кирилюк твердження про те, що естетика Белінського мала вплив на Шевченка, що «Кобзар», як видатне літературне явище, відкрив для суспільства Белінський. Для кожної культурної людини звучало це дуже непереконливо і могло лише обурювати. Тому до цієї теми звертаються ще й інші советські літературознавці. На I-й Шевченківській конференції кандидат філологічних наук Басс прочитав доповідь «В. Г. Белінський і Т. Г. Шевченко».⁸⁾ Він ще раз попробував довести те, що вже вважалося доведеним. Журнальна нотатка з цього приводу зазначала: «Доповідач заперечив писанину буржуазних націоналістів про мініме ворогування двох визначних діячів визвольного руху в Росії і показав роль діяльності Белінського у формуванні революційно-демократичного світогляду Шевченка і в розвитку українського літературного процесу 30-х — 40-х років XIX ст.»⁹⁾ Але виявилось, що й це «ґрунтовне», за партійною оцінкою, на-світлення питання вимагає знову найґрунтовнішого. І на II-й Шевченківській конференції виступає кандидат філологічних наук Прийма з Ленінградського Інституту російської літератури. Він читає доповідь на тему «Перше видання «Кобзаря» в оцінці Белінського». Він повторює знову те саме, і київський шевченкознавчий Олімп задоволений: врешті, вдалося довести! Але читачів не переконують запевнення фальси-

⁵⁾ Цитую за кн.: Пъпин. Белинский, его жизнь и переписка, СПб, 1876, II, с. 224

⁶⁾ Белинский, Письма. СПб., 1914, т. III., стор. 318-320.

⁷⁾ В. Спирідонов. Неизвестная рецензия Белинского о «Кобзаре», «Лит. Газета», 1939, № 13.

⁸⁾ «Збірник праць Першої і Другої Наукових Шевченківських Конференцій», К., 1954, стор. 26—46.

⁹⁾ «Рад. Літературознавство», № 19.

фікаторів. Російський літературознавець проф. Оксман підносить голос протесту, він твердить, що анонімову рецензію ніяк не можна приписувати Белінському, бо вона суперечить усій системі поглядів російського критика на українську літературу. І от фальсифікатори затурбовані. Вони ще боронять своєї позиції, але вже оглядаються на партійних дозорців, чи не накажуть ті відомлятися від цього фальсифікату як особливо непереконливого і недієвого. Чим це закінчиться, сказати покищо важко.

Про популярного російського журналіста Некрасова Шевченко в своєму щоденнику записав, що цей, на його думку, не тільки не поет, але й віршороб незугарний. Якщо вдуматися у Шевченків вислів, взявши під увагу естетичні позиції нашого поета і Некрасова, легко відчути глибоку відмінність між письменниками у підході до літератури. Але це мало обходить фальсифікаторів. На II-й шевченкознавчій конференції поставлено доповідь кандидата філологічних наук Чалого «Шевченко і Некрасов». Метода цього «літературознавця» така: уже доведено, що російський та український народи мають спільне завдання, а раз так, то мають вони й спільні ідеї, літературні мотиви, образи. Шевченко і Некрасов два велиki сини великих народів, отже... далі йшли висновки про їхню близькість, і проблема розв'язана, підводне каміння обійдено.

Кілька праць в останніх часах присвячено Шевченковим повістям (Крутікової «Художні особливості повістей Шевченка», Є. Магури про лексику і фразеологію повістей Шевченка). Колись російські об'єктивні літературознавці, як от Пипін, підкреслювали, що ці повісті не належать до перлів літератури, колись усім було ясно, що під оглядом літературним їх не можна ставити поруч Шевченкових поезій. Але тепер такий підхід вважається наклепом українських націоналістів на поета. Річ у тому, що повісті написано російською мовою, і цей факт затьмарює все. Тут відкривається велика спокуса показати Шевченка як російсько-українського письменника, для якого головною батьківщиною була Росія, а додатковою Україна. У книжці Назаренка читаемо: «Шевченко написав ряд поетичних творів, а також всю свою прозу російською мовою, щоб якнайдоступніше, якнайкраще показати братньому російському народові поневолену Україну, підкреслити спільність інтересів українського і російського селянства та необхідність їх спільної боротьби проти гніту поміщиків і царизму. Його помисли і дії були спрямовані на те, щоб зміцнити зв'язки і дружбу між двома великими народами».¹⁰⁾ Розуміється, такий підхід до повістей відгонить грубою тенденцією. Про якусь особливу революційність художньої прози Шевченка говорити не доводиться, в ній зовсім немає того революційного динамізму, який позначає поезії «Кобзаря». І, розуміється, ні про яку спільність інтересів російського та українського селянства Шевченко не думав, коли писав повісті. Він їх писав у роках заслання і за прозаїчною формою в російській мові сподівався захова-

¹⁰⁾ І. Д. Назаренко. Світогляд Т. Г. Шевченка. К., 1957, стор. 6.

ти своє авторство, бо пристрасно хотів друкуватися. Писання російською мовою тут було конечністю неволі, і інакше трактування цього факту свідчить лише про цинізм і зневагу до пам'яти поета.

Шевченко протягом усього життя був під впливами росіян — ця тенденція пронизує сьогоднішнє советське шевченкознавство. Колись біографи твердо встановили, що майстер Ширяєв, у якого в Петербурзі Шевченко був челядником, належав до числа кваліфікованих ремісників. Сьогодні його підтягають на рівень мистця. Говориться, що Ширяєв звертався до Академії Мистецтв із проханням визнати його художником, але замовчується, які були наслідки прохання. Та для фальсифікаторів досить і цього. Ширяєв у їхньому розумінні — російський художник, отже можна говорити про благодійний вплив російської культури на Шевченка ще за його кріпацьких років. Далі Белінський. За Белінським — петрашевці. Про можливість зв'язків Шевченка в 40-х роках з таємним гуртком Буташевича-Петрашевського писав ще в 1924-му році О. Дорошкевич, але писав обережно, і із поданих ним матеріалів справа виглядала так, що петрашевці цікавилися долею засланого Шевченка, але ані контактів з ним, ані тісніших зв'язків з його оточенням не мали.¹¹⁾ Сьогоднішні фальсифікатори нічого нового з матеріалів до цієї проблеми не знайшли, вони лише вульгаризують проблему, вони знаходять спільний революційно-демократичний фронт там, де немає змоги це довести матеріалами. Так зроблено у доповіді М. Новікова «Шевченко і петрашевці» на другій шевченківській конференції, та ще й опубліковано її в збірнику шевченкознавчих праць. Цього вже було забагато і для декого із серйозніших підсоветських дослідників, і рецензія в «Радянському літературознавстві» ущіplиво зазначає: «Коли в Збірниках і далі вміщуватимуться такі доповіді, як «Шевченко і петрашевці», в якій нема ні грана чогось невідомого, або хоч забутого або маловідомого, а замість того є модернізовано-спрощений переказ фактів, описаних ще в 20-х—30-х роках Ол. Дорошкевичем, то розв'язування першочергових завдань просуватиметься доволі кволо, і такий стан важко буде назвати цілком задовільним».¹²⁾

Немов набридлива одноманітна мелодія бренить у советських писаннях теза про залежність Шевченка наприкінці його життя від Герцена, Чернишевського, Добролюбова. Це також теза, запозичена ще на початку 30-х р.р. у Дорошкевича і тоді ж таки звульгаризована крикливою аподиктичністю Є. Шабліовського, який присвятив цьому питанню цілу книжку. Пізніше Шабліовського заарештовано, заслано, він відбув кару, після війни повернувся на Україну і із якимось особливим завзяттям узявся за старе своє діло фальсифікації Шевченка. В той час, як Шабліовський правив роги козам на Півночі, коло його улюбленої теми завзято вправлялися інші, до речі, Шагінян, росіянка вірменського походження. Вона здобулася на ширість і призналася,

¹¹⁾ О. Дорошкевич. Етюди з шевченкознавства. Х.—К., 1930.

¹²⁾ «Радянське Літературознавство», 1958, № 5, стор. 135.

що в багатій мемуарній літературі, яка насвітлює образ Шевченка, тільки одного не можна знайти: майже ні слова, ні звука про його взаємовідносини з Чернишевським і редакцією «Современника».¹³⁾ Це дуже важлива заява. Великі зусилля, старанні розшуки не дали наслідків. Сумлінність дослідника вимагає в таких випадках ревізувати гіпотезу. Але в ССРП цього зробити не можна, бо партія вимагає, щоб Шевченків зв'язок із російськими революціонерами демократами був д'юдіваний за всяку ціну. Тому Шабліовський у своїй книзі «Шевченко і російська революційна демократія» (Київ, 1958 р.) вже не так шукає доказів, як сугестіонує фразами партійних документів і партійних авторитетів. Сугестіонування — важливий метод у системі фальсифікації. Советські псевдошевченкознавці завдяки своїй неграмотності та неуважності часто потрапляють у великий клопіт. Характеристичним прикладом може бути підхід до Шевченкової поезії «Я не нездужаю нівроку!» Там є рядки:

...А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.¹⁴⁾

В цих словах підсоветські шевченкознавці знайшли поетичний перепів слів Чернишевського з його зверненням до Герцена, надрукованим в лондонському журналі «Колокол». Захований під псевдонімом, Чернишевський писав до Герцена: «Пусть ваш «Колокол» благовестить не к молебну, а звонит набат! К топору зовите Русь».¹⁵⁾

Відкривши збіг образів «сокири», «топора» у Шевченка і Чернишевського, советські «дослідники» тріумфували: ось він, доказ ідейної залежності Шевченка від Чернишевського. Це, з дозволу сказати, відкриття зробили советські критики ще в 30-х роках, але вони це з неуважним захопленням повторювали в 50-х рр. Тим часом виявляється, що захоплені фальсифікатори протягом десятків років спускали з уваги один «дрібний» факт: звернення Чернишевського до Герцена надруковано майже на рік пізніше від дати написання Шевченкової поезії «Я не нездужаю нівроку».

Щоб роздмухати уяву про Шевченкові зв'язки з росіянами, Шабліовський твердить, не перевіривши джерел, що на похороні Шевченка був присутній Тургенев, тоді як Тургенев у 1861 році жив у Парижі і до Росії не навідувався.¹⁶⁾ Організування панаходи по Шевченкові в Москві приписує він Сергію Тимофійовичу Аксакову, тоді як відомо, що Аксаков помер 30 квітня 1859 року.¹⁷⁾

¹³⁾ М. Шагінян. Тарас Шевченко. Москва, 1946, стор. 308—309.

¹⁴⁾ Т. Шевченко. Поезії в двох томах, Київ, 1955, т. II, стор. 323.

¹⁵⁾ «Колокол», 1860, л. 64.

¹⁶⁾ Є. Шабліовський. Шевченко і російська революційна демократія. К., 1958, стор. 216.

¹⁷⁾ Там же, 220.

Завдання фальсифікаторів полягає в тому, щоб якнайбільше роздмухати російські звязки Шевченка ізвести відомості про його звязки з українською інтелігенцією його часу до мінімуму. Кожний навіть випадковий контакт з тим чи іншим росіянином підкреслюється, як щось особливе і значне, за цим ідуть постійні пошуки. Українські імена називаються остильки, оскільки їх не можна обминути. Українців більше згадується тоді, коли вони служать посередниками для знайомства поета з росіянами. Вивчення характеру взаємин Шевченка з тим чи іншим українським діячем не вважається за актуальне. Це ж зовсім не випадково, що з цієї галузі шевченкознавства за багато років написано чи не дві лише праці, варті уваги: «Т. Г. Шевченко і Мик. Андр. Маркевич» пера Гайдая¹⁸⁾ та доповідь Кузьміної «Шевченко і Андрузький».¹⁹⁾

Хоч остання праця й досить примітивна під оглядом аналітичним, все таки в ній подано цікаві дотепер невідомі, заховані в архівах, писання Андрузького, на підставі яких бачимо, що цей студент, учасник Кирило-методіївського братства, заступав Шевченкові соціальні й національно-революційні позиції. Зовсім слабенькі під оглядом мистецтва, вірші Андрузького все таки цілком послідовно відображають Шевченкову революційність:

Дивіться, Вкраїна сміється,
Аж ворогу сміх той нудить.
Стривайте! Вам так не минеться,
Той сміх орлів лихих розбудить!
Не будем ходити на могили,
Не будуть глумити наших милях,
Тоді на могилах, геть, геть край дороги
Заплачути вороги!

Згадана праця Гайдая про відносини між Шевченком і Миколою Андрійовичем Маркевичем ані під оглядом дослідчим, ані з погляду притягнених матеріалів не вносить майже нічого нового. Колись цієї теми торкалися і Мих. Марковський, і П. І. Зайцев, і зовсім побіжно Ефремов, Дорошкевич, Навроцький, і все таки ця преважлива тема залишалася не насвітленою. Маркевич — надхненний етнограф, знавець західноєвропейської літератури і її перекладач, автор книжки поезій «Українські мелодії», культурний музика, що записував, обробляв і друкував народні пісні з нотами, власник багатьох скринь з історичними документами часів Гетьманщини і темпераментний автор п'ятитомної «Історії Малоросії», людина, що жила духом Полуботка, а водночас близький друг декабриста Кюхельбекера, добрий знайомий Пушкіна — яка ж це цікава й кольоритна постать! Шевченко товарищував із Маркевичем, і Маркевич — ця ходяча енциклопедія українського духу — безперечно, мав великий вплив на Шевченка. Щоб дослідити цей вплив, треба заходитися коло багатьох архівних матері-

¹⁸⁾ Радянське Літературознавство, 1960, ч. 3.

¹⁹⁾ Збірник праць П'ятої Наукової Шевченківської Конференції, К. 1957.

ялів, що залишилися після Маркевича. І нам здається, що Гайдай за своїми даними, як науковець, міг би це завдання подолати. Та ба! Поглиблene вивчення зв'язків Шевченка з українськими діячами є в ССР небажане. Тим більше це стосується Маркевича, бож і самий Белінський сто років тому заплямував цього українського патріота, знайшовши у нього вже гріх сепаратистичних тенденцій.

Небажаною є і правда про відносини між Шевченком та Кулішем. У хронікальній книзі Д. Косарика «Життя і діяльність Шевченка», яка мала б день за днем показати життєвий шлях нашого поета, ви знайдете дати народження Добролюбова і Чернишевського, відомості про книгу поезій Кольцова, але вам не вдастся довідатися, коли познайомилися Шевченко і Куліш, які інтереси їх в'язали, про що вони говорили. У I-II «Збірнику Шевченківських Конференцій» на стор. 244 згадано ім'я Куліша п'ять разів і кожного разу з епітетом «націоналіст». А старий досвідчений шевченкознавець Іеремія Айзеншток поставив собі завдання підважити дотеперішні здобутки шевченкознавства в ділянці наслідження відносин між Шевченком і Кулішем.²⁰

Загальновідомою річчю є, що в пізнішій порі свого життя Куліш став на становищі антиподом до Шевченка. Він його заперечував і таврував. Так було в часах занепаду і присмерку, коли Куліш розгубився серед суперечностей і заблукався на бездоріжжі трагічної російської дійсності кінця XIX століття. Але в останніх роках життя Шевченка Куліш залишився Шевченкові вірним другом, дорадником і помічником, іноді дещо аподиктичним, а все таки другом. І Шевченко, знаючи недоліки вдачі свого товариша, все таки високо цінив його і багато разів писаним словом висловлював свою любов та духову близькість до Куліша. А коли Шевченко вмер, то Куліш багато зусиль прикладав, щоб популяризувати Шевченка серед українського народу. Все це вже давно встановило наукове шевченкознавство. Але Іеремія Айзеншток добре знає, що непохитні факти духового зв'язку між Шевченком і Кулішем не до вподоби в Москві. І от Айзеншток іде на свідому фальсифікацію. Він сам вказує, з якої основної позиції він виходить: раз, мовляв, доведено, що Шевченко був в одному таборі з Чернишевським, то, значить, не міг він бути в одному таборі з «націоналістом» Кулішем. Але якими фактами угрунтувати «повний розрив» між двома українськими світилами? Фактів немає, тому їх треба вигадати. І на службу вигадуванню ставить Айзеншток свою блискучу, справді знамениту шевченкознавчу ерудицію. Він розшукує в російській газеті «Северная Пчела» за 23-го лютого 1861 року різко негативну рецензію на друге видання Кулішової «Граматики». Під рецензією стоїть підпис: «Горожанин С...». Так оцю то озлоблену рецензію на Кулішів буквар приписує Айзеншток Шевченкові і з цього робить висновок, що в останні дні життя Шевченка між ним і Кулішем стався остаточний розрив, виросла духовна прірва. На думку Айзенштока, згадана рецензія

²⁰) І. Я. Айзеншток. Із розшуків про Шевченка. Збірник Праць П'ятої Наукової Шевченківської конференції. Київ, 1957.

поруч віршу «Чи не покинуть нам, небого» є останніми писаннями Шевченка перед смертю.

Рядовий читач навряд чи стане сумніватися в правдивості твердження Айзенштока. Рядовому читачеві промовлятиме той аргумент, що в стилі рецензії є наявні характеристичні Шевченкові вирази, найхарактеристичнішим є вислів: «сузdalьско-византійське изображеніе». Однаке, фаховий шевченкознавець знайде цілком достатню кількість підстав, щоб відкинути вигадку Айзенштока.

У гонитві за пошуками зв'язків Шевченка із російським світом соціетські шевченкознавці віднайшли чимало незнаних або забутих фактів. Цими фактами ніяк не можна довести, що Шевченко прагнув до ідейного зближення з російськими колами та злиття з російськими революційними демократами в одному таборі. Зате советським дослідникам вдалося зібрати чимало матеріалу, який показує, що різні російські кола, від крайніх правих до крайніх лівих, намагалися затягнути Шевченка до себе. З разючою ясністю бачимо ми тепер, як росіянин різного маштабу, іноді й пігмеї, хапалися за поли поетового одягу, як вабили до себе, як говорили в імені самого поета, очевидно, не питаючися на це у нього дозволу. Вже за життя Шевченка у відношенні до його особи практикували вони методи провокацій, намагаючися посварити його з українськими друзями.

Саме приклад такого поступовання бачимо з боку «Северной Пчелы». В літературних колах стиль Шевченкової прози був знаний, багато людей ще за життя Шевченка читали його «Журнал», і вправний журналіст міг легко змаскати рецензію в такому стилі, щоб вона викликала підозріння, ніби її написав Шевченко. Хто це міг зробити — це зараз важко сказати з певністю. Міг це бути, наприклад, проф. Ламанський, спритний україножер і людина наскрізь неморальна. Це тільки він один зазначив у 1867 році в листі до Івана Аксакова, що він чув про належність рецензії перові Шевченка. Ні перед цим, ні після цього ніхто ніколи не засвідчив цього, і Айзенштокові довелося для відкриття нового Шевченкового твору послатися на україножера Ламанського.

Це є виключене, щоб Шевченко за кілька днів до своєї смерті, серед страждань, яких йому завдала хвороба, міг фізично взятися до писання рецензії. Шевченко до останньої хвилини надіявся і хотів жити, але й передчував наближення фатальної розв'язки і в поезії «Чи не покинуть нам, небого» зі стойчиною примиренністю і мудро-лагідним спокоєм готовий був прийняти смерть. Чи це ж отак перед лицем смерти були відповідні обставини, щоб робити порахунки з Кулішем, з яким поет був зв'язаний на протязі багатьох літ?

І чи це в стилі Шевченка — завдавати ударів, ховаючися під псевдонім? І як він міг стати співробітником «Северной Пчелы», газети, що вже понад сорок років посідала скрайню реакційну, російсько-націоналістичну позицію, в газеті, яка пробувала через свого дописувача

Толбіна зробити з Шевченка російського патріота, проти чого гаряче зареагував поет своїм спростуванням, яке так і не побачило світу.²¹

Шевченко належав до редакції «Основи», в співредагуванні першого числа цього журналу він ще брав участь. А саме в цьому числі з'явилася позитивна рецензія на друге видання Кулішевої «Граматики». І чи це можливе, щоб Шевченко одною рукою випускав у світ позитивний відгук про «Граматику», а другою писав злобну статтю проти тої самої книжки?

І, нарешті, в рецензії «Северной Пчелы» в негативному пляні згадується про перше видання «Граматики», тоді як відома Шевченкова наскрізь позитивна оцінка першого видання.

Легенда про «новий твір» Шевченка є по суті наклепом на поета, намаганням штучно відмежувати його від Куліша. Тим більше радісно, коли навіть у важких обставинах советської дійсності знаходяться сміливці, які починають відтворювати дійсний характер відносин між Кулішем і Шевченком. Так, наприклад, один із дослідників зазначає, що Шевченко в своему останньому редагуванні «Наймички» взяв під увагу деякі поправки Куліша, яко цінні. Інший вчений наводить джерело за джерелом, де Куліш давав високу оцінку Шевченкової музи, де Пантелеїмон Омелькович засвідчував свою боротьбу за проламання цензурних перешкод над Шевченковим словом. Це все не нове. Але слава Богу, що сьогодні в советських умовах ще знаходяться мужні люди, які наважуються говорити стару безперечну правду.

Шевченка намагаються перетворити в російського патріота. Тому що фактів на доказ цього немає, фальсифікатори вживають методи натяків. От приміром, намалював Шевченко для заробітку ілюстрації до книги Н. Полевого про російського полководця Суворова. Кирилюк говорить про це у своїй книзі «Т. Г. Шевченко» так, щоб лишити у читача враження, наче наш поет ставився до Суворова з любов'ю.²²⁾

А скільки зусиль прикладається, щоб довести, нібито Шевченко був прихильником так званого «акту возз'єднання»! Коло цього дбайливо ходить і Кирилюк у щойно згаданій книзі. Ось як він розкриває ідейний зміст Шевченкового офорту «Дари українському народові і Хмельницькому в Чигирині»: «На малонку зображені палати Богдана Хмельницького. В центрі композиції — дари від послів трьох держав. Найбагатші дари турецького султана. Фарб на офорті нема, але за описом самого Шевченка — це розкішний дулейман, булава і шабля. Більш скромні дари двох інших послів. У цих красномовних деталях є глибший зміст. Поперше, багаті дари контрастують із скромною обстановкою палат Богдана Хмельницького, які мало чим відрізняються від обстановки хати заможного козака. Подруге, не зважаючи на багаті дари, у турка сподівань на успіх посольства мало. Про це свідчить його похмурий, насуплений вигляд. Турецький посол стоїть пра-

²¹⁾ Про це див.: П. Зайцев. Життя Т. Шевченка, 1955, стор. 364; Ф. Прийма. Шевченко и поэты, «Искры», «Збірник праць 7-ї Наукової Шевченк. Конференції», К., 1959, стор. 158.

²²⁾ Є. Кирилюк. Т. Г. Шевченко. К., 1959.

воруч. Від нетерпіння турок встав. Ще далі сидить польський посол, на дві третини затемнений постаттю турка. Після восних подій 1648—1649 рр. він не має надій на успіх посольства. Ліворуч від дарів, найближче до внутрішніх локоїв гетьмана, весь освітлений сонцем з другої палати, сидить у високому кріслі сивий боярин. Він сидить спокійно і упевнено. Коли не зараз, то пізніше, але успіх його місії забезпечений. Два братні східно-слов'янські народи, близькі походженням, історичною долею, звичаями, релігією, повинні поєднатися... Таким чином, — продовжує далі Кирилюк, — сама ідея й художнє розв'язання в офорті дуже показові. Шевченко брав для першого офорту на історичну тему один із найважливіших, поворотних пунктів у вітчизняній історії — возз'єднання навіки України з Росією».

Процитовані слова являють разюче фальшивання ідейно-мистецького задуму Шевченка в названому офорті. Ідея могутньої волі й сили українського народу світить Шевченкові, коли він вибирає для свого мистецького зображення історичний момент, в якому Хмельницький чув себе впевнено і вірив, що дужою рукою здійснить свої державні аспірації. Легко помітити, що на офорті всі три посли зажурені. Весь освітлений сонцем не лише боярин, ще більше освітлені турецькі дари, і вони в центрі всієї картини. Чи не означає це, що наймогутніша тогоджасна держава визнала незалежність України? Поляк, дійсно, на заднім пляні, він зрезигновано задуманий, цим немов би підкреслено, що Польща своє вже втратила. Турок виразно схвилюваний. Його напружені очі свідчать про внутрішне страждання. Імовірно, що турецькому вельможі не легко іти на поклон до нового владики, який ще так недавно був малою непомітною людиною, як нелегко й визнавати маєтат нової, мов чудом народженої, держави.

У московського боярина вродливе шляхетне обличчя, а на ньому зосереджена заستانова. Очі спущені додолу, і ні сліду певності. Нова держава на південних границиах Московії з вільними хлопами, і нові турботи для царя, у якого всі є лише рабами. Може цим і журиться боярин? Він вгруз у високе крісло і мішкувато сидить у ньому, а висока спинка крісла підноситься над ним. Це крісло пасувало б і для королівської палати Людовика XIV. І не простота «заможної козацької хати» впадає в очі, а глибінь перспективи палацу. Військову варту, видно, що не вимуштувано, але її вже поставлено коло входу, як при дворі кожного короля. Широкий, оздоблений візерунками вхід у почекальню, а в самій почекальні монументальна простота стилю володаря-здобувця: дві великі картини в рямах, свіча в оздобленому канделябрі звисає зі стелі, понад стіною довга канапа для тих, що чекатимуть на ласку побачити ясновельможного. На цьому маєстатичному фоні посли, що, безперечно, відчувають «силу і волю» українського народу. Це і є ідея офорту, вона говорить промовисто сама за себе з мистецького образу. Але це тоді, коли ви уважно й неупереджено розглянете офорт. Небезпека трактовки Кирилюка в тому, що вона **нав'язується згори** авторитетним шевченкознавцем, і коли ви пе-рестанете вірити безпосередності вашого власного враження, тоді у ва-

шій свідомості залишиться щось від Кирилюкової трактовки, а значить і образ самого Шевченка у вашій уяві набере фальшивих контурів.

У п'ятому числі журналу «Радянське Літературознавство» за 1960 рік надруковано статтю Рожила «Епітет у поезії Шевченка». Можна було б сподіватися, що тут говоритиметься про академічні речі академічною мовою. Сталося, однак, інакше. Рожило спиняється над Шевченковим епітетом «святий» і цитує: «Кругом святого Чигирина». Далі йдуть його коментарі: «Чигирин святий тому, що пов'язаний з пам'яттю великого гетьмана, який навіки з'єднав два рідних народи». Це фальсифікація досить груба. Може й добре, що такі фальсифікації з'являються, бо вони, кінець-кінцем, у советського читача мусять викликати огиду і будитимуть критичніше ставлення до теперішніх шевченкознавчих писань.

Як відомо, коли Шевченко був членом Археографічної Комісії, він відвідав Переяслав і зробив опис старовинних будов та історичних цінностей цього колись славного полкового центру Гетьманщини. Шевченка вразила мізерія руїн, він уважно описує рештки старовини, звертає особливу увагу на сліди культурницької діяльності Мазепи і кілька разів називає руйнування національно-мистецьких українських скарбів з боку москалів та «батьків отечества чужого» варварством.²³⁾ До цього гармонізує і Шевченків малюнок: убога вулиця, посередині баюра грязюки, в баюрі свиня, а далі обриси занедбаної церкви святої Покрови, історичної пам'ятки XVIII ст. Не треба до цього ніяких пояснень, щоб зрозуміти, яке обурення викликали у Шевченка ці сумні наслідки московського панування у Переяславі. Але звернімося до календаризованої біографії поета у Косарика. Під відповідною датою ми там знайдемо таку красномовну нотатку: «Переяслав. Шевченко описує для Київської Археографічної Комісії історичні пам'ятники Переяслава і змальовує їх, зокрема Успенський Собор, як місце Переяславської присяги 1654 року на вірність єдності з Росією».²⁴⁾ Поперше, тут грубо сфалшовано самий факт. Шевченко не змальовував церкви Успіння Пресвятої Богородиці з тої простої причини, що вона згоріла ще за часів Гетьманщини. На її місці за часів Шевченка стояла вже нова церква з дев'ятьма банями у византійському стилі, який Шевченко так ненавидів. Зовнішня сторона церкви виглядала потворно. «Дивитися на неї не можна, не те що малювати» — записав Шевченко.²⁵⁾ І от у світлі цих даних нотатка Косарика виглядає на фальсифікацію, націлену на те, щоб викликати у читача враження, ніби Шевченко захоплювався сумнозвісною подією 1654 року. Тут дано лише натяк. Прямо не сказано, що Шевченко був прихильником возз'єднання. Але у читача може виникнути таке припущення, коли він на кожному кроці подібні натяки зустрічає, а ще коли урахувати, що Шевченкові анти-московські поеми вилучено з вибраних творів Шевченка і тепер вони

²³⁾ Т. Шевченко. Твори. В-во М. Денисюка, Чікаго, 1959, т. V, с. 155-158.

²⁴⁾ Д. Косарик. Життя і діяльність Т. Шевченка. К., 1955, стор. 73.

²⁵⁾ Т. Шевченко. Твори. В-во Денисюка. Чікаго. 1959, стор. 155.

доступні на Україні не кожному. Зрештою, і ці поеми зазнають най-грунтовнішого советсько-російського перетрактування. Цю роботу доручено академікові Білецькому, і він виконав її. Він заявив, що «Великий Льох» Шевченка спотворили українські націоналісти і що цей твір треба розуміти в клясовому, а не в національному аспекті.

Там, де існує стала засада фальсифікації, там убивається в корені пахил до наукової сумлінності. Цим можна пояснити, що советські шевченкознавці мають великі занедбання і в тих ділянках, де вони могли б мати осяги. Академічні видання творів Шевченка, 5 томів, виданих в р.р. 1949-53, мають багато хиб текстологічного характеру. А вже справжнім скандалом для Інституту Літератури ім. Шевченка є те, що навіть у академічному виданні творів нашого поета не вміщено твору «Якби то ти, Богдане п'яний», принадлежність якого Шевченкові ні в кого не може викликати сумніву. Не було сумніву і у редакторів видання — академіків. Вони просто-напросто зцензурували Шевченка і тим на віки вічні покрили свої імена ганебною славою душителів слова великого поета України.

Кость Кисілевський

ІЗОГЛОСИ ЗВЕНИГОРОДЩИНИ Й ШЕВЧЕНКОВА МОВА

Звенигородська говірка, що виростила Шевченкову мову, належить до середньо-наддніпрянського говору південно-східнього діялекту України. Вона зосереджена між ріками Россю, Дніпром, Тясмином і Гнилим Тікичем. З нею сусідують: на півночі перехідні говори з північною основою, що сягали колись своїми островами більше на південь, а сьогодні відійшли вже в напрямі широкої смуги по південній лінії Житомир, Фастів, Переяслав, Прилука. На заході сусідує з нею південно-західній діялект за широкою смugoю від Білої Церкви здовж Гірського Тікича, східного берега Синюхи до Первомайського (Ольвіополя). На півдні говірка Звенигородки-Черкас переходить ступнево в степову говорову смугу на просторі між Ново-Миргородом та Ново-Українкою, Кіровоградом (Єлисаветом), Знам'янкою, Олександрією, околицею між гирлами Псла й Ворскли нижче Кременчука, де починається західньо-полтавська межа по кривині: Градизьке, Семенівка, Лубні, Лохвиця в напрямі на Прилуку. Ці межі здебільшого окреслені недавніми обслідуваннями ізоглос (розміжних ліній) для діалектологічного атласа та іншими дослідженнями в терені (напр., захід.-полтавська межа В. С. Ващенка).

Вивчення мовних особливостей цього говорового гнізда в зв'язку з Шевченковою мовою в творах і листах, порівняння їх з молодшими та сучасними записами на цьому обширі — це завдання нашої розвідки.

I

Тарас Григорович Шевченко провів своє дитинство й раннє юнацтво серед численної сім'ї й сільських дітей в Кирилівці (Керелівка), де відвідував дяківську школу. Особливо його мати Катерина Бойко,

сестра Катерина, дід Іван, батько Григорій, Оксана Коваленко, Іван Фед'орка — мали вплив на формування його молодечих мовних актів. Околиця Звенигородки була йому добре знана з мандрівок до Зеленої Діброви, до Тарасівки, Пединівки, Будищ, Лисянки, з подорожі з батьком у Гуляй-Поле, Єлисавет, з прощі в Мотронинський монастир, де він слухав оповідань старих прочан про герой Коліївщини. Також пойздки з Ясем Кошицею в Богуслав, Київ, Бурти, Шполу, перебування в дворі у Вільшаній та розмови з Димовським, напевно, вплинули на його мову та позначили її назавжди.

В Петербурзі Шевченко жив у дружбі з Іваном Сошенком з Богуслава, земляками Хтодотом Ткаченком, Іваном Нечипоренком, Євгенієм Гребінкою з Пирятинщини; вони мали теж великий вплив на формування його мовних актів. У зрілому віці Шевченко мав нагоду розвивати свою мову у колі приятелів, особливо в добі подорожей по Україні до 1847 р. та в колі Кирило-методіївців.

Народня стихія, народні пісні оволоділи його мовними актами й тенденціями. Він знав їх увесь зміст та співав їх з глибоким чуттям і переживанням; співав їх своїм гарним чутливим голосом та передавав слухачам красу пісні. Про це маємо кілька свідчень. Шевченко сам оповідає про своє замилування до народніх співів, що завжди супроводили його працю. А крім того, на весіллі Олександри Білозерської з Паньком Кулішем, що відбулося 24 січня 1847 р. на хуторі Мотронівці, Шевченко був в особливо добром настрої. «Тішила його вся атмосфера в домі Білозерських, подобалося йому й те, що молода добре говорить по-українському. Сам молодий, його боярин Шевченко і Василь Білозерський творили справді яскраву групу представників нового українського покоління. Старший від них Віктор Забіла, що був і геніальним просто оповідачем, і добрым співаком, щасливо доповнював цю яскраву групу. То під акомпаньємент фортепіяна, то під бандуру неслися звуки найкращих українських пісень. Шевченко багато пісень співав сольо, між іншими свою улюблену «Зіроньку», співав так, що всіх просто загіпнотизував, і був увесь оточений найвищою пошаною і самих господарів, і їхніх гостей. Олександра Кулішева захопилася Шевченком. Вона готова була все своє придане (3,000 карбованців) віддати, щоб за ці гроші Шевченко міг виїхати за кордон для дальшої мистецької науки.»¹⁾

Вартоломей Григорович Шевченко, земляк Тараса, пише у своїх «Споминках про Т. Г. Шевченка»: «Я не знаю чоловіка, котрий би любив наші пісні більше, ніж Тарас. Оце було як тільки увечері вернуся я з роботи додому, зараз Тарас і веде мене в садочок і давай співати... кожне слово його пісні виливалося з таким чистим, ширим почуттям, що ледви який артист-співак виразив би краще від Тараса! Найлюбішою піснею Тараса була: «Зійшла зоря із вечора, не назорилася, прийшов мілий із походу, я й не надивилася.» Пишучи оці

¹⁾ П. Зайцев. Життя Тараса Шевченка. НТШ 1955, стор. 164—5.

споминки через 16 літ, я наче тепер чую, як Тарас увечері при місяці у мене в садку співає, як у голосі його виливається почуття, як його пісня говорить!... Наче тепер бачу, як інколи було під кінець пісні затремтити його голос і на довгі вуса його скотяться з очей слози.»²⁾

Любов Шевченка до рідної мови, тобто до мови простолюддя, селян-кріпаків Звенигородщини, яскраво відзначена в його листах. «Усі свої листи до Микити Тарас писав по-українському: я й подумав, що він пише по-українському через те, що думає, що ми такі дурні, що й не розумімо по-великоруському. ... Пам'ятаю ще, що раз Тарас пишучи до мене ддав:

«Скажи братові Микиті, що як писатиме до мене, то нехай пише по-нашому...» Тоді я зрозумів, що Тарас бажає мінятися, хоч і зрідка рідним словом: з того часу я раз-у-раз писав до нього по-нашому.»³⁾ Збережений лист до Микити з 15 листопада 1839 р. найкраще характеризує Шевченкове відношення до української мови... «будь ласкав, напиши до мене так, як я до Тебе пишу, не по-московському, а по-нашому. Та нехай же я через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими слізами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що Тебе, Керелівку та рідню, та бур'яни, що колись ховався од школи; весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своюму, будь ласкав, а не по-московському.» І врешті на закінченні: «Не забудь же, зараз напиши письмо, та по-своюму.» В іншому листі до Микити з 2 березня 1840 р. Тарас пише: «Треба б Тебе полаять... за те, що я Твого письма не второпаю. Чорт-зна, по-якому Ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському, — ні се, ні те, а я ще Тебе просив, щоби Ти писав по-своєму, щоб я хоч з Твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським.» І на закінченні: «Скажи Іванові Федорці, нехай він до мене напише письмо окремо, та тільки не по-московському, а то і читать не буду». В листі до Григорія Квітки-Основ'яненка з 8 грудня 1841 р.: «І спасибі всім тим, хто пише по-нашому або про наше.» В листі до Осипа Бодянського з 13 травня 1844 р.: ... «на історію потурбуйтесь Ви писати три листочки в год, тільки по-нашому, щоби тямили безглазді кацапи». В листі до лікаря Андрія Козачковського з 14 квітня 1854 р. пише: «Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик „Слово о полку Ігоря“; а до Осипа Бодянського: «Привітай, друже мій единий, оцього уральського козачину... Він просить у Тебе для мене „Слово о полку Ігоря“ Максимовича або Шишкова, — дай йому, ради святої нашої поезії, один екземпляр, коли маеш. Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те „Слово“, на наш мілий, на наш любий український язик». В листі до Михайла Лазаревського з 22 квітня

²⁾ Спогади про Шевченка. Державне видавництво художньої літератури. Київ 1958, стор. 39.

³⁾ Там же, стор. 33.

1857 р.: «Як побачиши Куліша, поцілуй його за книги, що він подарував, а особливо за *Записки о Южной Руси*. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав.»⁴⁾

Заситовані тут листи свідчать також частинно про особливості Шевченкової кореспонденційної мови в роках між 1839 та 1857, коли після звільнення з кріпацтва Тарас жив у Петербурзі, відвідував двічі Україну, подорожував по ній як член Археографічної комісії впродовж двох років і був на засланні.

В тому часі Шевченко виступив супроти російських критиків, що знущалися з літературної української мови, називаючи її наріччям, яке «навіть не існує в Росії», «гібридним діялектом», «небувалою мовою», «штучною мовою», «крайовим діялектом простолюддя» та радили йому (Віссаріон Белінський) співати про «Матрьошу, про Парашу, радість нашу», патріотичну макулятуру Полевого. Він відповів критикам у «Гайдамаках»: «Спасибі за раду! Теплий кожух, тілько шкода, — не на мене шитий, а розумне ваше слово брехнею підбите. Вибачайте! Кричіть собі, я слухатъ не буду!»⁵⁾ Українці зустрічали Шевченка з величним ентузіазмом; у гостях у пані Тетяни Вільхівської в Мосівці, де збиралася нобілітована молодь давньої козацької старшини, коли Шевченко в товаристві Гребінки й Чужбинського ввіходив до пишної залі, «всі гости стовпилися при вході... і дожидалися появи Шевченка», а далі «...багато гарненьких пань читали йому з пам'яті уривки з його творів, і він особливо хвалив чистоту полтавської говорки.» «Поет був у доброму настрої і не розмовляв інакше, як по-українському». ⁶⁾ Саме в цьому 1843 р. влітку був у Березовій Рудці в Закревських, в Ковалівці у Капніста, в Яготині у Репніних, в Березані у Платона Лукашевича (на Переяславщині), що був видавцем місцевих українських пісень та з Галичини привіз примірник «Русалки Дністрової» і зазнайомив з ним Шевченка. Саме тоді прийшов лист від Івана Вагилевича, писаний бойківським говором. Лукашевич відповів йому: «Коли Вашу листину отримав, той час з паном Шевченком цитували Вашого «Мадея», що есте напечатали в Бодині; дуже жалко, що таковую поезію народну оставили; дарите нас чистою мовою Бескедською, ібо вона наша прадідівська»... «Коли був у мене Шевченко, я запропонував йому запозичити у Вас деякі слова і форми Ваші, і він згодився». Шевченко радів відродженню Галичини та згодився на «соборницьке» трактування ним розвитку нашої літературної мови.»⁷⁾

Сьогоднішній південно-східній діялект, до якого належить середньо-наддніпрянський говор і говорка Звенигородки, має понад 30 особи-

⁴⁾ Повне видання творів Тараса Шевченка. Т. Шевченко, т. XI. Листи за редакцією Павла Зайцева. Український Науковий Інститут. Варшава—Львів, 1935, стор. 12, 13, 18, 30, 99, 159.

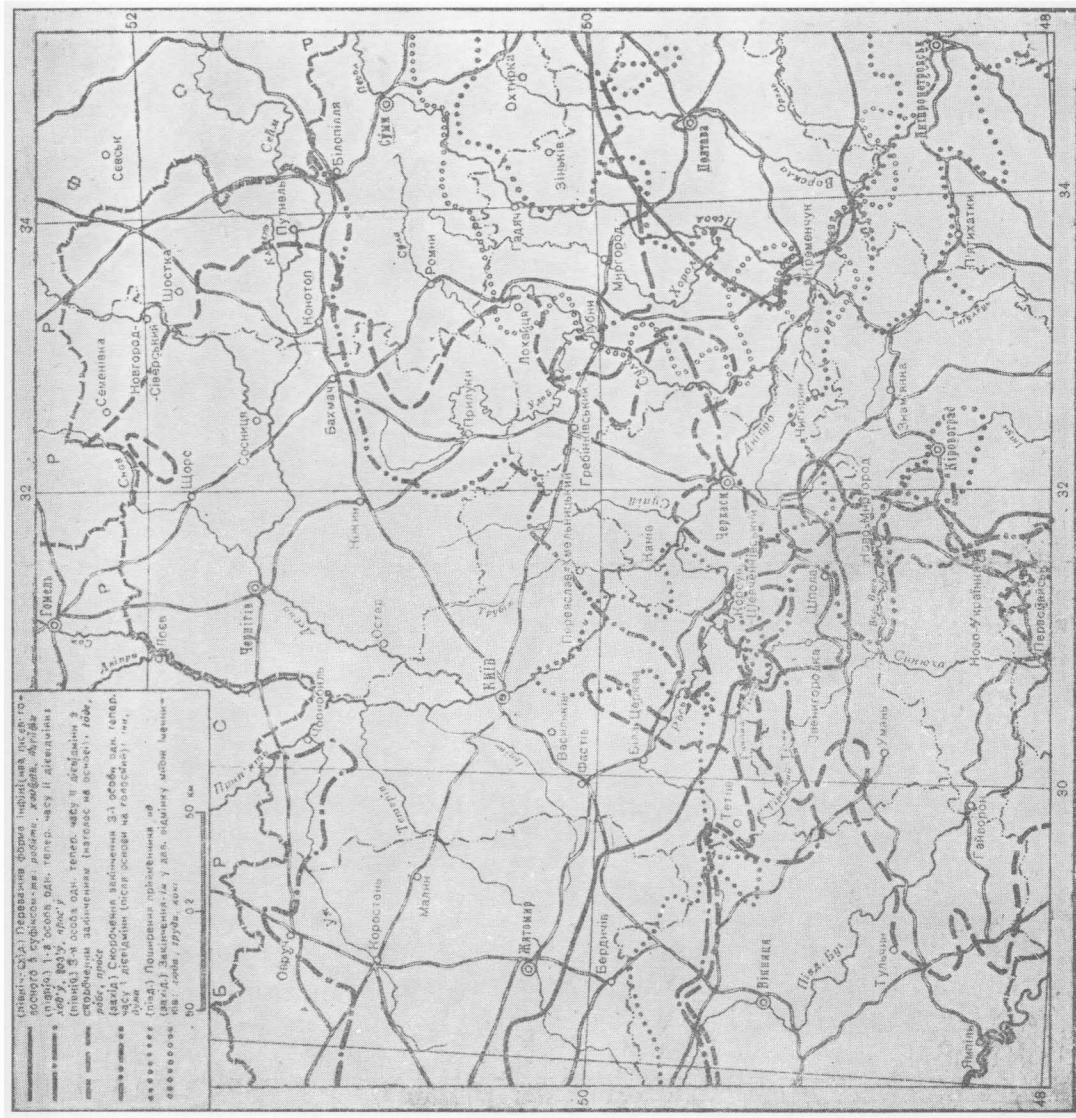
⁵⁾ Пор. ¹⁾ стор. 81—2.

⁶⁾ Пор. ¹⁾ стор. 99.

⁷⁾ Пор. ¹⁾ стор. 101—2.

ливостей, які відрізняють його від південно-західного. Найважніші з них є: 1) зберігання звука -а, (-я) після м'яких і пом'якшених приголосних (сьаду, ходять, зильлья, чъас). У південно-західному діялекти на тому місці виступають -е (е); 2) м'які звуки в наростках і закінченнях: хлопський, козацький; кажіть, робльть, хлопець, хлопцьа; 3) м'яке ръ, ръа: *ръабий, ръадно; 4) коронально-дорсальна вимова -сь, *сьа; 5) здовжения, а на письмі подвоєння приголосних перед наростком -ый-: *зыльлья; 6) закінчення -і у відміні іменників: панові, коневі, на коны, на землы, дві недылы; 7) нерухома частка -сьа ся; при дієсловах: журитися. Вона може скорочуватися в -сь; 8) заник особових закінчень в минулому часі: я ходив, я ходила, ми ходили. В цьому випадку в південно-західному: ходив-ем, ходив-ім, ходилисьмо, ходилисмо... 9) Майбутній час утворений з дійменника та допоміжного слова «йму-му, ймеш-меш»... (ходитиму); 10) зберігання вставного л (епентетікон): землья, робльть; 11) зберігання дзвінкіх приголосних у визвузі та перед недзвінкими: зуб, дід, бабка, лъагти; 12) закінчення -ей в род. мн.: *льудей, коней, гостей; 13) зберігання м'якої прикметникової відміни: синый, синъа, синъе, третый, а навіть: народный, гарный; 14) зберігання -ою, ею, -ом, -ем, -ові, -еві у закінченнях твердої та м'якої відміни іменників: рибою, синицею, орлом, конем, орлові, коневі; 15) дійменники на -ги, -кти: бігти, пекти; бічи, печи в південно-західному діялекти, 16) акцентові та інтонаційні особливості.

Вичислені прикмети становлять основу Шевченкової мови, тому вона належить до південно-східного діялекту в основі. А попри те вона виявляє також інші особливості, що їх виростило сусідство з говорами переходними до північного діялекту, які колись, перед сто сорока роками, напевно, були поширені також у говірці Звенигородки-Черкас. Сьогодні вважаємо їх за архаїзми та фольклорні явища в Шевченковій мові. До них належать: 1) Давні -о-, -е-, що в літературній мові оформлені здебільшого як -и-: пошли, одпочить, одчинить, од краю («Причинна»), в окно виглядає, кріхотка, одсуне, оддам, оддячила, одвернувся, од нас, одбувати («Катерина»), одпочинеш («Тополя»), одчухрали, одчиняй, одциуралась, одібрать, оддадуть, одспівала, оддам, конча, дognав, посланець, од страху («Гайдамаки»), костьми, одпочити («Кавказ»), явор, зомліла, («Сон»), костяки, Суботов («Великий Лъох»), зомлію («Лілея»), слов, сліз. У листах Шевченка: оддам, послав, во сні, во Пітері, во Одесі (замість в Пітері, в Одесі), гордость сліпая, пошлють, меж ногтями, погодній день, дождуся отпуску, крепость, окром, щиростъ, радость, найгорше, крихотки... Як бачимо, найчастіше вживає Шевченко «од» як прийменник та як приrostок. Цей архаїзм поширенний і сьогодні в південно-східному діялекти. Його південна ізофонна обіймає такі місцевини: південну околицю Бердичева й Білої Церкви, понад Трипіллям луком на Ржищів, Канів, лівий берег Гnilого Тікича, а в тому й Шевченкову батьківщину; Смілу, Суботів, Чигирин, Кре-

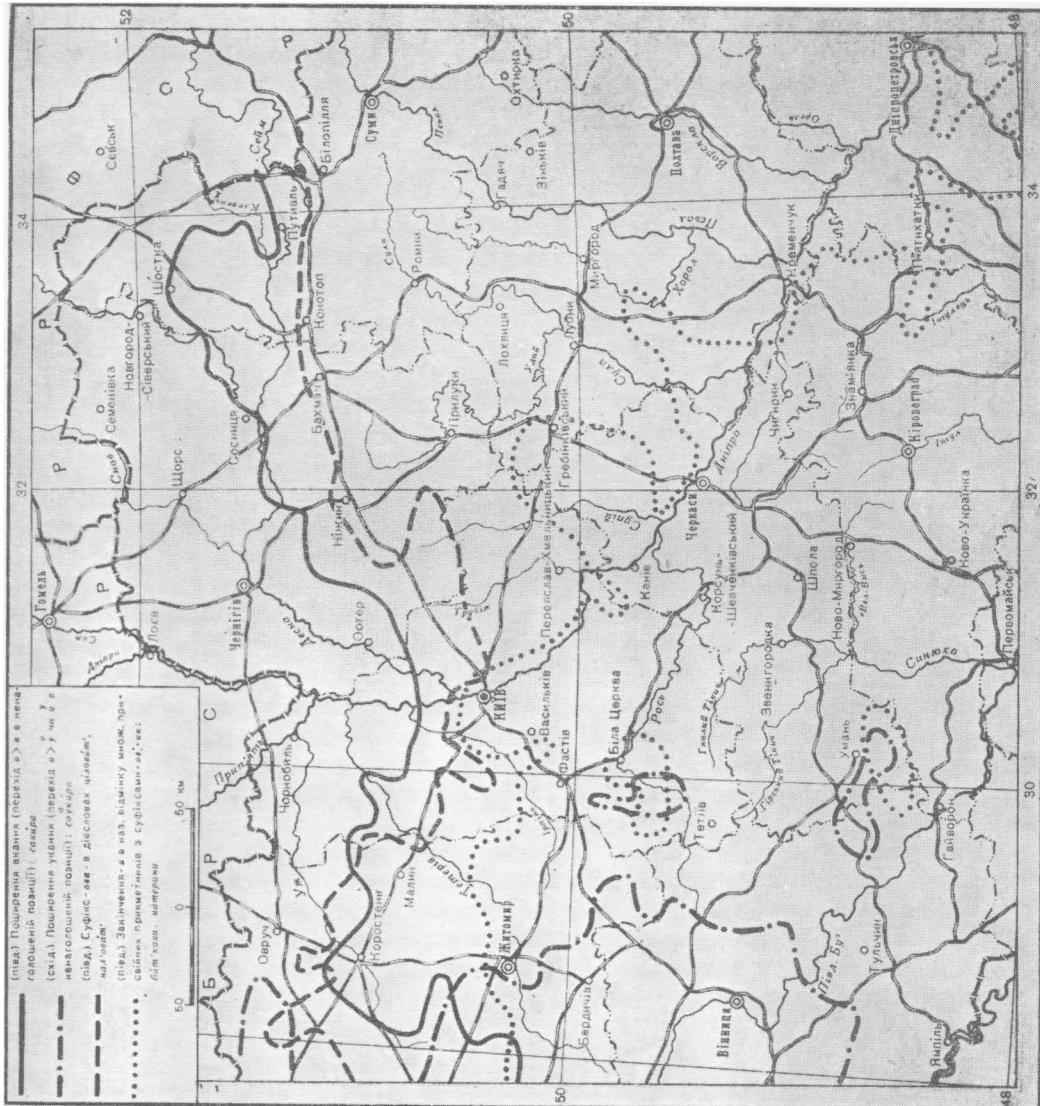
(1918) Повідомлення відмін (після 1918) в наявні

годах (пояснення позначок):

- — — — — гравіювання (після 1918) в наявні
- — — — — скла (після 1918) утворення (після 1918) в наявні
- — — — — керамограніт (після 1918) скла (після 1918)
- — — — — скла, Суїнс-лім в діаспорах (після 1918)
- — — — — калійний

(1918) Задовільно-якість відповідного місця, при-
значених для виробництва з субстанцією, які від-
повідають критеріям

50 км

менчук і лівий берег Псла.⁸⁾ На захід і південь від цієї кривини маємо літературне «від», якого Шевченко не вживав, хіба у пристосованих словах: відкіля, відтіля. У слобожанському говорі виступають обі форми. В листах Шевченка тільки: од, напр. од школи, од учителя, од нас, од його, од потилиці..

В «Трудах» П. Чужбинського, т. 5, подано такі приклади із Звенигородського повіту, що їх вважаємо архаїзмами в тому часі (1878 р.): мой миленький, добрий вечор, од краю, стрелять, меж челядь, оддай, оддише; в Черкаському повіті: одчинила, пошли, мешечок, oddавати, камень; в Канівському повіті: обождать, стрелять; в повістях Івана Нечуя-Левицького із Стеблева, Кан. пов. (з 1876 р.): од, неод-городжені, одділяється, домки, просторна, вечерня; в записі А. Ю. Кримського з 1890 р. із Звенигор. пов. (Збірник Істор. Філ. Відд. 54/55): оддамо. 2) У Звенигородщині немає твердого -р, як у північному діалекті. Натомість тут виступає м'яке ръ: *кърукъ (на письмі: крюк); ръ-ма, знахоръ, кватиря... У Шевченка маємо постійно ръ: дрюковані, надрюковано (у передмові до другого «Кобзаря»), заверюха, рятовати, крюки закрякали, каламаръ: в листах Шевченка: дрюкують, хоч буває теж: друкують, байстрюкъ, байструкъ, дирявої, грязницю, вечеряти, вітрякъ, лобуря, царь, ряднині, рядочкомъ, свинаръ. У вищезгаданих записках: трьохъ, буряки, чагарями, крячки, рядно, вечерю...

Федір Т. Жилко, описуючи середньо-наддніпрянський говор, заявляє: «Фонема р в частині лівобережних наддніпрянських говорів частіше пом'якшується, ніж у літературній мові, напр., гръяд (на письмі: гряд), гръаниця, гръак, ковдръа, ръама, макітъра, коморъа; та зрідка: кошаръа, віръа, кръук кръаче та інці. Хоч ця риса і пізнішого походження, проте вона має певне підґрунтя в збереженні давньої м'якості фонеми ръ.»⁹⁾

Тверде р яскраво виступає в сусідніх говорах, напр., у подільському, де буває тільки тверде р як правило, за словами Ф. Жилка: бура, трасти, говорат, гарачий, зора, в західній частині північно-перехідного говору та в північному діалекті. Євген Грицак записав у Могильні Гайсинського повіту такі приклади на тверде р: радок, радно, вечераю.¹⁰⁾ Євген Рудницький подає в своїй розвідці «Зложене речения в гуманських діалектах» один замітний приклад на тверде р: расний, в реченні: расне небо, коли його вкривають хмарки.¹¹⁾ Л. П. Бова (Ковальчук) описує «Говорки південної Житомирщини й їх відношення до полтавсько-київського діалекту» та стверджує, що в цій околиці знані тільки тверді р у словах: зора, порадок, утрох, вару.¹²⁾ А це ж найближче

⁸⁾ Ф. Т. Жилко. Говори української мови. Київ, 1958.

⁹⁾ Ф. Т. Жилко. Говори укр. мови. Київ, 1958, стор. 152.

¹⁰⁾ Євген Грицак. Говорка села Могильної Гайсинського повіту на Поділлі. ЗНТШ, т. 99, стор. 323.

¹¹⁾ Український діалектологічний збірник, т. II, Київ, УАН.

¹²⁾ Полтавсько-київський діалект — основа української мови. Київ, 1954, стор. 107.

сусідство до Звенигородщини! В західньо-подільському, волинському та північно-наддністрянському маемо це саме тверде р у наведених словах. Натомість ізофона м'якого рь займає тільки деякі говори південної України, а саме середньонаддніпрянський, полтавський, степовий, надпрутський, гуцульський, бойківський, особливо закарпатський та східно-лемківський. Її засяг і біг дуже химерні.¹³⁾

3) У Шевченковій мові стрічаемо в присвійних прикметниках закінчення -и в наз. мн.: Настусини коси, Адамови діти, цареви князі. Коли порівняємо ці форми із сучасним бігом цієї ізоморфеми, побачимо цікаве явище, що свідчить про правдивість нашого здогаду про давніше поширення прикмет північного та перехідного північного діяlectу аж до Звенигородщини. Ця ізоморфема біжить у півд. межі понад Житомиром та спадає в околицю Фастова й Василькова, завертається на північ понад Київ, а далі здовж Дніпра (на Лівобережжі) переходить над Каневом на Правобережжя, завертається знов на лівий берег Дніпра аж до річки Удаю поза Гребенківський, вертається до Дніпра і здовж нього до Черкас, а потім в напрямі Миргороду до річки Хоролу, спадає до Дніпра в околиці Чигирина і нижче Кременчука до околиць П'ятихатки і Дніпропетровська. А крім того, маемо острови цієї ізоморфеми в околиці Білої Церкви та Уманя, вкупі з островом укання, що характеризує північ і захід української народньої мови.

4) У Шевченковій мові зустрічаемо суфікс -ова- в діесловах: пановати, рятовати, частовати, змальовала (в оригіналі 1840 р.: замалівала), руйновали, танцьовало (в оригіналі: танцівало)... Південна межа цієї північної особливості біжить сьогодні понад Коростень між Тетеревом та Ірпенем, оточує з півночі Київ та Ніжин, понад Бахмач до Сейму. Мабуть, вона сягала колись більше на південь.

5) Замітна ізоморфема -ти, характеристична для південно-західнього діяlectу, межує з південно-східнім -ть в діейменнику в околиці Сквири, Ставища, Звенигородки, де перетинає Гнилий Тікіч і біжить на схід поза Ново-Миргород і далі на південь поза Ново-Українку та захід в напрямі Богу й Роздільної. Не дивно, що вплив -ти ізоморфеми відбився теж на батьківщині Шевченка, в якого творах бувають обидві форми, хоч переважає -ть. Тут треба згадати, що -ти форми характеризують також полтавський говор на схід від Псла і на південь від Гоголова-Опішні. У Шевченка маемо такі -ть форми: подивиться («Котляревському»), питати, поділитися, журитися, одпочити («Причинна»), любити («Тополя»), випровожать, одібрати, згадати, («Гайдамаки»), але: руй-

¹³⁾ К. Кисілевський. Надпрутський говор. Записки НТШ, 162, Н. Й., 1954, стор. 18—19.

I. Панькевич. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей, Прага, 1938.

Яцимирський. Описание города Старой Ушицы, Сборник Одт. рус. яз., т. 94.

I. Верхратський. Деяць до говору буковинсько-руського. В шану В. Ягича, Берлін, 1908.

нувати (Передмова до другого «Кобзаря»); в його листах: прислать, купити, робить, намальовать, будете мати час написать, згадать, лаять, читать, спать, взять, кончить, розказатъ, намочить, випускатъ, зробить, докончить, дратъ, начинать, одг'єдзыкуватъся, ліпить; прибавить, вибрать, удратъ, вислатъ, достать, одвітуватъ, посидіть, сватать, не чутъ, колядувать, одружиться. В листах -ти форми рідкісні. Дуже часто в поезіях вони обумовлені римою або ритмом, але їй бувають в незалежному положенні. «На вічну пам'ять Котляревському»: Встає працювати, — Мов батько та мати; подивитись, поплакати, панувати, але: погулять, щебетать, не навчить — бо: прокричить; працювати — бо: братъ... В інших поезіях: жити — поговорити («Тече вода»), любити, шукати, залоскотати, жати («Причинна»), знати, сказати, дівувати, поворожити, жити, дати, навчти, згубити, заховати, доглядати; але: любить, бачить (заплачути), лежать, випить («Тополя»), співати — розмовляти («Перебендя»), казать («До Основ'яненка»), робить, співати, збирать, лягла спочити, плакать («Думи мої»), літати; до: брате («Н. Маркевичу»); погулять-сять, подивиться, розмовлять, подіти (до: діти), заховати, покидать, згадать, співати, взяти, слухать, жить (до: гомонить), дожить, виливать, випровожать, просить, благослови шукать долю (супін), блукать, нудить світом, приборкать, одібратъ, (до: кричать), жить, катувать, придбать, розмовлять, заплакать, заспівати, виливать (до: закопать), втиратъ (до: спать), пригорнуться, (до: гнуться), розказувать, мовчать, але: спати — розмовляти, погибати («Гайдамаки»).

В записах: води братъ, спать, але: покинути (Звенигор. повіт), пить буду, коню дать, обождать, дать, стрелять (Канів. пов.), женитися, оддавати (Черкас. пов.). Також у повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» бувають обі форми поруч себе: робить не буду, заманулося її впіймати, читать, оженить сина, взять собі, жать, сватать, але: одірвати від неба, вечоріти, старостів слати, вихвалювати, перехвалити, косити, знати, згортувати, складати, читати...

6) До архаїчних форм треба зарахувати здовженні прикметникові й займенникові відміни, вживані Шевченком дуже часто, чи то для потреб рими, ритму, чи то для стилістичних прикмет поезії, чи врешті, може, для збереження особливостей говірки. Ці форми були вживані залюблки в народніх піснях і сьогодні ще не затратились, то можемо уважати їх за особливості фолклорної мови, що визначається архаїзмами. Сьогодні ізоморфеми їх мають свою південну межу на кривині: Житомир, Київ, Прилука, Ніжин, околиця Чернігова, поза Десну до Новгороду-Сіверського, отже в північному діялекти. Перед сто сорока роками південна межа цієї ізоморфеми переходила нижче на півдні й напевно обіймала Звенигородщину, як це показують обслідування поліфтонтів і інших архаїзмів, що тепер уже відійшли на північ. (Див. Ф. Жилко. Нариси з діялектології української мови, стор. 68).

У Шевченкових листах знаходимо до цих форм такі приклади: грядащее (Григоровичеві), яготинськії анахоретки, прекрасная, добрая,

гордость сліпая, душа моя убогая, (Лизогубові), цинга лютая, беззатланную країну, за самуу убогую ціну, молодії (Кухаренкові), бідну Україну, дружнєе, ласкавее письмо (Кух.), тихую радость (Козачковському), взятее, чистая і кріпкая, молодії брати, дорогую, радоснії, сердечнії, единії, милії, щирії (М. Лазаревському та іншим), хорошую, добрую, любую, щирую, беззатланнії, сее, такую суму, будущее подружжя, чорнявая (В. Шевченкові). В Шевченковій поезії маємо безліч прикладів на здовжені форми: тая, другую, малії («На вічну пам'ять Котляревському»), серце мое коханеє, недобрії, чужії, злії («Катерина»), тее лихо, синее море («Тополя»), козацьке («До Основ'яненка»), вельможна, молодії, карії, пекельнії, зомлілую, залізную, непокритая, убогая, столітнії, лютее, молодое, карії («Гайдамаки»), святая («Чигирин»), вишиваная, мальованая, такая, чужая, молодую («Хустина»), третяя («Гоголю»), чорнії, святії, слухняная, багатая («Сова»), молодая, далекую («Наймичка»), молодії, неситії, злії («Мал. Мар'яні»), рожевії, тяжкії, людськую, убогая, синії («Сон»), не молоченеє, козацькії, тая, едина, лютее, тяжкую, добрая, чужеє («Сліпий»), кровавії, святая, Божії, неутомленнії («Кавказ»), дружнєе, такеє, ясновельможнії, праведную, сліпую («Послання . . .»), золотую, тая, («Вел. Льох»), молодії, розбитое, веселое, тяжкії, злії, невеликії, тії, молодую, веселую, злее («Три літа»), молодую, білее, пониклеє, святее («Лілея»), едина («Русалка»), тяжкую, німії, всетворящую, вольнії, лукавії, злее і незлее, милосердя, сумнії, зеленая («Відьма»), карії, добрії («Ой, одна . . .»), злії, окраденую («Мені однаково»), дрібнії, широкая, високая, поливаная, широкії, червоную, молодое («Чого ти ходиш»), широкії («Ой, три шляхи»), тяжкую («Чи ми ще»), вечірняя, широколистії, молодая, молодії, карії, единае дитя, злес, едина, едіну, голоднії, тее, молодое, сизая, голубонька, молодії, Божії, чистая, тая, лихая, лукавая, прехорошая, високії, хорошії («Княжна») . . .

У сучасних записах бувають тільки виїмково такі архаїчні форми, напр., Є. Рудницький подав з околиці Уманя в Паланках: прикрая причина¹⁴⁾). В трудах Чужбинського: зімная, сюю, тесовая (Звенигород.).

7) Відносно -а ізоморфеми скороченої третьої особи тепер. часу одинини 1. дієвідміни за основою -й-, то її північна границя пробігає на південь від Сейму між Білопіллям та Бахмачем, звертається далі на південь в околицю між Прилукою, Яготином, Березанню, Переяславом, Ржищевом, Богуславом до Гnilого Тікича, де обіймає Шевченкову околицю та йде здовж Синюхи¹⁵⁾). Тому нічого дивного, що Шевченкова мова рябіє від вживання цієї скороченої форми на -а: зна, поруч повної форми: знає, спитає, куняє. Приклади з Кобзаря: зна, підійма, дума («Причинна»), послуха, розмовля, гуля, прийма, спита («Перебендя»), гойда, кара, пита, але одноразово: знає («Тополя»), згада («Тарасова ніч»), займа, співа, літа, гуля, зна, пада, нездужка,

¹⁴⁾ Пор. ¹¹⁾.

¹⁵⁾ Пор. ⁸⁾.

курника, ката, начина, балака, слуха, розрива, шука, конча, переступа, розрива, копа, віша («Гайдамаки»), зачина, лама («Мар'яна-Черниця»), переплива, пала, стиха («Гамалія»), вийма («Сова»), пхика, пада, зна («Наймичка»), помага, рига, хита («Сон»), не зна, розгляда («Сліпий»), второпа («Посланіє»), розкопа («Великий Льох»),... дума, лупа («Відьма»), мина («Косар»), співа і співає («За байраком»),... В Шевченкових листах: чита, чорт-ма, вмира, ляга, доганя, заспіва, але: знає, гавкає; помага, полегша, але також і помагає...

8) Дуже поширене в південно-східному діялкті: ходью, носьу, просу. Шевченко майже не знає їх, бо тільки раз завважено «перехристюся». Коли придивитись до північної межі цієї ізоморфеми, то запримічується її дивну кривину з поминенням деяких місцевин у Шевченковій околиці. Отже, вона пробігає на південь від Хмельника в напрямі Сквири, через Погребище до Гірського Тікича, перетинає його біля Нової Греблі, але минає Лисянку, Стеблів, Корсунь, хоч не минає Моринець. На сході минає Черкаси, перетягнувши Сулу, підноситься на північ аж поза Лубні, Хорол, а за рікою Пслом минає Опішню¹⁶⁾. Коли вона сьогодні така химерна, то яка вона була перед сто сорока роками, можна здогадатись з її відсутності в Шевченковій мові. У нього нема форм: ходью, просу, носьу, мусьу, а є постійно: чергування зубних в цих закінченнях з шумними, середньоязичними: д-ж, т-ч, с-щ, з-ж, зд-ждж, ст-щч: блужу, вихожу, нужу, провожу, прихожу («Сон»), мушу, сижу (в листі до Квітки), прошу, не вихожу (до В. Шевченка), сижу, всижу, не заховуйся, заплачу. В записах: заплятьу, повісьу (А. Кримський у 54—55 Збірнику Істор.-Філ. Відділу, записи із Звенигород. повіту з 1890 р.), в «Миколі Джері»: закусювали, напуттовав людей, але в «Трудах...» Чубинського, записи з Канів. пов.: посажу.

9) Ізоморфема -е в 3-ій основі однини тепер. часу другої дієвідміни за аналогією до першої (ходе, носе, возе...) зовсім не вживана в Шевченковій мові. Її біг подібний до попередньої ізоморфеми: ходью (ходю)... Нам пощастило знайти тільки один приклад у Шевченковому листі до Олексія Хропаля, шуряка великого промисловця Платона Симиренка, який помагав у виданні «Кобзаря»: «як Вам Бог на розум положе», замість: положить. А треба тут запримітити, що ця ізоморфема оволоділа сьогодні величезним простором на півдні від Білої Церкви, ріki Рoci, Черкас, на Лівобережжі до Хоролу; минула Полтаву, Миргород, до Лубенъ, залишаючи ім -ить форму, обняла околицю на захід від Лохвиці-Ромна в напрямі річки Сейму. Отже, не піддалис її тільки північний діялкт та частини південно-східного і південно-західний. В записах в сімдесятих та дев'ятисятих роках не найдено прикладу на ізоморфему -е в Шевченковій околиці.

10) У Шевченка бувають зрідка перестарілі форми у відміні діеслів: а) дієприслівники на -а, -я (в пізніших творах і листах нема таких форм): яко мога, сидя, стоя («Тополя»), хода, сидя, стоя («Гайдамаки»),

¹⁶⁾ Пор. ⁸⁾.

сидя у вікна (в листі до Григорія Квітки з 1841 р.); б) старі форми наказового способу -їте: вернітесь, дивітесь («До Основ'яненка»), молітесь («Гайдамаки»), борітесь («Кавказ»), полюбіте, не дуріте, обніміте ж («Посланіє...»), скажіте («Великий Льох»), не топчіте, не зовіте («Холодний Яр»), робіте, хваліте, не хилітесь («Три літа»), порвіте, окропіте («Заповіт»), дивітесь («Княжна»); в листі до Максимовича: вручице (1859); в старі складені форми минулого часу: проспав еси («Чигирин»), занапастив еси («Суботів»), покрив еси, оддав еси («Давидові псалми»), прозрів еси, став еси, звів еси («Єретик»). Дуже вражаютъ складені форми з діесловом «еси» для теперішнього часу, мабуть, для відзначення тривання: добре еси робиш («Перебендя»), як також: щоб ви есте велики росли (в листі до Козачковського з 1854 р.; це звернення до дітей приятеля у бажальному виді). Також у поезіях вживається форма «єсть» замість «е»: есть на світі доля, есть люде («Катерина»); тут в оригіналі з 1840 р.: люди; есть серце едине, есть карії очі, есть у мене діти, есть у мене щирій батько («Гайдамаки»), есть ще і такі паничі (Передмова до «Гайдамаків»), есть у мене і сила, і воля («Мар'яна-Черниця»), есть у мене і батько, і мати («Наймичка»); в листі до Осипа Бодянського з 1844 р.: види, які есть на Україні; в тебе певно есть там такий чолов'яга (лист до М. Щепкина з 1858), для друку есть у мене наготовлено на добрих дві книги... (лист до Панька Куліша з 1858 р.) тощо.

11) Крім архаїчних форм, бувають у Шевченка змішки, основані на законі синкретизму та аналогії, викликані часто потребою рими: а) змішані форми у відміні: душою з душою, бо римується з «журбою» («Думи мої»), зорьою, бо горою («Не молилася...»); б) дієприслівники, утворені за аналогією до 1-ої дієвідміни: летючи, сидочи («Причітна»), дивлючись («На вічну пам'ять Котляревському») тощо.

12) У Шевченка знаходимо асиміляції: подінесся, замість подінешся (в оригіналі з 1840 р. подинесся), росцвитає, роспитаю; дисиміляції: бацьця замість: бачся, забудетця, вмиетця, дивитця, розійдутця. В записах з Керелівки (1878): б'еться-побивається (як у літ. мові).

13) Шевченко постійно вживає форм: до його, за його, на йому, коло його, од їх, коло їх, на його, без вставного и (епентетично), але за ним, під ним, коло неї, від неї... У Шевченка: коло його (в оригіналі 1840: іого), на ій (ій в ориг.), до його, од його, за його, через його...

14) Шевченкова мова багата на пестливі слова. Ця особливість знана всім романтикам. В. С. Ільїн¹⁷⁾ твердить: «Здебільшого вживання зменшених форм у Шевченка не має спеціяльного стилістичного навантаження, а є відображенням риси, типової для народної мови, для народної творчості. Але в багатьох випадках ці форми служать для створення лагідного, ніжного тону, для передачі пестливості... З другого боку,

¹⁷⁾ В. С. Ільїн. Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови. Полт. київ. діялекл... стор. 211.

Шевченко часом вживає зменшені форми із цілком протилежною настановою». Василь Чапленко називає цей стиль Шевченка фолклорно-романтичним мовостилем, що його Шевченко, як і його попередники — українські романтики 20—30-х рр., запозичив з українських народних пісень¹⁸⁾. Філарет Колесса робить висновок: «Отак попередники Шевченка, піонери українського романтизму, промостили шлях в українській літературі для нового напрямку не тільки в обсягу поетичної мови, стилю, тематики, але й щодо віршової форми, яку збагатили взірцями, перейнятими з української народної поезії і з світової літератури»... «Та коли харківські романтики не вспіли ще визволитись від етнографізму й невільничого наслідування..., Шевченко дає близьку зразки романтичної поезії та виявляє правдиве мистецтво й оригінальність також в обсягу форми». «Своїм народним кольоритом Шевченкові поезії зробили велике враження, між іншим, також через те, що оце вперше геніяльний поет покористувався близькуче поетичним стилем українських народних пісень». «Шевченко говорить і щораз більше угрунтовує свій власний стиль..., у якому подих народної поезії та її мистецькі засоби замічаються тільки, як одна складова частина дуже скомплікованої й оригінальної цілості»¹⁹⁾.

Усіх його ніжних і пестливих висловів ми не в силі тут навести, але для прикладу вони заслуговують на те, як докази використовування народної мови окопиць Звенигородки. Отже, наводимо їх з кількох творів: миленький, миленького, буйнесенький («Вітре буйний»), русалонька, козаченька, слізоньки, дівчинонька, молоден'ка, пісеньку, місячен'ку, голубоньку, коник воронен'кий, зеленен'ким, молоден'кий, подруженьки, сліzonьки, зозуленька («Причинна»), сліzonьки, раденька, в новен'кій хустиночці, жіночки лихо дзвонять (тут іронічно), москалика (тут іронічно), серден'ко, садочок, Катрусю накрили, лишен'ко з тобою, дитинку, в садок, на рученьках, очіці, ворожен'ки, ягідку, пташечку, головоньку, батечку, голубонько, хустиночка, янгелятко, маленькими ручицями, зіроньки, нічка, бровенята, темнісін'ка, діточок, чумаченьки, свитиночці, хатину, оченята, з друженьками, доню, час-годинонька, крихотка, торбинками, шажок, віконця, Івася («Катерина»), в неділен'ку, козаченька, серден'ко, порадоньки дати, зірки, ляшки-панки (іронічно), ляшен'ків, річкою, сліzonьки, з ворожен'ків («Тарасова ніч»), доріжен'ка, долен'ка, хустиночко («Хустина»), зозуленько («Сова»), хатки, капличка, невеличка, торбинки, дідусь сивен'кий, низенько, зеленен'кий гайоць, чорнобривза молоден'ка, довген'ко, у маленькій хаті («Сон», «Гори мої...»). В листах: стрічечку, ящичок (Лизогубові), частенько, прямісін'ко, піз-ненько, лебедику (Г. Квітці), гарненько, однісін'кої, коротен'кий, словечко, ранен'ко, жіночку, діточок невеликих, внучата, здоровен'кі були, кумасю, Горпинка, батечку (В. Шевченкові), рядочком (Кухаренкові) тощо.

¹⁸⁾ В. Чапленко. Українська літературна мова. Н. Й. 1955, стор. 108—111.

¹⁹⁾ Філарет Колесса. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка. Укр. Могил. Маз. Академія. Львів—Київ, 1939, стор. 164-5.

15) В словництві Шевченкових творів безліч церковно-слов'янізмів, особливо в творах поважного релігійного змісту, в суспільно-політичних поемах, переспівах тощо. Наведемо тут тільки оригінальні українські слова та словосполучення: тілько, ворота одчинити в значенні: привітати, беруче до всього хлоп'я (лист до Кухаренка), утворий, о смерті благати (до Лизогуба), неволен продать (не хоче), лоб'яцій, трепещущий, трудящий, писати о грошах, о грошах не турбуйтеся, о волі розпитував²⁰⁾, поговорить о сім, сей і той (в різних значеннях), свободен.

У Шевченковій поетичній мові маємо кілька рідкісних слів; деякі з них мають значення досі не устійнені, хоч вони були предметом досліджень та здогадів, гадаємо, що власне вони походять з говірки в околиці Звенигородки. До них належать: недосвіт, пояснений у словварі української мови Б. Д. Грінченка: ранній мороз, ранній приморозок; перетика, -и, у Сл. Гр.: перегорода, межа з дерев, поперечна (красна) смуга на білому (полотні); в І. О. Варченка: кусок полотна з поперечними смужками, перетик, -а. На нашу думку, це межа, засаджена ліщиною з лісковими горіхами, якими ласують сільські діти та молодь; богилá, бугилá богилова — це рослина, бур'ян; моторити — діяти, задумувати; затого — скоро вже; файда, хвайда — плетінка, нарайка, канчук.

Крім того, деякі Шевченкові слова щойно на тлі сучасних лексикальних досліджень в цій околиці стали виразніші, напр., у Лексикографічному бюллетені (випуск 6, АН УРСР, Київ, 1958) поміщено «Словник специфічної лексики правобережної Черкащини» П. С. Лисенка. Тут такі слова з околиці Шевченкової говірки: город, -а, «всяке місто», «велике місто»; гуляти, «в щонебудь грati», гуня, -і; гунька, -и «накидка з каплюшоном»; держати, він держить мою дочку, «мати за жінку»; збиткуватися над ким, «знущатися», збиткувати «бешкетувати»; звідтіля, звідтіль (прислівник), «звідти»; звізда, «зірка»; зик, -у «крик, зойк»; зруб, -у, «пасовище в лісі» і т. інше.

Брешті виринає питання, чи Шевченко в своїй творчості користав тільки з народньої мови своєї вузької батьківщини, тобто із звенигородської говірки, яку знову найкраще, чи формував літературну мову на тлі різних говорів південно-східнього та північного діалектів. В літературі цього питання друга думка займає більше місця. Напр., в розвідці Ф. Т. Жилка «Про умови розвитку полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови» читаємо таке на 13 стор.: «Полтавсько-київський діалект, або ширше говірки середньої Наддніпрянщини та прилеглих земель стали основою і для української літературної мови. Письменники XVIII і першої половини XIX ст. розмовну мову широких верств населення середньої Наддніпрянщини запроваджують до літературної мови (І. Котляревський — з окремими полтавськими говірковими рисами, Г. Квітка-Основ'яненко —

²⁰⁾ Пор. ¹²⁾.

з слобожанськими, Є. Гребінка — з місцевими пирятинськими). Основоположниками сучасної української літературної мови є І. П. Котляревський і Т. Г. Шевченко... Особливо велику роль відіграв Т. Г. Шевченко в піднесенні української літературної мови на основі говорів середньої Наддніпрянщини до рівня одної літературної мови українського народу». П. П. Плющ у своїй книжці «Нариси з історії української літературної мови» (К., 1958)²¹⁾ робить такий висновок у питанні походження її: «Шевченко перший з наших класиків відмовився від натуралістичного копіювання народної мови. Поклавши в основу мови своїх творів, як І. Котляревський, мову народню, він перший ввів в українську літературну мову певні загальні норми. Народною мовою Т. Шевченко користувався для втілення своїх революційних ідей, розширюючи тим самим її семантику і стилістику. Нарешті він перший синтезував різні джерела, різні стихії народної і книжкої мови в єдиній, стрункій, багатій і гнучкій мовно-стилістичній системі, перетворивши завдяки цьому українську літературну мову в універсальне знаряддя культури, здатне виконувати будь-яку соціальну функцію». Академік Й. А. Булаховський твердить таке в своїй книжці «Питання походження української мови», К., 1956, стор. 17—18: «Кажучи — і на це кожний, хто так говорить, має певне право, — що сучасна українська літературна мова є в своїй основі Шевченкова, тим самим констатують, що діялектика стихія, відбита в цій літературній мові, є південно-київською (чи радше — середньонаддніпрянською). Звичайно, і Шевченкову мову, як і мову кожного письменника, надто — геніяльного, не слід уявляти собі як обмежену матеріалом його рідної говірки; таке уявлення і поготів абсолютно виключене для літературної мови в цілому, яка розвинулась за зразком його творів. Справді, і Шевченкові, в міру його інтелектуального і художнього розвитку, стало тісно в межах рідного говіркового слова з натуральною для селянського побуту його часу обмеженістю і тематики, і жанрів, що могли бути з нею пов'язаними. Близчий аналіз Шевченкової мови виявляє в ній і наявність чималої домішки росіянізмів, переважно для кола понять, яких бракувало українському селянському життю, і особливо — церковнослов'янської лексики в її застосуванні як джерела піднесення, величності тощо, переключених із сфери церковності на емоції героїки, на патос гніву і обурення або використаних з протилежною настанововою — іронії і сарказму».

А проте, мені найбільше промовляє щодо цього питання думка Ф. Колесси,²²⁾ висловлена в ділянці впливу народної пісні на Шевченкову мову: «Шевченко був оригінальний і неповторний у своїй мові», а найбільше порад міг дати йому опікун його і виховник Є. Гребінка.

1) На основі моого аналізу можу подати ще таке вирішення: Шевченко виростав з народної мови своєї рідної Звенигородщини, яка в

²¹⁾ Стор. 242.

²²⁾ Пор. ¹⁹⁾

тому часі, тобто перед сто п'ятдесятьма роками, ще не була вільна від старовинних особливостей, що сьогодні збереглись тільки на північ від лінії Житомир—Київ—Прилуки—Ніжин—Новгород-Сіверський, що відступили на північ, а колись були знані навіть у цілому наддніпрянському та в полтавському говорах, як це показують пам'ятники XVII ст. з їх околиць. (С. П. Самійленко «До характеристики полтавсько-київського діяlectу за пам'ятками XVII ст.»)²³⁾.

2) Від юності до кінця життя Шевченко вживає в своїх творах та в кореспонденції завжди тих самих особливостей.

3) В молодості він не міг вирішувати складної проблеми загальної літературної мови.

4) Здогад П. Зайцева про «соборне становище» Шевченка в цій справі не доведений, бо він кількома прикладами із південнозахідного діяlectу не стосував зовсім основ того діяlectу.

5) Здогади цитованих київських мовознавців не потверджені даними Шевченкової мови. Їх гіпотези спираються на «теорії Сталіна», а тим часом у діяlectології він не виявив жодного знання, а також його «полтавсько-київський діяlect» не існує і тим більше не існував у Шевченковій добі, коли Київ лежав на території північного діяlectу, а в Полтаві і найближчій її околиці до Псла існували та навіть ще й тепер існують розбіжні з Шевченковою мовою особливості. Коли ж говориться про південно-київський говор та ототожнюється його з північним, то проти цього твердження стоять, як аксіоми, розміжні лінії явищ, тобто ізофонеми, ізоморфеми, ізолексеми тощо. Тільки вони можуть вирішувати діяlectні питання в сьогочасному та вказувати на минуле.

Тому мій висновок такий: Шевченко любив свою рідну Звенигородщину, зінав найкраще її ціннів її мову та фольклор, все життя вживав її говорки та на її базі оформив тодішню літературну мову України.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Павло Зайцев. «Життя Тараса Шевченка». НТШ. Бібл. українознавства 4. «Повне видання творів Тараса Шевченка». УНІ Варшава—Львів, 1935—39. В тому: «Листи» — за редакцією П. Зайцева. Примітка: в цитатах збережено правопис цього видання.

«Перший «Кобзар» Тараса Шевченка 1840 р.». За редакцією Константина Біди. Слов'янські студії — Оттавський університет. ч. I. Оттава 1961.

Т. Шевченко. «Кобзар». Ювілейне видання. 1860—1960. За редакцією Яр. Рудницького. Українська Вільна Академія Наук. Інститут Шевченкознавства. Ч. 3. Вінніпег—Нью-Йорк. 1960. Українське Видавництво «Говорля», Нью-Йорк.

²³⁾ Пор. ¹²⁾.

Тарас Шевченко. «Кобзар». Друге поправлене й доповнене видання. I—IV. 1952—1954. Українська Вільна Академія Наук в Канаді. Інститут Шевченкознавства. Ч. I. Наклад Видавничої Спілки «Тризуб». Вінніпег. Канада.

Ф. Т. Жилко. «Нариси з діялкології української мови». Державне учибово-педагогічне видавництво «Радянська школа». Київ 1955.

Ф. Т. Жилко. «Говори української мови». Київ — 1958. Карта говорів української мови. 1-7 карти ізоглос за Діялкологічним атласом.

В. С. Ващенко. «Полтавські говори». Харків — 1957. Харк. Держ. Університет.

Л. А. Булаховський. «Питання походження української мови». Київ — 1956. АН УРСР.

В. С. Ільїн. «Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови». 195-216 стор. збірника Академії Наук УРСР. п.з. «Полтавсько-кіївський діялект — основа української національної мови». Київ — 1954. Там же С. П. Самійленко. «До характеристики полтавсько-кіївського діялекту за пам'ятками XVII ст., 20-41 стор.». Там же: Л. Ч. Бова (Ковальчук). «Говорки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-кіївського діалекту». Стор. 98-115.

А. Ю. Кримський. «Міжнародня казка про щасливого самозванця — угадька». «Етнографічний Вісник Істор.-філол. Відділу». Т. 54/55.

«Труды Этногр. статистич. Экспедиции в Западно-русский Край». П. П. Чубинского СПб 1872-8.

Б. Грінченко. «Словарь української мови». Київ. 1907.

«Лексикографічний бюлєтен» в. VI. Київ — АН УРСР. Там же: П. С. Лисенко. «Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини». Стор. 5-21.

Філарет Колесса. «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка». Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, Львів-Київ. 1939.

Василь Чапленко. «Українська літературна мова. (XVII ст.) — 1917). Нью Йорк 1955.

П. П. Плющ. «Нариси з історії української літературної мови». Київ. 1958. Рад. Школа»

Карло Дейна. «Українські говори Тернопільщини». Вроцлав — 1957. (польському). Тут: Узагальнення і внесення на стор. 126-154 про різниці між півд. сх. та півд. зах. діялектами.

«Спогади про Шевченка». Держвидав. художньої літератури. Київ, 1958.

П. Ковалів

ЕЛЕМЕНТИ НАРОДНЬО-ПОЕТИЧНОЇ МОВИ В ПОЕЗІЯХ Т. ШЕВЧЕНКА

Ще з дитинства Т. Шевченко відчував красу народньої пісні. Через те їй Шевченків стиль пройнятий духом і стилем української народньої поезії. П. Куліш висловився про Шевченка, що «душа поезії нашої народньої неписьменної стала душою його музи» (Основа, 1861, III). Використовуючи мотиви й тематику народних пісень і дум та засоби народньо-пісенної поетики, Шевченко у своїй творчості все ж таки був оригінальним. Він не знижувався до наслідування, копіювання, переписування народних пісень, а витворював нові, оригінальні поетичні форми, які тільки нагадують народньо-поетичні форми, а не totожні їм¹).

Творчість Шевченка, будучи оригінальною в своїй основі, просякнута численними елементами народньо-поетичної мови. Ми спинимось на чотирьох основних елементах народньо-поетичної мови, що знайшли своє відображення в поезіях Шевченка. До таких елементів належать: демінутиви, форми звертання, порівняння та паралелізми.

1. Демінутиви, або здріблі (переважно пестливі) форми — це найбільш поширені форми народньо-поетичної мови, що ними наш народ передає різні вирази своїх переживань, починаючи від радості кохання, кінчаючи іронією й ненавистю до ворогів. Основний мотив уживання демінутивів — це життя української дівчини з її радощами, надіями, сльозами та (найбільше) з її щасливим чи нещасливим коханням. Цей мотив особливо відбувається в піснях побутових, надто

¹⁾ Див. С. Сумцов. Любимые народные песни Шевченка. «Украинская жизнь», 1914, II.; Ф. Колесса. Фольклорний элемент в поэзии Т. Шевченка. Львів, 1939, стор. 11; І. Пільгук. Як Шевченко вивчав фольклор. «Наукові записки Харківського педагогічного інституту». Х. 1939, т. I., стор. 69; М. Нагорний. Шевченко і історична народна поезія. Зб. «Т. Г. Шевченко», вид. Київ. університету, 1939, стор. 159.

в старопобутових весільних. Дівчина очікує милого, і від того все видається їй милим, що навколо неї. Почуття ніжності й виливається формою демінутива.

Ой сяду я край віконечка прясти,
Та не дам я волоконцеві власти.

В своїй уяві вона малює щасливий образ милого. Для неї «Не **сонечко** сходить, а милюй на **риночку** ходить»²⁾.

Одружена жінка з почуттям любові згадує про рід свій, і від того навіть доріжка видається їй рідною, милою:

Ой, давно, давно я в роду була,
Та вже ж тая доріженка терном заросла.

(Метлинський, 255).

Мати сина проводжає в далеку дорогу. Для неї близькою їй рідною є та дорога, якою йтиме її син, і той відрізок часу, після якого він повернеться додому.

Мати сина в дороженьку слізно провожає.
Прощай, милюй мій **синочку**, та не забавляйся,
Через чотири **неділоньки** додому вертайся.

(Максимович, 1934, 140).

А ось і відтінки іронії, що їх передає формою демінутива народня пісня, в якій співається про шукання багатої нареченої.

Як би ти, дівчинонько, **багатенка** —
Взяв би я тебе за рученьку та повів до батенька.

Вона ж відповідає:

Як би я була **багатенка**,
Наплювала б я на тебе і на твого **батенька**³⁾.

В поезіях Шевченка вживання демінутивів стосується найбільше життя української дівчини з усіма її радощами та горюванням, потім іде дитячий світ і, нарешті, власні найглибші та найприємніші почуття⁴⁾. З великою майстерністю використовує поет цю своєрідну форму народної поезії, виливаючи всю свою душу, всі свої почуття. Не сама тільки дівчина переживає, а разом з нею переживає й поет хвилини її радощів і горя. Шевченко пішов за народно-пісенною традицією, не обминувши своїм почуттям ніжності ні одного зовнішнього об'єкта, що має відношення до людини з її чутливою душою.

Есть серце єдине,
Серденко дівоче,
Що плаче, сміється,
І мре, й оживає⁵⁾.

(I, 120)

²⁾ В. М. Дяконенко. Здрібнілі форми в українській мові, «Збірник секції граматики україн. мови». У Києві, 1930, стор. 93.

³⁾ В. М. Дяконенко. Ор. с. 97.

⁴⁾ В. М. Дяконенко. Ор. с. 102.

⁵⁾ Тут і далі цитується за виданням: Т. Шевченко. Поезії в 2-х т., К. 1955.

В центрі уваги поет поставив «серденько дівоче», навколо якого функціонально купчаться всі інші демінутиви, що мають відношення до почуття любові й ніжності.

А надто той **рибалонька**,
Жвавий, кучерявий,
Мліє, в'яне, як зустріне
Ганиусю чорняву.

(«Утоплена», I, 210—211)

Їй Ярема розказував,
Як жити вони будуть
Укупочці, як золото,
І долю добуде

(«Гайдамаки», I, 131)

Пісня Яреми і взагалі сцена побачення Яреми з Оксаною збудована на демінутивах. Оксану він називає: ласочка, ясочка, серденько, голубка, пташка⁶). Не тільки самий об'єкт кохання, а й усе, що навколо нього, одягається в форму ніжности й ласки:

Есть карії очі, —
Як зіроньки сяють,
Білі **рученята**
Мліютъ, обнімають.

(«Гайдамаки», I, 120)

Місяць високо,
Зіроньки сяють,
Вийди, **серденько**,
Я виглядаю.

(Там же, I, 127)

За карії **оченята**,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось.

(«Думи мої», I, 53)

Парубкові все миле й любе, коли він любить дівчину, навіть і гадина:

Не так болить, як укусить лютая гадина,
Гірше болить, як зчарує любая дівчина.
Як укусить **гадинонька** — знайдеш в зіллі ліки.
Як зчарує **дівчинонька** — пропадеш на віки⁷).

Мотив ніжного співчуття нещасливому коханню — це один із більших мотивів, що приирає в Шевченка форми демінутивів, починаючи

⁶) В. М. Дяконенко. Ор. с. 102.

⁷) В. М. Дяконенко. Ор. с. 93.

з матері, що доглядала їй пестила доньку-красуню, кінчаючи донею, що нещасливим коханням занапстила собі життя. Цей мотив особливо виразно проходить в «Катерині» і «Причинній»:

Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила.

(«Катерина», I, 66)

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серден'ко.

(Там же, I, 61)

Іде шляхом молодиця, —
Мусить бути з прощі.

У латаній свитиночці,
На плечах торбина.

(Там же, 72)

Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.

(Там же, 68)

Не журиться Катерина —
Слізоньки втирає.

(Там же, 62)

Порівн. з народніої пісні:

Каренські очі слізоньками сходять.

(Чуб. V, 128)

Мотив ніжного співчуття особливо виразно виступає в демінутивах «Причинної»:

Дарма щоніч дівчиночка
Його виглядає . . .

(«Причинна», 36)

Пошли ж Ти ій долю, — вона молоденька.

(Там же, 36)

Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі.

(Там же, 36)

Збиралися подруженьки —
Слізоньки втирають.

(Там же, 41)

Мати в понятті українського народу — це вищий ідеал, що користується найбільшою любов'ю й пошаною до себе. Образ матері в народно-поетичнім уявленні — це символ роду «ріднішого» над усе.

Нема в світі цвіту цвітішого над маківочки,
Нема роду ріднішого над матіночки, —

співає народня пісня. В поезіях Шевченка образ матері займає центральне місце — як символ найвищої ласки й любови. В поемі «Наймичка» — постать Ганни, страдницької й замученої матері, її ніжну любов та ласку до власної дитини, яку вона не сміє назвати своєю, щоб не нашкодити їй, поет малює багатством демінутивів. Ось стара Ганна, повернувшись з прощі, наділяє гостинцями своїх рідних:

... Маркові купила
Святу шапочку в пещерах
У Івана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала ...

(«Наймичка», 392)

І внучатам із клунючка
Гостинці виймала:
I хрестики, й дукачики
Й намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги **образочек**;
А Карпові **оловейка**
Та **коників** пару.

(Там же, 394)

Любов і ласка до дітей виливається в поета такими демінутивами, як: ангелятко, діточки, ручиці, спатоньки тощо.

А воно, як **ангелятко**,
Нічого не знає,
Маленькими **ручицями**
Пазухи шукає.

(«Катерина», 68)

Нехай летять **додомоньку**
Леген'кії діти.

(«Не для людей, тієї слави...», II, 132)
I діточки, як квіточки.

(«Моск. криниця», II, 58)

Воно ж попестилося собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло

(«Марія», II, 354)

Порівн. з народньої пісні:

Стелю постіль білу, **спаточки ляжу.**

(Чуб. V, 620)

Спатусі на білій подусі.

(Там же)

Ще дівчина **спатоньки** не клалась.

(Метлинський, 328)

Не обминає Шевченко своєю увагою й ідилії з народнього побуту, проявляючи велику ніжність в демінутивах:

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.

(«Наймичка», I, 384)

Під хатою дідуясь **сивенький**
Сидить, а **сонечко низенько**
Уже спустилось над Дніпром.

(«Сон», II, 28)

Порівн. з думи «Про смерть козака бандуриста»:

Сидить на могилі козак **старесенький**,
Як голубонько **сивесенький**⁸⁾.

Почуття ніжності переноситься в поета й на навколоїшній світ, на природу. Все навколо живе разом з людиною й переживає ті ж самі щасливі хвилини мрійного настрою і служить тим фоном, на якому поет малює образи людського почуття. В хвилини радості людині все міле, що її оточує, а в хвилини горя навіть зовнішній світ виявляє своє співчуття в формах демінутивів.

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють.

(«Катерина», I, 70)

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють . . .

(«Сон», I, 296)

Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти.

(«Причинна», I, 38)

Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає **соловейко**
Що ніч щебетати.

(Там же, 41—42)

⁸⁾ В М. Дяконенко. Ор. с. 84.

Порівн. з народньої пісні:

Між двома гіроньками
Світить місяць з зіроньками.

(Чуб. V)

Дрібненька пташка невеличка
По лозонці скеле.

(Чуб. V, 107)

Єсть у мене голубець рябокриленський.

(Чуб. V, 310)

Голосенькі дзвоники

(Гол. I, 133⁹)

Сумний настрій при згадці про втрачену волю, про гірку недолю поет передає співчутливими демінутивами: воленька, недоленська:

Чуло серце недоленську,
Сказати не вміло.

(«Тополя», I, 86)

Втоплю свою недоленську,
Русалкою стану.

(«Вітрє буйний», I, 43)

Дуже часто вживає Шевченко демінутивів на значення іронії всіх відтінків --- від легенької посмішки до гіркого сарказму та глибокого презирства. Демінутив у поета в таких випадках набирає значення антитези: замість почуття ніжності, він горить почуттям гніву й обурення кріпацької душі.

А магнати палять хати,
Шабельки гарують.

(«Гайдамаки», I, 118)

А жіночки лихо дзвоняТЬ,
Матері глузуюТЬ.

(«Катерина», I, 62)

А тим часом вороженьки
Чинять свою волю —
Кують речі недобрії.

(Там же, 64)

Порівн. з народньої пісні:

Назад руки зав'язали,
Ще в кайданки окували.

(Чуб. I, 39)

Сусідоњки близенькі, вороженьки тяженські.

(Чуб. V, 132)¹⁰)

⁹) В. М. Дяконенко. Ор. с. 75, 82, 84, 94.

¹⁰) В. М. Дяконенко. Ор. с. 104—105.

Навпаки, велика повага до козака, особливо до коня козацького, що має неймовірні властивості перемагати всякі перешкоди, породжує у поета демінутив «коник вороненський», відомий також і в народній пісні:

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним **коник вороненський**
Насилу ступає.

(«Причинна», I, 40)

Посадила на **коника** . . .
Гляньте, вороги.

(«Ой крикнули сірі гуси», II, 217)

Порівн. з народньої пісні:

Єсть у мене **коник вороненський**,
Перескоче ті гори **лихенькі**.

(Чуб. V, 197)

Ой, є в мене **коник вороненський**,
Перескочить той **хмизок дрібненський**.

(Максимович, 1834, 143)

Антитеза демінутивів у Шевченка — це звичайний художній засіб, якого вживає поет, щоб підкреслити контраст у почуттях і настроях дієвих осіб: ці пестливі й ніжні вирази любови й ласки досягають певного трагізму, коли з ними вдаються до особи, що лихом, зневагою й горем платить за цю ніжність.

Катерина, зустрівши батька своєї дитини, благає не цуратися її, з плачем називає його «Мій батеньку, мій братику!», а його товаришів — «москалики-лебедики», і чує у відповідь глузливо-жорстоке «дура атвяжися».

Сум і горе Степана в поемі «Невільник» ще сильніше відтіняють ті слова, що ними звертається до нього Ярина, нічого не знаючи про те, що він мусить їхати на Запоріжжя: «Степаночку, голубчику, чого се ти плачеш? — **Братику** Степане, що в тебе болить?»

Лейба, коли його б'ють, вимагаючи грошей, кричить:

Ой, **паночки-голубчики**,
Сй-богу, немає.

(«Гайдамаки», I, 123)

Своєрідну стилістичну роль виконує демінутив як повторне слово. Друге слово є демінутивом першого і цим наче підсилює значення основної форми. Це буває тоді, коли треба звернути читачеву увагу на якийсь окремий образ.

Ой, зозуле, **зозуленко**,
Нащо ти кувала . . .

(«Сова», I, 285)

...Діток,
Діточок шукаю,
Наталоньку.

(«Відьма», I, 455)

І горе, горенько мое,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи.

(«Неофіти», II, 295¹¹)

Такий же тип демінутивів поширений і в народніх піснях, особливо в весільних:

Ой, пане, паночку!
Ведем тобі підданочку.

(Метлинський, 235)

Ой через сад, садочек,
Калиновий мосточек.

(Чуб. V, 263)

Золотар, золотаренку,
Скуй мені перстеника.

(Чуб. III, 295)

Ой, наймите, наймитоньку,
Перестань служити.

(Гол. I, 220¹²)

Велика кількість демінутивів у поезіях Шевченка свідчить про свідоме ставлення поета до цієї особливості народньо-поетичної мови. В «Кобзарі» В. Дяконенко (Ор. с.) налічує 1597 демінутивних форм, з них найбільше іменникових (1358), далі йдуть прислівникі (128), прикметникові (108) і дієслівні (3).

Але не на всі твори вони однаково припадають. Гірка жіноча доля — це улюблені в Шевченка мотиви. В цих творах найбільша кількість демінутивів. Поеми «Причинна», «Наймичка», «Тополя», «Катерина», «Петрусь», «Утоплена», «Черниця-Мар'яна», «Княжна» найбільше начислені демінутивами. Поеми соціально-політичного змісту мають їх значно менше.

2. З формами демінутивів дуже близько межують і форми звертання, як вияв того ж самого почуття ніжності або гніву, бо й саме звертання часто передається формою демінутива.

Бабусенько, голубонько,
Серце мое, ненько!
Скажи мені щиру правду:
Де милий-серденько?

(«Тополя», I, 87)

¹¹) В. М. Дяконенко. Ор. с. 102—103.

¹²) В. М. Дяконенко. Ор. с. 94.

В пісні звертається козак до ворожки:

Вороженько, голубонько,
Одгадай мені сон!

(Максимович, 1827, 42)

Форми звертання — це особливі форми народньо-поетичної мови.

Вся ширість, сердечність, ніжність душі українського народу ви-
ливається в формах звертання. Звертаннями наскрізь просякнута ук-
раїнська народня пісня, бо в пісні найбільше й найвиразніше прояв-
ляються взаємовідносини між людьми, а характер цих взаємовідносин
визначається формами звертання.

Ось тепле звертання до матері:

Слухай, матусенько, що люди говорять.

(Метлинський, 95)

Парубок звертається до коханої дівчини з спеціальним епітетом,
називаючи її «ластівкою»:

Дівчино моя, Переяславно,
Поцілуй же мене, моя ластівко!

(Метлинський, 4)

А дівчина до парубка звертається з словами «серце», «мій ми-
ленький»:

Ох, і видивила свої карі очі,
Тебе, серце, виглядаючи.

(Лисенко, Укр. нар. пісня, I, 56)

Ох, і повій, повій, буйний вітрє,
Та з глибокого яру,
Ох, і прибудь, прибудь, та ти мій миленський,
Та з далекого краю.

(Там же)

Яскравою особливістю народньої пісні є часте повторення тієї ж
самої форми звертання, що надає особливого кольориту в відносинах:

Чи ти мене, **моя мати**,
В церкву не носила?
Чи ти мені, **моя мати**,
Долі не просила?
І в церкву тебе носила,
Богу молилася,
Така тобі, моя доню,
Доля судилася.

(Чуб. V, 356, Грінч. Етн. матер., III, 409)

Або:

З'їздив же я, **моя мати**,
Польщу й Вкраїну,
Знайшов же я, **моя мати**,
Любую дівчину.

(Чуб. V, 872).

Шевченко в своїх поезіях максимально використовує народньо-поетичні форми звертання, в найбільшій мірі проявляючи почуття ніжності там, де мова йде про щирість і сердечність в людських взаємовідносинах, і почуття гніву й ненависті там, де мова йде про ворогів українського народу. Таким чином, форми звертання у Шевченка залежать і від об'єкту, до кого саме звертається поет.

Своїм поетичним хистом Шевченко виробив собі на зразок народньої пісні постійні форми звертання, які виконують у нього певну функціональну роля, як засіб піднести значення того поетичного образу, який стоїть у центрі уваги поета. В зв'язку з цим і поезії Шевченка набирають своєрідного конструктивного характеру. Поет не просто описує, виступаючи в ролі якогось натураліста, а подає образи в дії, в живих стосунках, і не тільки стосовно до людей, але й стосовно до природи, до неживих речей взагалі, що в руках великого майстра оживають, діють і переживають разом з людьми.

Найближчим об'єктом звертання поета є його любий рідний край, його Україна, до якої він проявляє найбільше почуття любові. Любов до України поет виливає синонімічними формами звертання, синонімічними епітетами.

О, доле моя! Моя крайно!
Коли я вирвусь з ції пустині?

(А. О. Козачковському, II, 53)

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив?

(«Іржавець», II, 33)

А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.

(«Сон», I, 295)

Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко?

(«Осії», гл. XIV, II, 364)

Другим об'єктом частого звертання поета є Бог, як посередня сила захисту, сила моральної стійкості; Найвища Надія й опіка людського життя. Ставлення українського народу до Бога проявляється в формах звертання його поетичної мови. В хвилини радости і горя нарід звертається до Бога з словами: «Боже мій», «Боже миць», «Господи милосердний» тощо.

Таких же самих епітетів здебільшого вживає Й Шевченко в своїх звертаннях до Бога, як безпосередньо, так і устами своїх персонажів:

Молюсь Тобі, **Боже миць**,
Господи великий,
Що не дав мені загинуть
Небесний Владико.

(«Сон», II, 29—30)

За що вони мене люблять?
За що поважають?
О, Боже мій милосердний!
Може, вони знають?

(«Наймичка», I, 392)

О, Боже мій милосердний!
Тяжко жити на світі, а хочеться жити . . .
(«Гайдамаки», I, 119)

О, Боже мій милосердний, як весело жити!
(Там же)

В хвилину суму й розпачу людина звертається до Бога:

Легше, мої любі, покриться землею,
Ніж бачить, як другий, багатий, старий,
Цілує за гроші, вінчаеться з нею . . .
О, Боже, мій Боже! Волею Своєю
Розбий мое тіло і душу розбий!

(«Мар'яна-Черниця», I, 205)

Інші форми звертання в поезіях Шевченка побудовані переважно на ґрунті кохання, на взаємовідношеннях дітей з батьками, дружніх взаємовідносинах між людьми тощо.

Найбільше вдається Шевченко до різних форм звертання, коли йому доводиться малювати сцени кохання («Гайдамаки», «Мар'яна-Черниця», «Утоплена» та інш.). Дуже рідко один із коханців звертається до другого власним іменем:

Бач, **Оксано**, я жартую,
А ти справді плачеш.

(«Гайдамаки», I, 130)

А то переважно в формах звертання поет вдається до різних синонімічних епітетів — словосполучень, які заступають основну назву і виявляють почуття більшої ніжності й любові. Функцію синонімічного епітета в звертанні часто виконує слово «серце» або «моє серце», «доле моя»:

Отак, **серце**, обнімемось,
Отак поцілую . . .

(«Мар'яна-Черниця», I, 199)

Серце мое! Доле моя!

(«Утоплена», I, 213)

Але й часто хлопець (або сам поет) дівчину називає пташкою, голубкою, рибкою, зорею, цвітом:

Виглянь, голубко,
Та поворкуем...
Виглянь же, пташко,
Мое серденько.

(«Гайдамаки», I, 127—128)

— Що се ти говориш?
Схаменися!
— Правду, рибко!

(Там же, 131)

Порівн. з народної пісні:

Ой ти, дівчино, червона калино!
Мені на тебе дивитися мило.

(Метлинський, 43)

Катерина в запалі благання не покинути її звертається до «милото» москаля з такими словами:

Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!

(«Катерина», I, 79)

Народно-поетична форма звертання між батьками й дітьми подається в Шевченка синонімічними епітетами.

а) До батьків:

Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном!

(«Мар'яна-Черниця», I, 202)

Прости мене, мій батечку,
Що я наробыла!
Прости мене, мій голубе,
Мій соколе миць!

(«Катерина», I, 67)

б) До дітей:

Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!

(Там же, 66)

В звичайних дружніх звертаннях між людьми Шевченко вживає синонімічних епітетів: брате, голубе, моя пташко, орле сизий, друже:

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати!

(«Маркевичу», I, 106)

Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.

(Там же)

О, друже мій добрий, друже незабутній!
Живою душою в Україні витай.

(«Кавказ», I, 404)

Старий кобзар до молоді не просто звертається, а з ласкою:

Вибачайте, мої любі!
Нехотя журюся.

(«Мар'яна-Черниця», I, 201)

До своїх дум поет звертається з батьківською любов'ю, називаючи їх «синами», «орлами»:

Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну.

(«Гайдамаки», I, 110)

З почуттям гніву звертається Шевченко до ворогів українського народу, вдаючись у формах звертання до епітетів-антitez:

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!

(«Юродивий», II, 315)

3. Широко використовує Шевченко в своїх поезіях і народньо-поетичні форми порівнянь, як художній засіб, що збільшує образність чи емоціональність мови. Порівняння — це одна з найбільших прикрас народньо-поетичного стилю, одна з найулюбленіших форм народньо-поетичної мови, до якої так часто вдається Шевченко й використовує з певною функціональною метою — емоціонального впливу на читача. Наведу кілька прикладів, які показують, як близько стояв Шевченко до народньої пісні в користуванні цим художнім засобом української народньої поезії¹³⁾)

У Шевченка:

Ой, одна я, одна,
Як билинонька в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі.

(I, 461)

В нар. пісні:

Сама я, самесенька, як билина в полі,
Не дав мені Господь ні щастя, ні долі.

(Чуб. V, 558)

¹³⁾ Приклади беру головно з праці Ф. Колесси. Ор. с. 92—93.

Сама ж я, сама, як билина в полі,
Ніхто не порадить головоньку мою.

(Лисенко, Зб. укр. піс. VII, 12)

У Шевченка:

Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.

(«Катерина», I, 75)

В народн. пісні:

Біля мого серденька мов гадина в'ється.
(Максимович, 1834, 165).

У Шевченка:

А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує.

(«Гайдамаки», I, 132)

В народн. пісні:

Як ми кохалися, як голубів пара.
(Лисенко, Збірн. укр. піс. IV, 27).

У Шевченка:

Як калина при долині
Вранці під росою,
Ганнусенська червоніла . . .

(«Утоплена» I, 212).

В народн. пісні:

Чи буду ж бо я така,
Як калинонька тата?
(Ів. Колесса. Етн. Зб. XI, 179).

У Шевченка:

. . . Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа бджола гуде.
(«У неділеньку . . .», II, 161).

В народн. пісні:

За ім (Хмельницьким) козаки йдуть,
Як ярая пчола гудуть.
(«Метлинський», 391).

Порівняння в теоретичній поетиці розглядається, поперше, як елемент стилю, як засіб образовості та емоційності мови, і, подруге, як композиційний засіб, як момент «художніх угруповань словесних тем». ¹⁴⁾ В кожнім поетичнім порівнянні є два моменти: основне значення

¹⁴⁾ Шувалов. К поэтике Некрасова («Свиток», М. 1922, № 1). В. Жирмунский. Задачи поэтики. («Начало», 1921, № 1).

і образ, з яким порівнюється. Звідси конструктивно порівняння бувають двох типів: коли образ займає місце перед основним значенням (препозитивно) і після нього (постпозитивно). Якщо образ препозитивний, то він має характер безпосереднього прийняття окремого випадку, він виявляється певним враженням, що веде думку до значення. Якщо образ постпозитивний, то він є лише загадкою і має характер узагальнення. «Інтенсивність впливу образу, що йде за значенням, значно слабша. Він не будить раптом думки, що дрімає, не впливає на її прискорення у рішенні наступного завдання, заплутаного питання; він затримує думку, зупиняє її, щоб зосередити увагу й дати деякий відпочинок, заспокоєння думці». ¹⁵⁾

У Шевченкових порівняннях образ здебільшого займає постпозитивну позицію, і через те думка в нього ллеться повільно; мова набирає характеру більшої урочистості, риси, властивої народньо-поетичній мові. Наведу кілька прикладів:

Чом вас (думи) вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?

(«Думи мої», I, 52)

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.

(«Тарасова ніч», I, 104).

На чужій сторонці
Найду крашу або згину,
Як той лист на сонці.

(«Думка», I, 51)

Порівн. в народ. пісні:

Кохалися, любилися,
Як голубів пара,
А теперка розійшлися,
Як чорненька хмара.¹⁶⁾

Навпаки, порівняння з препозитивним образом у Шевченка набирає характеру більшої раптовості сприйняття образу:

Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько . . . Доню моя!

(«Катерина», I, 66)

Але, як уже було сказано, таких конструкцій Шевченко вживає рідше.

¹⁵⁾ Харцуев. Элементарные формы поэзии. Вопросы теории и психологии творчества, т. I, 386

¹⁶⁾ Ф. Колесса. Ор. с. 93.

Конструктивність форм порівняння у Шевченка можна розглядати ще й в іншому розрізі: з одного боку, він широко використовує сполучникові форми порівняння (з сполучниками: як, мов, неначе, ніж та інш.), з другого боку, він вдається іноді з певною стилістичною методою і до форм з орудним відмінком. Сполучникові форми порівняння ясніше підкреслюють образ порівняння, ніж форми з орудним відмінком. Остання форма тісніше з'єднує образи. Наприклад:

Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає.

(«Сотник», II, 194).

Все сумує — тільки слава
Сонцем засяяла.

(«Котляревському», I, 47).

А серденко **соловейком**
Щебече та плаче.

(«Думи мої», I, 54).

Але форм порівняння з орудним відмінком в поезіях Шевченка не багато. Більше переважають у нього складні сполучникові конструкції, як це ми спостерігаємо і в народньо-поетичній мові.¹⁷⁾

Вище ми вказали уже на те, що порівняння — це поетичний засіб, що збільшує образність, емоційність мови. Емоціональні порівняння — це такі порівняння, де два образи з'єднуються на основі збуджених ними почувань. Таких порівнянь у Шевченка дуже багато. До них належать насамперед ті, які виявляють настрій. Сюди належать майже всі образи з родинного життя, порівняння конкретних значень з абстрактними, багато тваринних і рослинних образів, образів із сфери віри й вірувань тощо.¹⁸⁾

За змістом образи порівняння можна було б поділити на такі групи: 1) порівняння матеріального з матеріальним або нематеріальним з нематеріальним, 2) матеріального з нематеріальним і 3) нематеріального з матеріальним. У Шевченка основне місце займає перша група образів порівнянь, переважно порівняння матеріальні, конкретні.

У тумані на могилі
Як тополя, нахилилась
Молодиця молодая.

(«Наймичка», I, 381)

¹⁷⁾ Д. Дудар в своїй студії «З поетики Шевченка» (Шевченків збірник, I, 1924) підраховує навіть кількість сполучників; найчастіше з сполучником «як» (204) і «мов» (201), рідше з «неначе» (97) і «ніж» (20), інші сполучники трапляються дуже рідко» (стор. 80).

¹⁸⁾ Д. Дудар. Ор. с. 97—98.

Серед конкретних порівнянь найбільше переважають у Шевченка образи живих істот — порівняння людини з іншою живою істотою, тварини з людиною або з твариною.

Мов орел той приборканий
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.

(«Заступала чорна хмара...» II, 188).

Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далекім краю!

(«Причинна», I, 36).

Часто жива істота порівнюється з речима, надто людина з рослиною, з явищами природи:

Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.

(«Княжна», I, 11).

У багатих ростуть діти —
Верби при долині;
А у вдови одним — одно,
Та й те, як билина.

(«Сова», I, 286).

Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.

(«Утоплена», I, 210).

Порівняння матеріальних образів у Шевченка свідчить про конкретність уявлення поета, як це властиво народньо-поетичному уявленню, коли навіть абстрактне уявляється в конкретних рисах.

Нехай думка, як той ворон
Літає та кряче.

(«Думи мої», I, 54).

Чом вас (думи) вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихो не приспало,
Як свою дитину? ..

(Там же, I, 52).

Зрідка подибуємо в Шевченка й форми порівняння стану або дії:

Як у Бога за дверима,
Вдова панувала.

(«Сова», I, 286).

Без милого сонце світить,
Як ворог сміється...
(«Тополя», I, 86).

Спинимось тепер на деяких основних образах, що їх Шевченко, йдучи за народньо-пісенною традицією, використовує як об'єкт порівняння.

Ось перед нами образи з родинного життя (дитини, матері, батька, брата, сестри та інш.), що стоять у Шевченка в центрі порівняння, образи з їх переживаннями та ідеальними відносинами.

Рада, рада та весела,
Як мала дитина.
(Відьма»).

... Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою
(«Гайдамаки»).

Образ сироти — символ печалі й самотності:
Одна — одна, як сирота
На чужині, гине.
(«Тополя», I, 84).

Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились.
(«Гайдамаки», I, 115).

Багато образів подає Шевченко з тваринного світу, часто з тими ж самими функціями, які вони виконують в народньо-поетичній мові. Своєрідну функцію виконують образи птахів, залежно від роду.

Пташка взагалі — символ ніжності, свободи:
Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
(I, 66).

Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.
(I, 92).

Голуб і голубка — символ народньої поезії. Ці образи вживаються найчастіше на означення любові й ласки:

Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує.
(I, 92).

Порівн. з народньої пісні:
Як ми кохалися, як голубів пара.
(Лисенко, Зб. укр. піс. IV, 27).

Інші породи птахів мають свої символічні значення в народній поезії:

Орел — символ відваги:

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.

(II, 188).

Зозуля й чайка — символи печалі:

Спиває, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує.

(II, 374).¹⁹

Ворона, чапля, індик, шуліка — символи сарказму:

Розлетілись (ченці),
Мов тії **ворононі**
З кривавого того свята.

(I, 334).

А диво-цариця, —
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться.

(I, 303-304).

Сорока — символ гумору, образ, з яким порівнюються дівчата.

Із інших образів тваринного світу Шевченко використовує для порівняння образи гадюки й риби, ті образи, які використовуються і в народній поезії.

Образ гадюки вживается для виявлення поганого настрою:

Коло серця козацького,
Як гадина в'ється.

(I, 40).

Порівн. з народньої пісні:

Біля моого серденъка мов гадина в'ється.

(Максимович, 1834, 165).²⁰)

Образ риби у Шевченка, як і в народній поезії («рибонька», «пліточка») — символ співчуття і жалю:

І боляще, побитое
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою.

(II, 52).

Із сфери рослинного світу перше місце в поезіях Шевченка, як і в народній поезії, має квітка, як символ краси й ніжності.

¹⁹) Д. Дудар. Ор. с. 67—88.

²⁰) Ф. Колесса. Ор. с. 92.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї.

(«Сова», I, 285).

Із дерев особливо поширений в народній поезії традиційний образ тополі, як символ краси або самотності. Цей образ використовує Й Шевченко, порівнюючи з ним особливо жіночі образи:

У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.

(I, 381).

... Виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.

(I, 210).

Із інших рослин особливо поширений в поезіях Шевченка образ калини — символ дівочої краси:

Як калина при долині
Бранці під росою,
Ганнусенька червоніла,
Милася слъзою.

(I, 212).

Порівн. з народньої пісні:

Ци буду ж бо я така,
Як калинонька tota?

(Ів. Колесса. Етн. Зб. XI, 179).

Так само трапляються часто й образи лози, ясеня, верби, дуба, яблуні, вишні та інш. Кожна з цих рослин має своє символічне значення.

Нарешті, окрім місце в поезіях Шевченка займає образ трави-билини, як символ самотності й беззахисності:

Як билина підкошена,
Ярина склонилась.

(I, 348).

Ой, одна я, одна,
Як билинонька в полі.

(I, 461).

Порівн. з народньої пісні:

Все ж чужина, роду нема,
Я, як билина на чужині, сама.

(Чуб. IV, 704).

Значне місце в поезіях Шевченка займають також і образи явищ природи — улюблені образи народної поезії (хмара, сонце, море, роса, вода, хвилі, зірочки тощо).

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступили.
(I, 104).

Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.
(II, 14).

Образи віри та народніх вірувань виконують у Шевченка функцію лагідності, доброти. З них найчастіше трапляються — рай, янгол.

Тихо, як у раї.
(I, 295).

З образом янгола порівнюється дитя: «Дитя, як янголятко», — традиційний вираз народної поезії.

На окрему увагу заслуговує в поезіях Шевченка так зване заперечне порівняння, особлива форма порівняння, дуже поширенна в народній поезії, надто в історичних піснях і думах. «Негативна формула, — каже А. Весоловський, — підкреслюючи одну з двох можливостей, являє собою наче подвиг свідомості, яка виходить із неясності злитих вражень до певного ствердження».²¹⁾

Конструктивно ця форма характеризується тим, що образ порівняння входить до складу окремого речення із заперечним значенням. Причім, заперечення завжди стоїть на першому місці. Ця поетична форма нагадує риторичну риму або так зв. паралелізм, про який мова буде далі. Наведу кілька прикладів з Шевченка і з народної поезії.²²⁾

В народній поезії:

То не верби луговій зашуміли,
Як безбожні ушкали налетіли.
(«Антонович-Драгоманов. Истор. п. I, 248).

В народній поезії:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали
(К. Грушевська. Укр. нар. думи, I, 5).

У Шевченка:

Не русалонька блукає:
То дівчина ходить.
(«Причинна», I, 35).

²¹⁾ А. Веселовский. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. Соч. т. I, II, 1913.

²²⁾ Приклади беру у Ф. Колесси, Ор. с. 93.

В народній поезії:
То не ясний сокіл квилить-проквиляє,
Як син до батька, до матері у городи християнські поклони посилає.
(Там же, 12).

У Шевченка:

То не вмерлі, не убиті!
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдані забиті.

(«Сон», I, 300).

В народній поезії:

Ой то не пили пилили.
Не тумани уставали,
Як із города Азова із тяжкої неволі
Три братики втікали.

(Там же, 110).

У Шевченка:

То не хмара — біла пташка
Хмарою спустилась.
(«Сон», I, 307).

В народній поезії:

То не хмара в горі зашуміла,
А в козака шабля задзвеніла.
(Гринч. Этн. мат. III, 235).

4. Риторична рима або синтаксичний паралелізм — це своєрідна форма порівняння, що характеризується аналогічним щодо значення укладом слів у рівнобіжних рядках. Про паралелізм А. Веселовський (Ор. с. 153) пише: «Ставляться поруч два мотиви, один підказує другий, пояснює його, більша вага з боку того, який має життєвий зміст. В основі парність уявлень, зв'язаних по категоріях дії речей та якостей». Отже, в основі паралелізму — порівняння двох образів, з яких один пояснює другий. Це одна з найхарактеристичніших ознак народньопісенного складу, яку наслідує й Шевченко, особливо в своїй ранній творчості.

Збиралися подруженьки —
Слізоньки втирають;
Збиралися товариши
Та ями копають.

(«Причинна», I, 41).

... Поплакала чорнобрива
Та й стала співати,
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.

(«Сова», I, 289).

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою, —
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
(«Вітер з гаєм» ... I, 194).

Порівн. з народної пісні:

За горою крем'яною терен процвітає,
Сидить голуб на дубочку, голубка літає.
(«Киев. стар.» 1897, т. LVIII, 297).

Ой, вже мені не ходити, куди я ходила,
Ой, вже мені не любити, кого я любила.
(Ів. Колесса, Етн. Зб. XI, 147).

Але в поезіях Шевченка, як і в народній поезії, дуже часто синтаксичний паралелізм знаходиться в поєднанні з **психологічним** або **образним** паралелізмом. Образний паралелізм — це розгорнуте порівняння царства природи з людським переживанням і взагалі з діяльністю людини²³⁾. Так витворюється порівняння — антитеза, що в основі своїй містить якийсь символ.

Образний паралелізм найчастіше подибуємо в застівках народних пісень:

Ой, зайди, зайди, ти зіронько та вечірняя,
Ой, вийди, вийди, дівчинонько моя вірная.
Рада б зірка зійти, чорна хмара та й наступає,
Рада б дівка вийти, так матуся не пускає.

(А. Едличка. Собр. малор. п. II, ч. 42).

Нема в саду соловейка, нема й щебетання,
Нема мого миленького, не буде й гуляння.
(Метлинський, 38-9).

Чого вода та така руда? Чи філенька збила?
Чого дівка та така смутна? Чи мати побила?
(Максимович, 1827, 93, ч. 54).²⁴⁾

Зелений дубочок на яр похилився,
Молодий козаче, чого зажурився?
(Чуб. V, 27).

Стойть явір над водою, в воду похилився —
Стойть козак у ніволі, горько зажурився.
(«Киев. стар.» 1897, т. L VIII, 296).

Тихо, тихо Дунай воду несе
Ще тихіше дівка косу чеше.
(Там же, 290).

²³⁾ Ф. Колесса. Ор. с. 97.

²⁴⁾ Ф. Колесса. Ор. с. 97.

Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький;
Виїжджає з України козак молоденький.

(Метлинський, 23)

Таким чином, синтаксичний паралелізм, власне, є не що інше, як граматична форма для передачі образного паралелізму. Спочатку символічний образ із царства природи, — каже Потебня, — це був «розгин думки, щоб досягти речі, відразу неприступної».²⁵⁾ Але згодом у пізнішому розвитку поезії таке починання стає улюбленим засобом народньої поетики, з якого витворюється багата символіка: зірочка — дівчина, соловей — мілій, мутна вода — смуток, зелений дубочок — молодий козак, явір — козак і т. д.

Цими зразками образного паралелізму залюбки користується й Шевченко. Наведемо кілька паралелів з Шевченка і народньої пісні.²⁶⁾

У Шевченка

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.

(«Думка», I, 49).

В народній пісні:

Тече вода з огорода,
З-під кореня дуба,
Не маю я відродості
Від свого нелюба.

(Чуб. V. 361).

У Шевченка:

Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.

(«Гайдамаки», I, 141).

В народній пісні:

Летить орел понад морем
По високій високості,
Плаче козак старесенький
Та по своїй молодості.

(Максимович, 1834, 170).

О. Дорошкевич в статті «Природа в Шевченковій поезії» зазначає, що в ранній добі своєї творчості Шевченко «дивився на природу майже виключно, як на символ, підходив до пейзажу з прийомами народньої пісні». «Пейзаж у Шевченка — це часто лірико-емоційний вступ до

²⁵⁾ А. Потебня. Малорусская народная песня по списку XVI в. 1877, 18.

²⁶⁾ Частину прикладів взято у Ф. Колесоси. Ор. с. 97.

розгортання сюжету». Очевидно, цим і пояснюється той факт, що саме в ранній добі своєї творчості Шевченко найбільше вдається до образного паралелізму, мало не буквально наслідуючи народну пісню. Краса образного паралелізму в Шевченка саме в тім, що він свою поетичну мову забарвлює символами. Ось символ зорі-дівчини, найулюбленіший символ поета:

На схід від сонця червоніє,
Ховається зорі,
І дівчина до хати
Несе своє горе.

Або:

Вечірня зірняка встає,
Дочка вечеряТЬ подає.
(«Вечір»).²⁷)

Такі є основні елементи народньо-поетичної мови в поезіях Шевченка, які так яскраво вказують нам на ту органічну близькість творів Шевченка до творів народньої поезії. Все це свідчить про те, що Шевченко був дуже добре обізнаний з українськими народними піснями і думами, які він знов не тільки з усної традиції, виконуючи багато їх безпосередньо своїм голосом, а й також з тодішніх публікацій, що появилися окремими збірниками.

Але головне, на що треба звернути увагу, — це те, що Шевченко, користуючись мотивами й темами народних пісень і дум, засобами народньо-пісенної поетики, в своїй творчості був оригінальним. Це не було звичайне наслідування народних пісень, а творче перероблювання рукою великого мистця й непревершеного майстра художнього слова.

---

²⁷ Ф. Симоненко. Образ Шевченкової музи. Шевченк. зб. I, 1924, 103.

Яр. Рудницький

ЛЯЙПЦІГСЬКЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ШЕВЧЕНКА З 1859 Р.*)

I

В 1859 році вийшла в Ляйпцигу книжечка під наголовком «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (sic!), в якій, побіч шістьох віршів Пушкіна (деяких тільки приписаних йому), вперше опубліковано кілька революційних творів Шевченка: «Кавказ», «Холодний Яр», «Розрита могила», «Заповіт» (названий «Думкою»), «Посланіе» й «Гоголь» (теж під наголовком «Думка»). Надруковано ці вірші з безліччю помилок, перекручень і пропусків, найправдоподібніше, без відома й згоди самого автора, що саме повернувся з заслання й перебував під доглядом царської поліції.

Поява ляйпцигської книжечки «підплакостила» (як висловився М. Максимович) Шевченкові, стягнувши на нього переслідування поліції, а зокрема перешкоджала в заходах видати третім виданням «Кобзар», що лежав у цензурі. І от Шевченко був приневолений заявити поліції, що він ніяких віршів не посылав закордон і що він до цього видання не має ніякого стосунку. Та це не врятувало його перед загостренним поліційним доглядом та врешті арештуванням в Україні в серпні 1859 року.

Ляйпцигську книжечку досі перевидано двічі: раз у Харкові в Україні в 1937 році з нагоди сторіччя смерти Олександра С. Пушкіна¹⁾, вдруге ж у Вінніпегу в Канаді в 1959 році накладом Видавництва Манітобського університету. Харківське видання — це фотостат оригіналу, вінніпезьке ж — спрощене, модернізованим правописом і в форматі великої вісімки. Крім цього, Українська Вільна Академія Наук — УВАН у Канаді перевидала окремо Шевченкові вірші п. н. «Шевчен-

* Стаття дискусійна. Ред.

¹⁾ Пор. В. Д-ко. Невдала демонстрація (з приводу харківського передруку збірочки поезій Пушкіна й Шевченка). «Українська книга», ч. 4-5, Львів 1937, стор. 118-119.

кіяна на Заході: Перше видання Шевченка на Заході. З нагоди століття 1859—1959». Збірник Заходознавства, т. 6/4, Вінніпег, 1959, стор. 29—71. Видання УВАН попереджене довшим вступом автора цих рядків (стор. 5—28), у якому подано опис і аналізу ляйпцигського видання Шевченкових поезій. Він присвятив цьому виданню теж низку статей, із яких треба відмітити: «До століття першого видання Шевченка на Заході 1859—1959», Український Голос, Вінніпег, ч. 10—12, 1959; «Ляйпцигське видання Шевченка з 1859 р.», «Новий Шлях», Вінніпег, ч. 43, 1959; «Шевченко сто років тому», там же, ч. 20, 1959; «Іван Франко про перше видання Шевченка на Заході з 1859 р.», «Канадійський Фармер», Вінніпег, ч. 21, 1959; «Про одне слово в Шевченковому «Заповіті», «Свобода», Джерсі Сіті, ч. 46, 1959; крім цього, треба назвати тут статті в англійській мові: «First Western Edition of Shevchenko (Leipzig, Germany, 1859)», «Svoboda», Jersey City, No. 151, 1959; «The Leipzig Edition of Pushkin and Shevchenko of 1859», «German Canadian Business Review», Vol. 6, No. 4, Winnipeg 1960, p. 7.

Як можна було сподіватися, авторові видання й статті викликали досить великий відгомін в українському шевченкознавстві. З статей у цьому напрямку треба відмітити такі: Юрій Мулик-Луцик «Промовчане видання Шевченка. До шевченкіяни на Заході», «Віра й Культура», Вінніпег, ч. 1 (73), 1959, стор. 8—10; Д. Бучинський «Передвісники достойного святкування Шевченківського року», «Українська Думка», Лондон, ч. 46, 1960; Вол. Дорошенко «Цікаві й цінні Шевченкіяни», «Америка», Філадельфія, ч. 230, 1960 й ін. Розмірно найбільша стаття з цього приводу «Перше видання революційних віршів Тараса Шевченка», «Віра й Культура», Вінніпег, ч. 6 (76), стор. 18—22, ч. 9 (81), стор. 16—21, за 1960 до ч. 3 (87), стор 19—22 за 1961 належить митрополитові Іларіонові (д-рові Огінкові). З деякими додатками й головно перестилізуванням тексту автор повторив у цій статті те, що перед ним сказали Іван Франко («Записки НТШ», т. 57, Львів 1904, стор. 35—36), Ф. Я. Прийма («Збірник Праць П'ятої Шевченківської Конференції», АН УРСР, Київ 1957, стор. 173—190) чи інші, в дечому применишив вартість праць таких шевченкознавців, як П. Зайцев і Л. Білецький (пор. напр., «Віра й Культура», ч. 1 (85) 1960, стор. 27), вилишив голоси деяких учених про це видання (Вол. Дорошенко, Ю. Мулик-Луцик), а врешті заперечив деякі гіпотези в зв'язку з цим виданням, сам не даючи натомість ніяких переконливих тез. Це останнє стосується передусім згодаду підписаного про Пантелеїмона Куліша, як ініціатора ляйпцигської книжечки, надрукованого в згаданому «Збірникові Заходознавства УВАН», т. 6(4), Вінніпег 1959, стор. 20—28. Маючи деякі нові матеріали й даючи нове наслідження деяким питанням, хочемо на цьому місці захистити нашу гіпотезу із 1959 року²⁾.

²⁾ Пушкінську частину ляйпцигської книжечки опрацював один із магістрів Манітобського університету Р. F. Klassen в дисертації „Pushkin in foreign edition. A critical and literary evaluation of the Leipzig edition 1859“. Winnipeg 1960.

II

У висновках згаданої студії в «Збірникові Заходознавства» на стор. 28 ми подали такі ствердження:

«1. Куліш носився здавна з ідеєю видання Шевченка за кордоном, а зокрема в Німеччині;

2. Він знов добре цензурні умовини в тодішній Росії й старався всякими способами оминути їх: крім видавання Шевченкових творів без його підпису («Наймичка»), він міг думати про видання заборонених творів за границею, куди їздив і мав зв'язки з видавцями;

3. Не раз і не двічі Куліш згадує Пушкіна в зв'язку з Шевченковими творами: ляйпцигське видання Пушкіна й Шевченка свідчило б про реалізацію його задуму — поставити на рівні двох великих поетів, не вважаючи на те, що політичної рівності між обома народами тоді не було;

4. Формальні дані (правопис і наголос) указують теж на Куліша, як на ініціатора ляйпцигського видання Шевченка з 1859 р.»

Заступаючи погляд, що «справа поєднання віршів Шевченка й Пушкіна належала виключно емігрантам-революціонерам» і що «ляйпцигське³) видання 1859-го року було ділом тільки росіян-революціонерів, яким ходило головно про те, щоб використати революційні настрої українського селянства»⁴), митрополит Іларіон (д-р Огієнко) відкидає можливість Кулішевої ініціативи головно щодо переслання Шевченкових віршів закордон: «Примітка на стор. 7 говорить, що прислані були в Лейпциг вірші самого Шевченка. З причини осторожності видавець не подав, звідки саме вірші були йому прислані»⁵). Він узагалі відкидає можливість якоїнебудь участі Куліша в цьому виданні: «проти участі в цій справі П. Куліша говорить те, що переданий рукопис був аж надто не до друку написаний»⁶). Тим часом ані митрополит Іларіон (д-р Огієнко), ані інші дослідники рукопису ляйпцигської книжечки не бачили й не мали змоги досліджувати його, бо він не зберігся до наших днів. Тим то опирати своє заперечення участі Куліша на «рукописі» не можна. Те, що в ляйпцигському виданні сила-силенна правописних і друкарських помилок, не дає змоги твердити щонебудь про рукопис. Хто обізнаний із друкарським ділом, той знає, як виглядають коректи текстів, складених чужинцями; а ще коли рукопис писаний не машинкою, а рукою. Вже сам наголовок показує, що складач не вмів відрізняти рукописного «а» від «е», коли

³) Залишаємо непоступовності правопису митрополита Іларіона (д-ра Огієнка) без змін: раз «ляйпцигське», другий раз «Лейпциг», «лейпцигське».

⁴) Пор. «Віра й Культура», ч. 2 (86) 1960, стор. 7.

⁵) Там таки.

⁶) «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 6.

спутав назву Шевченка з «Шавченком». Якщо, згідно з поглядом митрополита Іларіона (д-ра Огієнка), ініціаторами й видавцями ляйпцигської книжечки були «російські революціонери», то як же пояснити факт, що ці «революціонери» не знали, що Шевченко називається так, а не «Шавченко» (і то не тільки в титулі, але й у тексті: стор. 7, 13, 17, 18, 21, 23, 34). В зв'язку з цим постало наше припущення, що редактор «Русской библиотеки», (якої 8 числом була ця книжечка), Іван Головін не робив коректи видання, а «залишив його напризволяще судьби й складача друкаря, який не був ані росіянином, ані українцем, ані взагалі слов'янином»⁷⁾.

Не знаючи рукопису ляйпцигської книжечки, ми можемо оцифрувати наші твердження тільки й виключно на текстах, друкованих у ній. Вже поверхове дослідження їх показує, що в Пушкінових (чи приписаних Пушкінові) віршах менше помилок, як у Шевченкових текстах. Це веде до таких висновків: або Пушкінові поезії складач складав із друкованих текстів, а Шевченкові з рукописних, або він знову краще російську мову, як українську й тому робив більше помилок в українському тексті. Ми схильні прийняти перший висновок тому, що під «Кавказом» Шевченка є відома патріотична нотатка «Оці вірші прислано нам в українській мові з заміткою, що вірші Шевченка — вислів загальних накипіліх сльоз: не він плаче над Україною — вона сама плаче його голосом». щодо Пушкінових віршів, то всі, крім двох перших, були друковані перед 1859, і їх можна було легко перескладати з надрукованого тексту, а тим самим зробити менше помилок, як у складанні рукописного тексту⁸⁾.

Помилки ляйпцигського видання були й головною причиною негативного ставлення до нього з боку багатьох дослідників. Ніхто однаке не дав досі мовою аналізи їх і не зробив відповідних висновків.

В «Збірникові Заходознавства» т. 6(4) автор цих рядків провів часткову аналізу цих помилок на тлі правописної основи ляйпцигської книжечки, звернувши уваги на закінчення **-тця** замість **-ться** (стор. 25) та на два роди наголосу (стор. 26—27). Ці дві прикмети, безперечно, одні з основних у системі Кулішевого правопису. Митрополит Іларіон (д-р Огієнко) не заперечує в своїй праці першої прикмети: «У лейпцигському виданні панує дієслівне закінчення **-тця**... Але є й інше: поклоняються ст. 8, чого в Куліша нема»⁹⁾. Цю форму — як і інші помилкові відступлення, — можна легко пояснити помилками друкаря. Більшість випадків однаке свідчить, без сумніву, про Кулішеве закінчення **-тця**, і вони рішуче говорять, що в ляйпцигському виданні є сліди кулішівки!

Розставленням наголосів відрізняється Куліш від усіх інших письменників 19-го століття. Він відновив в українській літературній мові

⁷⁾ Пор. «Збірник заходознавства», т. 4 (4), Вінниця 1959, стор. 16.

⁸⁾ «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 9.

⁹⁾ «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 7.

стару звичку «десь із XII—XIV віку», як пише митрополит Іларіон (д-р Огіенко)¹⁰⁾. У своїй «Чорній раді», в «Наймичці» Шевченка й інших виданнях Куліш ставив два роди наголосу: «акут» (оксію) й «гравіс» (варію). Ніхто з письменників 19-го сторіччя ані перед ним, ані після нього не вживав такого різницювання наголосів. Першим (‘) він означав словний, другим (‘) фразовий (реченевий) наголос. На жаль, досі ніхто з наших мовознавців не взявся до вивчення системи Кулішевого наголосу, хоч є в нас «наголосові монографії» навіть великого розміру... Виняток у цьому напрямку творить праця підписаного «Наголос в Шевченковій поезії» (УВАН, Авгсбург 1946), де проаналізовано обидва типи наголосу в Шевченковій «Наймичці» й пороблено відповідні висновки. Отже, не «непорозуміння», а «нерозуміння» справи, коли йде про ляйпцигське видання! В ньому (хоч і не послідовно) й не на кожному слові — власне через друкарські помилки) розставлено два роди наголосу на словах. Це ані вплив «багатовікової традиції», ані якийсь спонтанний *deus ex machina*, а вплив Куліша, единого письменника, редактора й видавця, що в тих часах уживав подвійного наголосу.

Не від речі буде на цьому місці покликатися на Івана Франка, що в передмові до свого видання «Творів Тараса Шевченка: «Кобзарь» (Львів, 1908), писав: «Від усіх дотеперішніх видань мое відріжняється... акцентованем більше-складових слів. Особливо ся остатня новість на мою думку важна, принаймні в Галичині, де досі навіть у шкільніх виданнях Шевченка акцентують хибно. Звичай акцентування принятий був ще в 50-их роках П. Кулішем у його друкарні, і добрий звичай ніколи не вадить відновити» (стор. 8—9).

Правда, не всі слова в Шевченкових поезіях ляйпцигського видання наголошенні. Це свідчить про те, що друкар вилишив іх, не розуміючи їхнього значення й тільки тут і там зазначував. Є ще й інша можливість. Вона зв'язана з уживанням старих «ери» та «ять» та, врешті, «и» на місці Кулішевого «и», та «і». З уваги на досить послідовно вживання цих букв, можна зробити припущення, що редактор (у нашому випадку, Головін), діставши рукопис із України, писаний «кулішівкою», виправив усі «и» та «і» відповідно до потреб російського правопису, тобто, замість Кулішевого «и» ставив «ы», а замість «і» — «и». Таким чином (крім багатьох помилок), у ляйпцигській книжечці знаходимо написання:

кулішівка

гори
розвиває
неситий не виоре
великого
стати
судить
насущний

перерібка в 1859 (Головіна?)

горы (стор. 8)
розвывае (стор. 8)
несытый не выоре (стор. 8)
велькаго (стор. 9)
статы (стор. 9)
судыть (стор. 9)
насущный (стор. 9)

¹⁰⁾ Там таки, стор. 8.

кровавимъ

кати

колижъ

і багато інших, а теж:

тобі

ночі

сині

нікто

настоящи

діти

просвітити

кровавымъ (стор. 9)

каты (стор. 9)

колыжъ (стор. 9)

тоби (стор. 9)

ночи (стор. 10)

сыни (стор. 10)

нихто (стор. 11)

настоящи (стор. 11)

диты (стор. 11)

просвітыти (стор. 13)

і багато інших.

У деяких місцях редактор серії не зробив поправок, і там так і просвічує оригінальна система «кулішівки»:

звичаю

замість

звычаю (стор. 19)

батьки

"

батькы (стор. 21, 31)

мати

"

маты (стор. 21)

премудрихъ

"

премудрыхъ (стор. 27)

та інше.

Несправлене редактором Кулішеве «і» на місці «ятя» (ѣ) чи первісного «о», чи з інших звуків частенько подибується в ляйпцигській книжечці:

смієця, смієшся замість см'єтца, см'єешься (стор. 7, 22, 23)

твоїй

"

твоей (стор. 8)

вміемъ

вм'ємъ (стор. 11)

сіємъ

"

с'ємъ (стор. 11)

тій

"

тий (той) (стор. 10)

війну

"

вийну (войну) (стор. 12)

розвбійнимъ

"

розвбійникъ (стор. 16)

мій

"

мий (мой) (стор. 22)

здійматы

"

здийматы (стор. 20)

ій

"

ей (стор. 22)

лій

,

лий (лой) (стор. 31)

засіяе

"

засияе (стор. 34)

й інші.

Зустрічаємо теж і закінчення -ій та -и в прикметниках:

Божій

замість

Божии (стор. 10)

Божій

"

Божий (стор. 12)

неутомленній

"

неутомленни (стор. 12)

глибокій

"

глибокий (стор. 15)

вольній

"

вольний (стор. 22)

чистій, широкій

"

чистий, широкий (стор. 26)

й інші.

Всі ці приклади свідчать про «кулішівку» як про основу правописної системи ляйпцигського рукопису. Крізь поправки й крізь помилки

друкаря вони просвічують виразно й, з одного боку, піддержують твердження, що (так як -тця й наголос) в ляйпцигській книжечці є виразні сліди Кулішевої правописної системи, а з другого, заперечують погляд, мовляв, на місці старих «ѣ» та інших голосних «авжди» маємо «и»¹¹). Цей погляд тим дивніший, що в ляйпцигській книжечці в декількох місцях подибуємо й старе «ять», напр. лицем'ри (стор. 12), непросвіщенни (стор. 11).

Про сліди «кулішівки» свідчать теж і інші дані. Як відомо, Куліш прийняв у своєму правописі деякі асиміляції (приподібнення) приголосних. До них належить згадане вгорі діеслівне закінчення -тця. Але є в його системі й інші приподібнення¹²).

стезі	замість	стежі
оція	”	отця
тіці	”	тітці й т. под.
Подібні приподібнення подибуємо й у ляйпцигській книжечці:		
доцци	замість	доцці
бацьца	”	бачься (бачся)

Отже, збираючи докупи все сказане вгорі, можемо з найбільшою правдоподібністю ствердити ось що:

- 1) Ляйпцигська книжечка складалася в друкарні з двох текстів: друкованого (деякі вірші Пушкіна) й рукописного (два перші вірші й твори Шевченка);
- 2) Шевченкова частина ляйпцигської збірки мала в своїй основі правописну систему Куліша, хоч
- 3) її було виправлено, нагинаючи до тодішнього російського правопису, головно щодо «ы» — «и», пропуску наголосу й т. п.

III

Всі ці формальні дані, що свідчать про зв'язок Куліша з ляйпцигським виданням, піддержуються й іншими фактами. Деякі з них, як от зацікавлення Куліша Пушкіном, плян видати Шевченка закордоном тощо ми з'ясували в «Збірникові Заходознавства», ч. 6 (4) на стор. 16-24.

На цьому місці подаємо нові матеріали, що піддержують припущення про Куліша, як ініціатора ляйпцигської книжечки, а зокрема того, хто переслав рукопис заграницю.

В листах до Д. С. Каменецького, надрукованих в «Киевской Старине» за 1898 рік, Куліш пише 16 лютого 1858 р. з Мотронівки:

¹¹) Пор. тасло «Кулішівка» в «Українській загальній Енциклопедії», т. II, стор. 413.

¹²) Пор. «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 7.

«... А между тем выведайте посредством Гербеля, что ли, сколько заплатил он за выборку из сочинений Пушкина, и меня уведомьте. Приняв в соображение то и другое, я назначу плату и напишу из Брюсселя. Время терпит». ¹³⁾

Тут не підлягає ніякому сумніву, що Кулішеві треба було «выборки» із Пушкінових поезій для переговорів закордоном. Справа була спішна, бо він був безпосередньо перед виїздом заграницю й хотів мати всі матеріали в руках. Рукопис Шевченка мав уже приготовлений, із Пушкіна ж треба було зробити «выборку». Каменецький діяв справно. В листі з 2-го березня 1858 Куліш пише йому, що одержав його листа в цій справі. ¹⁴⁾

Побувавши в Німеччині, Бельгії, Швайцарії, Австрії, на весну 1858 року він повернувся до себе в Мотронівку. Дня 7-го липня він пише Каменецькому в Петербург:

«Прошу Вас уничтожить полученные Вами письма от известной особы и никогда о них не упоминать. Но исполните это немедленно.» ¹⁵⁾

Йдеться тут про листа Головіна, що повідомляв його напевно про включення пересланої (чи може переданої особисто закордоном) збірки в «Русскую библиотеку» Гергарда в Ляйпцигу й про час її появі — тобто 1859 рік. Кулішеві це письмо, як можна здогадуватися, було не на руку. Головно поліційні репресії, що напевно почалися б, коли б виявилася його роля в підготові до ляйпцигської збірки, мав він на думці. Й тому прохав свого довіреного в Петербурзі, управителя його дуркарні, щоб той негайно знищив письмо від «відомої особи», тобто відомої йому й Каменецькому.

Є ще одна подробиця в листах Куліша, що свідчить про його обзанимленість із закулісами ляйпцигського видання Пушкіна й Шевченка. Як відомо, це видання друкувалося не в самому Ляйпцигу, а в Навмбурзі на Саалею в Німеччині. Коли пізніш Куліш шукав друкарні для свого перекладу Святого Письма, він поїхав туди й писав із «Наумбурга на Сане» дня 1 серпня 1872 року до І. Ф. Хильчевського:

«Дешевле всего обходится печатание книг в Наумбурге, по сю сторону Лейпцига, яко в маленьком городке; издатели же и комиссионеры выставляют на первом листке Берлин или Лейпциг для своих интересов. Разведавши об этом, приехал я сюда и нашел городок в моем вкусе. Кругом поля или сады, а между полями и городом прекрасные аллеи понад дорогою, т. е. поуз дорогу, по которой ездят... И так я решился печатать Библию.» ¹⁶⁾

Власне Гергард у своїй книжечці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» виставив на «первом листке» Ляйпциг, хоч книжечка

¹³⁾ «Киевская старина», 1898 (за травень), стор. 224.

¹⁴⁾ Там таки, стор. 225.

¹⁵⁾ Там таки, стор. 236.

¹⁶⁾ «Киевская старина», 1898 (за січень), стор. 112-113.

друкувалася в Навмбургі. Куліш знову про це, буваючи закордоном, і ось використав свій досвід і обзнайомлення з обставинами на те, щоб у дешевій друкарні, а при цьому в спокійній атмосфері друкувати переклад Біблії.

* * *

На основі вище сказаного можна зробити такі висновки:

- 1) Куліш, вибираючися закордон у 1858 році, дістав «выборку» із творів Пушкіна від Каменецького з Петербургу;
- 2) За границею він сконтактувався з Головіном, переслав чи передав йому друки й рукописи й не мав ішо остаточної відповіді, чи Головін прийме цей матеріал у свою «Русскую библиотеку»;
- 3) Вістка про це останнє прийшла на адресу його друкарні в Петербурзі, й він, щоб обминути якінебудь прикроці з боку поліції, доручив негайно знищити Головінового листа;
- 4) Перебування закордоном дозволило Кулішеві не тільки на зв'язки з тодішніми російськими революціонерами, але дало йому широку практику й обзнайомлення з друкарнями. В одній із них, а саме в тій, де друкувалася лейпцигська книжечка з творами Пушкіна й Шевченка в 1858-59 роках, в Навмбургі, він рішився друкувати свій переклад Біблії на українську мову.

Володимир Янів

**БАЖАННЯ СУСПІЛЬНОГО РЕЗОНАНСУ В ШЕВЧЕНКА
ЯК ЛЮДИНИ Й ТВОРЦЯ**

(ВИЯВ ПРЯМУВАННЯ ДО СПІЛЬНОТИ УКРАЇНЦЯ)

Соціологічний та націохарактерологічний нарис

1. Вступні зауваження

Вислів про людину, як про соціальну істоту, увійшов у прислів'я. Бо є справді, важко було б сьогодні уявити відокремлену одиницею, поза групою.¹⁾ Згідно із соціопсихологічними дослідами, вирішальною для постання суспільних груп (найменшою групою — родиною — зачинаючи й найбільшою — нацією — кінчаючи) є **властива** для людини **охота** чи навіть **внутрішня конечність** жити не самотно, але в гурті. При тому зразу ж слід зазначити, що ця охота не обмежується до бажання перебувати в якісь механічній збірності, в якій існували б люди поруч себе; ідеться, напевно, про певний внутрішній примус до творення **тривалих об'єднань**, в яких люди жили б **зо** собою. Іншими словами, мова не про само тільки існування в спільному часі й на спільному просторі, а про бажання певного відгомону, про шукання **соціального резонансу**, який призводив би до численних і різномірних стосунків.

З'ясована засада не заперечує можливості відхилення від норми і, тим більше, не виключає **різного насилення** цього внутрішнього бажан-

¹⁾ Не маючи змоги в спеціальній студії давати окремих визначень понять, — зрештою устійнених в міжнародній соціологічній літературі, відсилаю заінтересованих до моого скріпту «Нарис Соціології», виданого «Інститутом Заочного Навчання при УВУ» (ІЗН), Мюнхен 1949. — зокрема до лекції IV-тої, стор. 69. Коротше визначення «спільноти» у протиставленні до «спілки» — в моїй статті «Суспільно-культурні й економічні організації» в ЕУ/І, стор. 1147.

ня в різних спільнотах. І так відомі є відхилення індивідуального порядку; пригадаймо бодай приклади анахоретів, схимників чи еремітів; ці одиничні явища не порушують, однак, в нічім загального життя спільнот. Знову ж у аспекті будь-якої групи, — то, не зменшуючи в нічому значення внутрішнього примусу шукання резонансу для самого постання спільноти, треба сказати, що спільноти можуть відрізнятися між собою саме напроцю того внутрішнього бажання. Стикаємося тут з дис'юнктивним моментом, який може в площині народів свідчити про етнопсихологічні різниці, а тим самим може мати своє значення для етнопсихологічної характеристики народів, чи пак їх характерології.

Досьогодні існує невирішений науковий спір, чи бажання спільнотного життя належить до категорії інстинктів, отже, до категорії доцільної й неминучої, хоч неусвідомленої постави та поведінки одиниці для збереження самої одиниці та цілої її породи, чи навпаки, є це бажання усвідомленим і свідомо керованим доцільним прямуванням. Спір, важливий для теорії соціальних інстинктів (чи евент. соціальних прямувань), тратить у значній мірі на гостроті у дескриптивній, описовій частині, коли соціопсихологічні студії громадять певний матеріал для виявлення й уточнення певних тенденцій, без бажання досліджувати їх істоту. Це зокрема так, якщо нам ідеться про характеристику етнопсихічних властивостей на підставі досліду насилення одної чи другої тенденції.

З цим застереженням переходимо до аналізи Шевченкової поетичної творчості, наскільки для неї характеристичне бажання спільнотного життя, — насамперед насільки для неї властиве прямування до соціального резонансу в оточенні, потрібне для постання соціальних стосунків, а у висліді конечно для виникнення спільноти. Звичайно, аналіза характеристична насамперед для самого таки Шевченка, насільки він сам особисто був соціальною одиницею, насільки в нього особисто домінуючим мотивом його поезії було бажання соціального резонансу. Це зокрема так, коли ідеться про аналізу тих місць, що стосуються чисто інтимних особистих переживань і побажань поета. Але ця аналіза — понад те — не позбавлена етнопсихологічного інтересу, поскільки Шевченко є репрезентантом свого оточення, насамперед своєї національної спільноти. Звичайно, в тому випадку, при узагальнюванні висновків необхідна надзвичайна обережність, і — власне кажучи — висновки є можливі тільки при порівнянні матеріялу, добутого із аналогічних аналіз творчости великої кількості творців слова, і то з узглядом на різних діб (і послідовно: різних літературних напрямків) і різних теренів, а навіть і соціального походження, освіти тощо. З цього погляду наша студія — це тільки причинок, що правда, остильки немаловажний, що він стосується Шевченка, який, з одного боку, геніяльно відбивав у своїй поезії настрої середовища, а з другого боку, як найбільший український поет, наділений

сугестивною силою старозавітних пророків, мав незаперечний і неповторний вплив на формування духовості цілих поколінь.²⁾

2. Потреба соціального резонансу в Шевченка

Вже на самому початку відзначено, що рішальним для постання соціальної групи чи, зокрема, спільноти, є бажання найти відгомін у інших, — зрозуміння, співчуття, спільне переживання, «не зло, тихе слово» оточення. Щоб впровадити зразу ж у саму середину проблематики, слід відзначити: якби судити на підставі Шевченкової поетичної творчості про українську націю, то треба б сконстатувати, що ми є наскрізь усуспільненою групою, з надзвичайно сильно розвиненим бажанням соціального резонансу. Однак, при з'ясованім вже застереженні, можемо як «мінімум» твердити, що Шевченко сам — це наскрізь „animal sociale“, високо соціальна людина з винятковою потребою відгомону в оточенні, а бажання соціального резонансу належить в нього до найчастіших мотивів його пристрасної поезії.

Це дуже можливо, що палкє бажання резонансу у Шевченка зумовлене фактом, що доля не поскутила йому — від дитинства аж до смерті — самотності. Його раннє сирітство, коли малолітні діти «розділізлися межи людьми, мов мишенята»,³⁾ залишило такий глибокий слід на житті, що до теми сирітської долі поет вертається частіше, і на тому мотиві можна навіть простудіювати спеціальну тугу за дрібкою тепла самотніх, знедолених дітей; але це тема окрема, до якої ще дальше коротко вернуся, а на цьому місці тільки кілька речень про те, як сам Шевченко своє сирітство відчув. В зворушливій автобіографічній ліриці «І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодої» поет на картині стрічного малого хлопчика-сироти малює свої власні переживання. В прегарній метафорі «мов одірвалось від гіллі» скоплено ядерно істоту самотності, безрідності, безґрунтя. А потім це ще підкresлене: «одно-однісінське під тином». І у наслідках ця самотність буде така нестерпна, що найкращі літа «даремне, марне пролетять», що дитина в чужім оточенні «не знатиме, де дітись, на сім широкім, вольнім світі». Коли тут змальований тільки настрій самотності, то в «Мені тринадцятий минало» вказано вже виразно на ролю резонансу у житті малого Тараса. Переживання і самої пустки,

²⁾ Докладніше про значення аналіз Шевченкової поетичної творчості для етнопсихології у студії «Соціопсихологічна аналіза „Москалевої Криниці“», вміщений у Науковім Збірнику УВУ, т. VI, Мюнхен 1956. Стор. 307 і наст.

³⁾ Всі цитати за виданням Українського Наукового Інституту, — «Повне видання творів Тараса Шевченка», т. II., III., і IV.; Варшава—Львів, 1934-1937. Якщо вірш названій в тексті студії своїм заголовком чи початковими словами, тоді нема окремого посилання. Виняток становлять тільки цитати із більших поем; тоді є ще посилання на сторінку (чи на рядок). Якщо цитата в тексті є без названня поезії, тоді в посиланні подана назва, чи пак назва та рядок.

У конкретному випадку цитата із поезії: «Якби ви знали, паничі».

і наглого її розсвітлення несподіваним відгомоном близької людини було настільки потрясаюче, що Шевченко зберіг про це спогад на все життя, і часто вертався до того спогаду думкою, пам'ятаючи всі по-дробиці. Контраст між початковим молитовним настроем тринадцять-літньої дитини й наглим усвідомленням повної самотності сироти без власної хати, що пасе не свої ягнята, призводить до цілковитої метаморфози всієї природи, досі приязної та радісної. Нагло і сонце почервоніло й запекло, і село почорніло, і небо — донедавна голубе — помарніло. Друга метаморфоза постає, коли дитина відчула відгомін близької душі, співчуття, резонанс: це дівчина-одноліток, що недалеко плоскінь вибирала, почувши схлипування малого пастушка,

«Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілуvalа».

Тоді зміна не менш раптова, як і попередня:

«Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое: лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води».

Це просто класичний приклад постання соціологічної спільноти. І Шевченко, зрозуміло, вертається думкою не тільки до самої картини, але й до малої подруги тому, що він у ній — чи не вперше — відчув співчуття до своїх переживань, що вона його

«без мови, без слова навчила
Очима, душою, серцем разомовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилася...»⁴⁾

Ба що більше, несподівано виявлено спочутливість молодої дівчини призводить до перенесення її особистої здібності резонансу на всю жіночу стать, і Шевченко уявляє молоду дівчину — до речі, у поетичній інтуїції вповні віправдано, — своєрідним символом благородного відгомону. Можливо, що є в цьому дещо й сублімованого еротизму, але насамперед є тверда віра, що якщо колись поетові пощастиТЬ знайти справжній відгомін, то це буде, насамперед, з боку дівчини, для якої ще не стемнів світ мрій та ідеалів. Цей мотив дуже виразний у заспіві до першого «Кобзаря», коли поет бажає:

«Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на ці думи, —
Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих —
І — пан над панами!»

⁴⁾ Присвята в «Мар'яні Черници». Подібно, як на це вказує вже В. Сімович (у своїм «Народнім виданні» Кобзаря з 1921 р., у поясненні до поеми), до малої Оксани стосуються ще й вірші: «Ми вкупочці росли колись», «Не молилася за мене», одно місце в «Три літа».

Звичайно, це місце дуже багатомовне, бож «Заспів» — це своєрідна синтеза, — це короткий підсумок всієї початкової творчості, яка увійшла у першу збірку. Алеж зовсім подібне місце у другім підсумку: як Шевченко на засланні, «змережавши» у трьох роках неволі свої три перші захалявні книжечки, зачинав четверту, тоді попередив її короткою поетичною візією минулого.⁵⁾ І ось серед важких в'язничних дум, що граничать з привидами самогубства, вертається мотив, що може колись думи долетять в Україну і «падуть, неначе роси над землею, на щире серце молоде», слізами тихо упадуть, і покиває головою, і буде плакати зо мною, і може, Господи, мене в своїй молитві спомянє». А ця картина може бути ще доповнена іншою, коли Шевченко, шукаючи в неволі на вечірньому небі рідної зорі, питаеться, чи вона «зійшла вже і на Україні», але поруч з тим зразу ж питаеться також, «Чи очі кари тебе шукають на небі синім». І коли залюднюються видивами Шевченкова кімната, то серед різних постатей не бракує також і молодої дівчини.⁶⁾

Коли ми вийшли при з'ясуванні бажання резонансу у Шевченка від його безталанної молодості, то це бажання ніколи не залишає його в зрілім віці, навіть на вершинах його творчості. У всіх зверненнях до визначних і визнаних українців, яких слово знайшло сердечне сприйняття в Україні, Шевченко, просячи постійно продовжувати працю, сам скажиться, що він не знаходить відгомону в серцях земляків.⁷⁾ Прохаючи М. Маркевича, щоб він зі своїми думами летів в Україну, поет висловлює бажання: «Полетів би за тобою», але зразу ж переймається побоюванням: «Та хто привітає?» Іншим разом в розpacії він каже: «думу тяжкую мою німим стінам передаю».⁸⁾ Цей свій особистий страх перед мовчанкою Шевченко транспонує в поетичній формі у «Гайдамаках» на своїх герой, турбуєчися, хто їх привітає; тому радить він іти їм в Україну, де знайдеться «душа щира».⁹⁾ Те саме почуття самотності в тих же самих «Гайдамаках» призводить до поетичного ілюзіонізму, коли нагло порожня Шевченкова кімната наповнюється уявними — а проте як дуже реальними постатями:

«Дивлюся, сміюся, дрібні утираю:
Я не одинокий, є з ким в світі жити!
У моїй хатині, як в степу безкрайм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині сине море грає,
Могила сумує, тополя шумить,

⁵⁾ «Лічу в неволі дні і ночі».

⁶⁾ «Гайдамаки», рядок 179. Мотив зрозуміння в молодої дівчини також у «Не для людей, тієї слави».

⁷⁾ «До Основ'яненка», «Н.Маркевичу», частково «На вічну пам'ять Котляревському», у символічній формі у «Перебенді».

⁸⁾ «Осика», рядок 3-4.

⁹⁾ У вступі, рядок 49.

Тихесенъко „Гриця” дівчина співає,
Я не одинокий, є з ким вік дожить»!^{9а)}

До речі, це, можливо, саме та загострена туга самотності, яка привела поета до згаданого ілюзіонізму, могла спричинитися до виняткової картичності поодиноких сцен з «Гайдамаків», коли ми всі описи легко можемо уявити, як картини.

Невдоволення із браку відгомону в оточенні різко виявляється, якщо порівняти «заспів» до першого «Кобзаря» із аналогічним твором, що мав бути вступом до другої збірки.¹⁰⁾ Коли в заспіві Шевченко думи висилав в Україну, надіючися, що вони там знайдуть «щире серце і слово ласкаве», а ще — може — і славу, тоді в «Трьох літах» він свої думи затримує у себе. Це тому, що — коли його «серце в людях кохалось», то вони виявилися «не люде, а змії». Все таки підготовлювана збірка мала кінчатися «Заповітом» із його новим акордом-проханням про «незле, тихе слово».

Бажання резонансу завжди скріплюється тим більше, чим самого резонансу менше. Коли ми вже вказали, що причиною збільшеної чутливості в молодого Шевченка було його сирітство, то ту його чутливість степенували і чужина і десятилітня неволя. Звичайно, питання, наскільки неволя впливає на збільшення відчуття особистої самотності, тема окрема, а в цьому місці нам важливо лише прослідити, як червоною ниткою в’ється в житті Шевченка те постійне бажання відгомону. Малюючи картину, як то:

«В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднати»,

Шевченко «сам собі когось шукає» — «когось то, з ним щоб розмовлять». Він спогадом вертається і в минуле, і думкою ширяє в майбутнє. З минулого спадають на пам’ять саме найбільш пессимістичні картини:

«Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого!»¹¹⁾

Що ж до майбутнього, то тут повна безнадійність:

«І я згадав свое село:
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що **нікому згадати...**»¹²⁾

І зразу ж таки у перших тижнях невольного життя приходить розпачна думка про смерть, яка у постаті «Косаря» йде і всіх стинає:

^{9а)} Рядки 173-180.

¹⁰⁾ «Три літа».

¹¹⁾ «Не гріє сонце на чужині».

¹²⁾ Н. І. Костомарову.

«І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне».

Хоч поет і силується відійти думкою (при допомозі посиленої творчости) від бажання резонансу й сугерує собі:

«Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я, —
Для себе, братія моя!»

то проте у закінченні вертається:

«Нехай летять додомоньку
Легенькій діти,
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі!...
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває,
Мати скаже: „Бодай тії
Діти не родились!”
А дівчина подумає:
„Я їх полюбила.”¹³⁾

Подібна боротьба із самим собою у трагічному: «Мені однаково!» І саме те вперте повторювання, що поетові однаково і те, «чи хто згадає, чи забуде», чи він умре «неоплаканий своїми», сам плачуши, чи він покине якийсь слід по собі, чи земляки будуть вчити дітей, щоб вони молились за душу того, кого «за Вкрайну... замучили колись», чи будуть діти молитися чи ні, — саме те повторювання вказує, як дуже «не однаково» поетові! Звичайно, тут маємо до діла із поетичним за-собом підкреслення, що понад особисте щастя поет ставить добро України, але воно дуже характеристичне, що особисте щастя насамперед утотожнюється із резонансом!

Коли в «Мені однаково» повторюється мотив силуваного самоопанування й ніколи не осягнутої резигнації із попереднього «Не для людей», алі — по суті — і прагнення щоб поетові думи якось «долетіли» в Україну, тобто в прозаїчнім вислові, щоб вони колись таки дісталися на Батьківщину, тоді те саме прагнення приходить у «Лічу в неволі» у сердечній молитві: Після прохання, щоб Господь дав вернутися в Україну і щоб поет міг там співати свої думи, виринає друге прохання:

¹³⁾ Тут знову повторяється мотив, що найбільше зрозуміння можна найти в молодої дівчини.

«А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже, —
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть».

Бажання вернутися в Україну бачимо й у строфах: «Ой, гляну я, подивлюся», але те бажання з виразним персеваритивним мотивом:

«Там би мене привітали,
— Зраділи б старому!»

Коли ж роки минають і з тих бажань нічого не виходить, то Шевченко бажає гаряче єдиного можливого відгуку, якого доказом можуть бути листи. Якщо ж і листи не приходять, тоді степенування болю не має границь.

Коли одного разу до Кос-Аралу пошта знову нічого для Шевченка не привезла і він з певною заздрістю дивився на інших в'язнів, що отримали вістки від родин, тоді жаль виливається словами:

«Добро, у кого есть господа,
А в тій господі е сестра,
Чи мати добрая!»

А другим разом, коли «і знов мені не привезла нічого пошта з України», поет вияснює собі той факт, що це хіба кара за його «грішній діл», а потім спалахує: «Колись божились та клялись, братались, сестрились зо мною» на те, щоб у важкім моменті забути. І ось-ось мав би прийти якийсь проклін, але поет вияснює собі, що щось хіба незвичайне склалось, що люди «з холери повмирали», бо інакше вони б «хоч клаптик переслали того паперу». Ще в іншому випадку таки приходить до вибуху, а місце настільки характеристичне, що заслуговує на ширшу цитату:

«Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Та все дочиста розказатьъ,
Усе, що треба, що й не треба!
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого.
Та й ждать не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я ,Кобзаря',
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайнє,
Неначе й не було мене»...

За декілька рядків цю саму думку ще раз розвинено:

«Мені, було, аж серце мліло, —
Мій Боже мицій, як хотілось,
Щоб хтонебудь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знов,
Для кого я пишу, для чого!»

І після висловлення жалю, коли поет почувається після того нового розчарування, «неначе лютая змія, розтоптана», доходить ще раз до пересердя, але вже більше спокійного:

«А на громаду хоч наплюй! —
Вона капуста головата!»

Заспокоївшись, поет пробує знайти таки зв'язок і пише чи то листи до друзів, чи присвячує їм вірші, як от А. Козачковському чи Хв. М. Лазаревському, в яких з такою силою змальовує в'язничну нудьгу та тугу, що вони належать до найкращих та найсильніших картин в'язничих переживань у світовій літературі. А враження гнітючої самоти підкреслює тільки протиставлення радісного свята в Україні і понурої пустинної хуги, коли холодний ураган, виючи, наче голодний звір у пустині, заносить піском та снігом курінь, відрізуючи його ще більше від світу та людей. Тоді недосяжним щастям уявляється розмова з другом у тихій, привітній хаті.

І після усіх тих переживань і розчарувань приходить символічна картина, яка — як завжди символ — є певним синтетичним, фінальним акордом:

«Заросли шляхи тернами
На тую Україну —
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув».

Але найістотніше у тій розлуці є у віддалі є не що інше, як те, що поетові думи «доведеться читати самому»!

... «Боже мицій!
Тяжко мені жити!
Маю серце широке,
Ні з ким поділити.
Не дав еси мені долі,
Молодої долі
Не давав еси ніколи,
Ніколи, ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поседнати. Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії, —
Так собі минули

На чужині! Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити.
Тяжко мені, Боже миць,
Носити самому
Оці думи і не ділить
Ні з ким, і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радувати, і не корити
Чоловіка злого,
І умерти!»

Треба сказати, що виразнішого місця важко було б знайти. Можна ще хіба додати, що й після звільнення Шевченко не знайшов сподіваного відгомону. Не тому щоб його не поважали чи не визнавали провідною постаттю, але тому, що не пощастило йому знайти інтимного друга, якому можна б було висповідатися із найтайніших мрій і сподівань. І для завершення картини, як Шевченко бажав особистого резонансу і як його впродовж цілого життя не знайшов, зацитуємо два із пізніх його віршів.

Після невдалого женихання до Ликери Полусмаківної, пізньою осінню 1860 р., як повіяло холодним вітром, Шевченко — вже хворий — написав ті безнадійні рядки, в яких знову понурим рефреном приходить незаспокоєне бажання зрозуміння, відзвіву спочуття:

... «Зима!
Сиди **один** в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись нема!
Анікогісінсько нема!
Сиди ж **один**, поки надія
ОдуриТЬ дурня, осміє,
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту **сніжину по степу**...
Сиди ж **один собі в кутку**,
Не жди ж весни!..¹⁴⁾

А за прибл. три тижні після написання тих рядків, в поета ще раз повторюється цей мотив, але цим разом з більшою роздратованістю:

«Як би з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.

¹⁴⁾ «Минули літа молодії», — поезія написана 18 жовтня 1860 р.

Та ба! Нема з ким! Світ широкий,
Людей чимало на землі,
А доведеться **одиноким**
В **холодній хаті** кривобокій,
Або під тином простягтись!» ...

В той спосіб теза про виняткове бажання Шевченка соціального резонансу видається цитатами достатньо доведена. Цитовані місця є рівночасно понурою ілюстрацією особистої долі поета, якою й пояснюються інтенсивність самого бажання, яке — незаспокоєне — постійно кріпшало.

Що ж до етнопсихологічних висновків, то тут треба б радше перейти від аналізи особистої **автобіографічної** лірики до того багатого описового матеріалу, який — здебільша у легкій пісенній формі, яка є повним відповідником чи продовженням **народної пісні** — підкреслює загальне бажання українця не залишатися самотним, без зрозуміння й відгомону, без відповіді. Вартість саме того матеріалу зо зрозумілих причин далеко більша, ніж висновки аналізи сюжетних (здебільша епічних) поетичних розповідей, в яких Шевченко переходить від змальовування особистого бажання резонансу до вказання, як це бажання виявляється у зображеннях постатей; все ж і ця аналіза не без значення.

Проте, заки перейти в наступних розділах¹⁵⁾ до плянової, докладної аналізи, можна заздалегідь коротко вказати, що самотність у понятті Шевченка взагалі явище наскрізь негативне, небажане, небезпечне. Вона призводить людину до нервового вичерпання, до пессимізму, до чорних дум про самогубство, до неокресленої туги, яка веде її на манівці втечі перед самою собою.

Ні молодість, ні краса для дівчини не мають значення, якщо вони не ведуть до спільноти, до сердечної розмови, до взаємного зрозуміння¹⁶⁾, що узмістовлюється в зрезигнованім питанні: «На що ж мені краса моя, коли нема долі?», а суть недолі у тому, що «Свої люди — як чужії, ні з ким говорити; нема кому розпитати, чого плачуть очі, — нема кому розказати, чого серце хоче...» Тільки забуття, сон чи смерть можуть принести полегшу.

І зовсім аналогічно ведеться юнакові,¹⁷⁾ якому «нема куди прихилитися». Йому немає також рятунку, і тому вбачаються привиди самогубства. Утікаючи перед ними і перед самим собою, козак іде в чужину, але й те не дає йому заспокоєння, а навпаки, приспішує смерть самого-безталанного. Ці два приклади «світової скорботи»¹⁸⁾ са-

¹⁵⁾ Зокрема бажано порівняти розділ: «Любов і бажання родинного життя, як вияв потріби соціального резонансу».

¹⁶⁾ «Нащо мені чорні брови».

¹⁷⁾ «Тяжко, важко в світі жити».

¹⁸⁾ Дослівний — словниковий — переклад слова „Weltschmerz“, який однак не віддає вповні істоти поняття.

мотної людини натякають на глибину конечності соціального резонансу в українця.

Все те призводить Шевченка до ядерного схоплення конечності відгуку в коротких сентенціях, які він іноді — для спеціального підкреслення значення схоплює у переспівах псальмів, як от напр. СХХII:

«Чи є цо краще, лучче в світі
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожити, не ділити».

Ця сама думка, тільки ширше розвинута, приходить на засланні:

«Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата,
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина немовляща, —
І воно вгадає
Твої думи, веселії...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами...»¹⁹⁾.

При такому розумінні життя нема що завидувати ні багатому, ні могучому, ні славному,²⁰⁾ — бо їм не знайти ніде правдивого, глибокого, сердечного зрозуміння. Тоді як багатий наймає собі за гроші приязнь чи любов, тоді могучий силово схиляє до себе людей, а в славного йдуть вони тільки за зовнішньою славою, а не за справжнім зрозумінням духових потреб. Вершина щастя — це взаємне зрозуміння, це щирий відзвук у чужому серці. Справді, важко уявити, щоб значення соціального резонансу могло бути ще більш плястично схоплене.

3. Охота викликати резонанс у інших

Потреба соціального резонансу, як ми її бачили в попереднім розділі, лучиться іноді з охотою його спеціально викликати. Річ у певнім нюансі: потреба резонансу, хоч біологічно, як це ми бачили, прямо конечна, може залишитися в стані певної пасивності; одиниці справді підпадають тій конечності і стараються про відзвук і зрозуміння в інших, але роблять вони це **не завжди усвідомлено**, радше інстинктиво, і обмежуються до розмірно малого гурта, найчастіше стараються вони про відзвук у безпосереднього оточення. Але та потреба може досягти більшого згущення, коли людина намагається усвідомлено й доцільно добитися відзвуку й поширити коло рецептивних людей. Нюанс, отже, квантитивного порядку насилення явища, але він остильки важ-

¹⁹⁾ «Ми восени таки похожі».

²⁰⁾ «Не завидуй багатому».

ливий, що стає джерелом важливого поділу людей: від загалу відділюється активніша меншість, яка, — шукаючи доцільно відгомону, стає творчою. Це ж із шукання відгомону виростають народні трибуни та пророки, щоб тільки тими двома категоріями визначити широкий діапазон можливостей.

При цім поширенні питання можна зразу ж передбачити, що в Шевченка, як в обдарованого поета та мистця-малляра, стрінено теж і ту активну охоту находити загальніший відзвук (зокрема ж при відомім вже бажанні резонансу Шевченка-людина).

Вже в початках своєї поетичної творчості Шевченко високо ставив письменників, присвячуючи Котляревському, Гребінці й Основ'яненкові спеціальні поеми, в яких таки видно, наскільки молодий Шевченко хотів іти їх слідами, саме тому, щоб добути відповідний відгомін у серцях земляків. Коли у присвяті Котляревському Шевченко радше ще обмежується до захопленого змальовання виняткової ролі батька українського нового письменства саме в його винятковім умінні ворушити людські душі і бажає тільки його вшанувати, тоді бажання іти слідами Основ'яненка є вже виразне:

«Чи так, батьку-отамане?
Чи правду співаю?
Ех, як би то... Та що й казать!
Кебети не маю...»

Пізніше, послідовно, Шевченко, вшановуючи геніяльного земляка, Гоголя, ділиться навіть з ним — в певному змислі — ролями, при чому відзначає жартівливо-іронічний спосіб писання Гоголя і сумовитий свій власний, проте і один і другий має служити одній і тій же цілі: національному усвідомленню. Врешті, на склоні життя, благав він Бога про відповідного наслідника,

«щоб наша Правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало»,

вірячи в успішність своєї молитви, бо Господь післав йому на зміну Марка Вовчка.

Зворушувати людей (тобто знаходити в них відзвук) хоче Шевченко програмово, коли він у «Заспіві» хоче бодай одної щирої слізини у відпсвідь на свої думи. Така заплата для нього спричинилася б, що був би він «пан над панами». А як його слова заслабі до зворушування, то він бажає їх скріпити ще почуваннями — своїм «плачем». Те саме — цілком усвідомлене та плянове — бажання відгомону й у найбільшій поемі «Гайдамаки», де Шевченко у Прологу вживає навіть того самого окреслення: «пан я над панами», якщо старий козак «привіта моїх діток старими слізозами» (тобто, відповідно чуттєво зареагує на поему)²¹⁾. А в «Чигирині» цю програму розвинено ширше: там посіяні на перелозі Шевченкові почування («щирі сліззи»):

²¹⁾ Рядок 192-196.

«Розпанахають погане
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої...»

Як на бажання Шевченка діяти словом на земляків і приневолювати їх до відгомону вказують згадані присвяти великим письменникам (із певною — менше чи більше прозорливою — ідентифікацією із тими письменниками), так, з другого боку, картиною з'ясовує він свою ролям частим поворотом до зображення кобзаря, народного співця, пророка. Ці постаті змальовані завжди із великою симпатією й позитивно. Коли кобзар у «Гайдамаках»

до грошей не дуже ласий!
Аби була ласка слухати»²²⁾,

тоді у ранній присвяті Гребінці «Перебендя» із самим Богом розмовляє.^{22a)} А дуже ясно відзначена роль поета в поезії «Пророк»:

«Неначе праведних дітей,
Господь, любя своїх дітей,
Послав на землю їм пророка,
Свою любов благовістить,
Святому розуму учить.
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко,
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі».

А в іншій поезії говориться таки просто про поета, як про лучника між Богом і людьми, який має зворушувати, збуджувати, промовляти до сумління:

... «Жива
Душа поетова свята,
Жива в святих своїх речах;
І ми, читая, оживаем
І чуєм Бога в небесах!»²³⁾

Цими словами Шевченко підходить вже до питання призначення поета, а тим самим до питання **свого власного призначення**.

Якщо в одному місці він каже:

«Один у другого питаем,
На що нас мати привела?
Чи для добра то, чи для зла?
На що живем? Чого бажаем?»,

²²⁾ Рядок 1053.

^{22a)} Рядок 58-59.

²³⁾ «Мені здається — я не знаю» («М. С. Щепкину»).

то в тому видно свідомість великої відповіданості за себе самого; але якщо рівночасно поет питаеться:

«Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі»,

тоді ми не сумніваємося, що поет тривожиться, чи його слова були достатньо сильні, щоб струснути сумлінням інших. Бо найбільшим лихом є таки жити замкненим у собі, — без святого слова, без розради для праведних, без поуки для злих²⁴⁾.

Тому до найбільшої сили мусить степенуватися **молитва**, що є благанням до Божої Матері надати силу поетовому слову так, щоб воно знайшло відгомін (як ця молитва в Прологу до «Неофітів»):

... «Ридаю,
Молю, ридаючи: Пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І на Україні понеслось
І на Україні святилось
Те слово — Боже кадило,
Кадило істини!»

Тому в Шевченка слово набирає евангельського містичного значення споконвічного Логосу, коли він хоче слово ставити **на сторожі** своїх братів, — «малих рабів отих німих»²⁵⁾. Але щоб слово могло успішно стояти на сторожі, воно мусить бути **сприйняте**. І тому Шевченко просить рівночасно Господа:

«Розкинь же їх, Твої (слова) святії,
По всій землі! І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти».

Від **внутрішньої** охоти викликувати в інших резонанс треба відрізняти фактичну здібність викликувати той резонанс; при тому ідеться про дві речі: про здібність цілком **об'єктивно** ствердженої і про **суб'єктивне відчуття власної здібності** самим поетом. Перша проблема виходить поза рамки студії, яка обмежується до аналізи самої поетичної творчості Шевченка під спеціальним психосоціальним аспектом; до цього ж сама проблема настільки широка та важлива, що вона сама для себе повинна б творити предмет окремої розвідки. Тут можна тільки коротко ствердити, що здібність Шевченка викликати соціальний резонанс — прямо виняткова, і це абеткова істина, що Шевченко

²⁴⁾ «Заросли шляхи тернами», пор. повну цитату попереду (стор. 79-80).

²⁵⁾ «Подражаніє ХІ Псалмому» (Поезії останньої доби творчості Т. Шевченка, — з часів після звільнення із заслання, цитую за «Кобзарем», виданим М. Рильським, Державне В-во Художньої Літератури, Київ 1960).

чи не найвпливовіший українець²⁶⁾ за останні століття. Цього додатковим ствердженням може бути ще й відзначуване саме століття смерти, яке вказує на глибину культу²⁷⁾. Можна б хіба тільки принагідно додати, що на доглибно-психологічні джерела того культу вказав О. Кульчицький у окремій статті.²⁸⁾

Якщо ж ідеться про суб'єктивне відчуття власної здібності, то воно, звичайно, в різні періоди було різне, — воно зростало враз із розвитком поета (і з його об'єктивним визнанням). І коли початково Шевченко бажав би, щоб його поеми могли дорівняти словам корифеїв українського слова, але боїться ще, що він «кебети не має», — коли він непокоїться, чи слово справді зможе дорівняти силі його почувань (символізованих «слезами»), то вже доволі скоро визволяється він із тих сумнівів. Пишучи «Гайдамаків», він вже свідомий, що його сумовиті думи трапляють до сердець. Він знає, що коли він співа «Грає сине море» і коли при тому плаче, тоді з ним плаче і його «громада у сіряках»²⁹⁾. І ця свідомість справжнього відгомону у земляків дозволяє йому дати відому — іронічну та гостру — відповідь московським критикам.

Ця свідомість виявляється у відомім уже зображені постатей кобзарів — а мірою утотожнення себе із віщими кобзарями може бути факт названня збірки своїх творів саме «Кобзарем». А здібність справжнього кобзаря полягає в тому, що він уміє до кожного знайти **відповідний підхід**, заторкнути почування.

«Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває про „Чалого”,
На „Горлицю” зверне;
З дівчатами на вигоні
„Гриця” та „Веснянку”,
А у шинку з парубками

²⁶⁾ «Найвпливовіший» уживаемо в розумінні: із найбільшим соціальним резонансом, бо про це ідеться в розвідці. Теза зумисне формульована обережно, — у формі припущення, бо інакше вимагала б відповідного, ширшого, уаргументовання, а вона є настільки загальновизнана, що видається зайвим довше спинятися над питанням.

²⁷⁾ М. ін., і ця студія писана в рямцях загальних святкувань Шевченкового століття, — і перші її два розділи були прочитані на Науковій Сесії НТШ у Европі, улаштованій у Парижі, 12 березня 1961 р., в часі окремого «Шевченківського тижня», підготовленого спільно загальним Громадським Комітетом та НТШ.

²⁸⁾ Перший нарис думок подав проф. д-р О. Кульчицький на Шевченківській Сесії НТШ в часі Наукового З'їзду Товариства у Берхтесгадені (Баварія) 1948 р. Резюме тої доповіді з'явилось у журналі «Сьогочасне Й Минуле» ч. 1-2 за 1949 р. («Культ Шевченка в світлі доглибної психології»). Ширше розвинені думки, але в більш популярнім викладі, у статті «Віщун-Борець-Мученик» у Збірнику-Альманаху «Наш Шевченко», виданім спільно «Українським Народним Союзом» і НТШ у ЗДА в В-ви «Свобода» (Джерзі Сіті — Нью Йорк, 1961).

²⁹⁾ Рядок 93-95.

„Сербина”, „Шинкарку”.
З жонатими, на бенкеті
(Де свекруха злая)
Про тополю — лиху долю,
А потім — „У гаю”;
На базарі — про „Лазаря”,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне»^{30).}

А втім постійно ростуче почуття соціального резонансу в оточенні зумовлювало і збільшенні вимоги, ставлені до самого себе і збільшене розуміння власного призначення, про що вже була мова. І тільки ця свідомість могла стати основою виняткового патосу пророчих переспівів псальмів чи самопевного «Послання».

З'ясувавши у окремім розділі, наскільки Шевченко мав свідоме бажання активно добитися відгомону в людських душах земляків, хочу ще вернутися до питання етнопсихологічного значення поодиноких констатаций (у зв'язку із основним призначенням студії, як окремого звена у циклі аналогічних етнопсихологічних дослідів). Те значення незначне, бо ж серед слив всіх спільнот є творчі одиниці з бажанням впливати на оточення. Щонайвище, можна б сказати: Шевченко міг би бути одним з доказів, що Україна належить до культурного циклу народів з індивідуалістичним та активістичним світосприйманням (утотожнюваних звичайно із народами західньої гемісфери), отже, до циклу народів, для яких чужим є образ нірвані з відчуттям найвищого блаженства у запереченні індивідуального. Активне бажання відгомону є чимось протилежним до утечі від турбот та прагнень, що стільки разів підкреслене у Шевченка, який не тільки боїться квіетистичного «сну на волі» чи спокою «гнилої колоди», але який виразно бажає собі у відсутності щастя («доброї долі») — злой долі, чи пак трагічної активності, яка, однак, виключає мляве почуття безпожиточності^{31).}

4. Сприйнятливість чужих душевних станів

Якщо у вступі відзначено, що поставання соціальних стосунків залежить від соціального резонансу, то — звичайно — ідеється не тільки про підсвідоме чи свідоме бажання того резонансу у інших, і не тільки про уміння його в інших викликувати, але також про сприйнят-

³⁰⁾ «Перебендя».

³¹⁾ «Минають дні, минають ночі».

ливість тих інших, — про їх уміння якось відповісти на виявлене бажання, про їх чутливість, рецептивність, — отже, про певну здібність реакції. Ідеється про **двокерунковість** явища: від менше чи більше активного суб'єкта до радше пасивного сприймача, який, відповідаючи на виявлені почування чи слова, сам стає й собі активним, щоб його відповідь дійшла від нього до збудника.

Коли попередній розділ був присвячений питанню активної здібності **викликати** резонанс, то тепер треба застосовитися над здібністю **сприймати** чужі бажання та **відповідати** на них.

Сам Шевченко із надзвичайним власним бажанням відгомону в інших був не менше чутливим на подібні бажання в інших. Його винятковому бажанню знаходити **співвідчування** вповні відповідає виняткова **сприйнятливість** чужих почуттєвих станів, виняткова рецептивність. Це до тої міри, що синтетично можна схарактеризувати, що Шевченкова поезія — це **або** бажання відзвуку, **або** відзвук, чи пак виразніше: це або бажання викликати резонанс або вияв його власного співвідчування з іншими. Тому — той ліричний чи драматично-ліричний тон його поезії, невід'ємний навіть у сюжетних розповідях, які нормально характеризуються епічною манерою. Шевченко не описує, він виявляє своє почування до заобсервованих явищ. З цього погляду його поезія — це безпосереднє продовження життя. Тому в Шевченка стрічаемо — з етнопсихологічного погляду так вартісну — пісенність, яка є продовженням народньої пісні і яка так вірно відбиває загальні почування, насамперед саме загальні бажання соціального резонансу, головно у постаті любови. Це співвідчування із оточенням призводить не тільки до перейняття самих почувань, але й форми їх вислову. Тому — в дальшому — стільки місця в його поезії присвячено тим, що найбільше потребують співвідчування у формі співчуття³²⁾, — всім приниженим і скривдженим, соціально упослідженим, — або виразніше: невільникам, покриткам та байстрюкам, варнакам, юродивим, — як теж — з другого боку — всім бунтарям з прометейським вогнем, які борються за покращання долі перших чи — ширше — взагалі за апостольство «правди і науки». Це до них безсмертна апострофа «Кавказу»:

«І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам лицарі велиki,
Богом незабуті!
Борітесь — поборете:
Вам Бог помагає;
За вас сила, за вас воля
І правда святая!»

---

³²⁾ Слова «співвідчування» нема в словниках, але, на мою думку, цей неологізм для нюансовання думки необхідний. Співвідчування й співчуття — це: das Mitfühlen і das Mitgefühl; la sympathie і la compassion.

Це саме в тій любові до «найменшого брата» чи не найбільша подібність «Кобзаря» до Євангелії, на що однак назагал мало звертається уваги³³⁾.

Не є завданням студії шукати за причинами так глибокої співчутливості та сприйнятливості Шевченка, — нам ідеться тільки про стверджування фактів. Тільки на маргінесі можна висловити припущення, що це особисті переживання: його сирітство й самотність, кріпацтво й відчути пониження, незавидна доля приятельки діточих літ, довголітня неволя у чужині витончили його почування. Це тому Шевченкові «печаль оступить душу» на вид «малого хлопчика в селі», що «під тином сидить собі в старій ряддині»; йому ж «здається, що се я, — що це ж та молодість моя»³⁴⁾. Тому в неволі він сам плаче на вид журби товариша:

«Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?
Що світ зав'язаний, закритий?
Що сам еси тепер москаль?
Що серце порване- побите?
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося?»^{34a)}

І коли Шевченко раз-у-раз вертається до своїх вибраних тем, які з настирливою персеверативністю повертаються в нього, то він і в програмовій площині з'ясовує ту свою основну настанову у трагічній розмові із власною душою у «Сні»:

«Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуеш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синій хмарі:
Немає там влади, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чутъ.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з **каліки** знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а **сина** кують,
Єдиного сина, едину дитину,
Едину надію — в військо оддають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла **дитина** голодна мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

³³⁾ Звичайно, треба пам'ятати, що при зближених вихідних позиціях Євангелії та Кобзаря, — при співчутливості для «останніх, що стануть першими», є й глибокі розходження, головно при розв'язуванні проблеми.

³⁴⁾ «І золотої і дорогої».

^{34a)} «Ну, що б, здавалося, слова?!».

А он бачиш?.. Очі, очі!
Нащо ви здалися?
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попід тинню
З байстрям шкандибає...»³⁵⁾

Реєстр дуже промовистий і дуже переконливий для доведення тези про почуттєву рецптивність Шевченка. Говорячи сам про неї на іншому місці, Шевченко зв'язує її знову ж із словом, як одним із найкращих посередників у людських взаєминах:

«Ну, що б, здавалося, слова?!
Слова та голос — більш нічого!
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує. Знатъ, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люді»

Цю сентенцію записує поет на маргінесі **власного** переживання тоді, як він сам — у неволі — зворувився на вид чужої турботи, але вона подана в узагальненім вигляді. А втім, досі була вправді мова виключно про чутливість **самого** таки Шевченка, але помічення про його особисту сприймальності роблено на підставі «Кобзаря», який став настільною книгою українців, — в чому є незаперечний доказ, як дуже відповідав він почуванням та уподобанням українців, — знак, що подібна рецептивність була їм зрозуміла й близька, що, зрештою, зовсім відповідає загально стверджуваній почуттєвості («кордоцентричності») нашого народу.

Сам Шевченко також потверджує загальність відзвуку в земляків, коли він часто малює реакцію оточення на пісню кобзарів. Кобзаря на «розпутті» обступала громада: «Кругом хлопці та дівчата, як мак процвітає», — а коли кобзар скінчив свій принарадкій репертуар, тоді: «Кругом хлопці та дівчата слізоньки втирають», доки він не змінив журливої пісні на веселу³⁶⁾. Не диво, що назустріч кобзареві громада гуртом вибігала, вітаючи його радісно:

«Дивляться дівчата:
«Кобзар іде! Кобзар іде!»
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічатъ сліпого:
«Діду, серце, голубчику!
Заграй якунебудъ!
Я шага дам, — я черешень,
Всього, чого треба —
Всього дам... Одпочинеш!»^{36a)}

³⁵⁾ Рядок 121-142.

³⁶⁾ «Тарасова Ніч».

^{36a)} Мар'яна-Черниця, рядок 50-59.

Кобзаря в Україні завжди виглядають^{36б)} — його всякий знає, бо «хто грає, того знають і дякують люди».^{36в)} Чи ж диво, що кобзаря радо слухають навіть перед боєм, як це майстерно змальоване в «Гайдамаках»^{36г)}. Що ці картини не є поетичною вигадкою, про це свідчить і загальна поширеність кобзарів в Україні і їх відоме значення, і довгий час, впродовж якого вони утрималися. І те вже дозволяє на висновок, що сприятливість чи «відзвуучність» українця сильно розвинута; до цього ж кобзарі, як — почаси — безіменні творці і одночасно — почаси — носії улюбленого й поширеного репертуару — це прямий перехід до народньої творчості, якої багатство в Україні виняткове, що тільки згадуємо для цілості картини.

Але коли Шевченко із великою симпатією зображує безіменних кобзарів і їх вплив серед народу (що призводить його кінець-кінцем до самоутогожнення з ними), тоді він з подібною пошаною ставиться і до відомих творців слова, в чому вияв і його особистої рецитивності на їх слово, але й доказ поширеності тої пошани. В ранній присвяті «На вічну пам'ять Котляревському» говориться:

»Будеш, батьку, панувати
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!»

А у зверненні до Основ'яненка так таки сказано: «Тебе люде поважають», — а поважають за те, що він своїм словом збудив у них відзвук.

Ставлячися сам з пошаною до творців слова — відомих та безіменних — і свідомий великого їх значення серед народу та взагалі великої відзвуочності українців, Шевченко віщує:

«Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине!
От де, люди, наша слава,
— Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господи слово!»³⁷⁾

А наскільки те віщування було виправдане, — тобто, наскільки Шевченко правильно відчув соціальну сприйнятливість земляків, про

^{36б)} «Н. Маркевичу».

^{36в)} «Перебендя».

^{36г)} Рядки 930-1140.

³⁷⁾ «До Основ'яненка»; це місце у Кобзаря за редакцією П. Зайцева дещо інакше, але в данім випадку йду за більшістю видань, в тому числі і за виданням В. Сімовича з 1921 р. і за одним з останніх видань за редакцією М. Рильського. Пор. також видання «Радянського Письменника» (Київ 1955), що спирається на текстах «Повного зібрання творів в десяти томах», виданого Академією Наук УРСР (1951). Ідеться про рядки 50—57.

губство, якщо б її перед ним не було спинило передчуття, що Ярема на вістку про її смерть і «себе погубить». ^{39a)}

Прикладів з тієї ділянки вистане, тим більше, що до питання любови, як підстави поставання спільноти, треба буде ще раз вернутися (хоч і під іншим аспектом). Але подібне відчування гуртового «ми» видне й у більших гуртах, як це дуже вірно підмічене у пісні кобзаря про Залізняка:

«Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пiti,
Чи танцювати, то й ушкварятъ,
Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється». ^{39b)}

Зливання почувань спільноти в цій картині надзвичайне, і воно сливе тотожнє із зливанням почувань залюблених (порівняй вгорі: «коли плаче — то й я плачу», — а тут: «заспіває — заспівають»). А подібні картини солідарної спільноти, хоч може не так промовисто-вирізні, знаходимо їй у поемах «Іван Підкова» чи «Гамалія». На зазив отамана Підкови «Нехай ворог гине» у відповідь «кругом заревіло»: «Добре, батьку отамане!», на що він знову коротко відповідає: «Спасибі вам!». А Гамалія змальованій, наче «орел орлят мов стереже». А у відповідь на його життерадісне: «Брати, будем жити!» — вилітали зразу ж запорожці й линула їх могутня пісня:

«Слава тобі, Гамаліє,
Не весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині».

Спільнота характеризується бажанням до тривання в часі, і те бажання сильніше, що сильніша була спаяність отого «ми». І тому Шевченко у трипозі питаетесь в петербурзькій цитаделі засуджених із ним «братчиків»:

«Чи **ми** ще зійдемося знову,
Чи вже навіки розійшлися,
І слово правди і любови
В степи-вертепи понесли?»

---

^{39a)} Рядок 2071.

^{39b)} Рядки 1006-1017.

те може свідчити ціла історія українського відродження, яке, зачавши-ся від пісні (в розумінні мистецького слова), дійшло вершин у Визвольних Змаганнях, що були виявом повної самосвідомості модерної нації. А це для етнопсихологічного висновку дуже важливе: «відзвучність» українця є дуже велика.

5. Поставання спільноти

Охота одних підсвідомо знаходити чи свідомо викликати відгук і здібність того відгуку в інших стає підставою соціальних стосунків, які є передумовою творення спільнот. Інтенсивність та частота соціальних стосунків спричинюється до того, що для одиниці люди починають поділятися на різні категорії, — близьких та далеких, що дуже добре узмістовлюють зaimенники: **я** і **ти**, чи **я** і **ви** виразно відзначає близькість стосунків між одиницями, тоді як байдужість є у окресленнях: **я** і **він**, чи **я** і **вони**. В зaimеннику «ми» вже виразно відзначена спільнота, солідарність, єдність. І це тоді, коли одиниці «я» і «ти» дійуть до певного стоплення у «ми», постає спільнота, при чому обидві одиниці тоді ідентифікуються. Це дуже гарно може бути підкреслене у поетичній метафорі, і так воно й справді є у Шевченка.

Спільнота закоханих дуже добре схоплена у повній тотожності почувань:

«Коли плаче, то **й я** плачу;
Коли ні — співаю!
Коли ж згинув чорнобривий,
То **й я погибаю».³⁸⁾**

Тут так і відчувається повне органічне злиття, яке степенується ще в метафорі, коли дівчина бажає стати квіткою-калиною на могилі мертвого, — квіткою, яка з могили виростає. Це прямо доходить до матеріальної єдності, завершеної, однак, бажанням бути ще й після смерті помічним:

«**I** квіткою **й калиною**
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люди.
Увечорі посумую,
А вранці поплачу;
Зійде сонце — утру слози,
Ніхто не побачить».

Щоб залишилось ще при тій самій категорії явищ, треба пригадати, що Ярема на вістку про трагічну долю улюбленої Оксани вмліває,³⁹⁾ а сама Оксана була б у страху перед поганьбленим поповнила само-

³⁸⁾ «Вітер буйний».

³⁹⁾ «Гайдамаки», рядок 1426.

— те слово правди і любови, яке саме з них створило з'єднаний гурт. Але саме те передчування наближення небезпеки приводить перед очі картину ще більшої спільноти, в ім'я якої братчики «братались» і якій присвячували свої слова «правди і любови», і тоді Шевченко нарадує:

«Смирітесь, молітесь Богу
І згадуйте один другого;
Свою Україну любіть!»

Отак бачимо, як почуття спільноти, як відчуття спаяного «ми» переходить послідовно з менших на що раз більші гурти, щоб вкінці дійти до відчуття національної солідарності, при чому поодинокі члени тої спільноти можуть зо собою взагалі не знатися. Коли в бажанні «брать визволити» в Гамалії чи в понурі обвинуваченні Петра I. Полуботком за трагічну долю козаків⁴⁰⁾ можна б добачуватися ще певної становової солідарності козаків (як вужчої спільноти), тоді в полуємнім зазиві «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата» вже ясно підкреслено всенациональність. Коли ця солідарність вимагає взаємної допомоги (і іноді навіть самопожертви) у **внутрішньому** житті, тоді у стосунку до **зовнішнього** ворога вона ставить перед очі конечність оборони загрожених. Цю конечність з винятковим згущенням барв змальовано в могутній промові благочинного у «Гайдамаках» (стосовно до поляків) і в підкресленні мужньої постави «одного козака із міліона свинопасів» із «Юродивого», що станув в обороні:

«моїх святих киян
І ваших чепурних киянок»,

відданих на поталу профосів п'яних російського царя та його за-проданців.

Ця спільнота, яка в зовсім іншому аспекті узмістовлюється у ядерному запиті — «де наші панують»,⁴¹⁾ поширюється в часовому розумінні, вона охоплює «живих, мертвих та ненароджених», як це видно у «Посланні», і тому зовсім послідовно Шевченко питаеться, чиї ми діти; тоді в тому «ми» може не бути ніякого конкретного живучого «я», а проте почуття спільноти не затрачується, так як це прекрасно видно у питанні, яке стосується давнominулого:

«За що боролись **ми** з Ляхами?
За що **ми** різались з Ордами?
За що скородили списами
Татарські ребра? Засівали,
І рудою поливали,
І шаблями скородили?»⁴²⁾

Звідти турбота за могили давнopoхованих, хоч нам особисто тільки: із їх вчинків знайомих:

⁴⁰⁾ «Сон», III., стор. 38.

⁴¹⁾ «До Основ'яненка», рядок 16.

⁴²⁾ «Чигирин».

«Згадайте праведних гетьманів:
Де їх **могили**? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряниця стоїть
Хоч би убогая **могила**?
Де Наливайкова?»...⁴³⁾

До якої міри може дійти оте почуття **нерозривності** — інтегральності — у меншій чи більшій спільноті, видно з одної з найплястичніших Шевченкових візій старого козака, що на склоні років, сам «стар і немощен», жертує Україні своє майно

«І трьох синів своїх. Нехай,
Я думав грішний перед Богом,
Нехай хоч **часточка убога**
За мене піде, за наш край,
За церков Божую, за люди...»⁴⁴⁾

Коли нормальню звикли ми виходити від одиниці до спільноти й говорити, що це одиниці творять спільноту, тоді в цій картині спільнота **розділеновується на одиниці**, наче б то одиниці навіть не мали свого окремого існування. А жертвування цілого життєвого дорібку: синів і всього майна для великої спільноти — Батьківщини також чимало говоритъ.

Відчуття спільноти може ще ступенуватися до розуміння **всього людства**, об'єднаного в ім'я найвищих і найчистіших ідеалів, як останньої спільноти, до якої йдемо, — єдиній перед Богом і відповідальної перед Ним. І таку спільноту показує нам Шевченко в однім із останніх своїх творів, коли він у нашім імені молиться:

«Злочинаючих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй!
А довброзиждушим рукам
І покажи і поможи,
Святую силу низпошли!
А чистих серцем? — Коло їх
Постав Ти ангели свої
І чистоту їх соблюди!
А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли!»⁴⁵⁾

У висліді можна сказати, що Шевченковими творами можна ілюструвати тези соціологічної студії, чи пак стисло соціологічного викладу про зливання одиниць, оживлених почуттям спільнотного «ми». При тому

⁴³⁾ Виняток із щойно згаданої промови благочинного із «Гайдамаків», 1773-1178.

⁴⁴⁾ «Буває, в неволі іноді згадаю...»

⁴⁵⁾ Поезія написана в останнім році життя, 27 травня 1860 р.

Шевченко ані соціолог, ані ніколи не ставив собі ціллю висловлювати будь-які соціологічні погляди у своїй поезії, яка залишається завжди чистою поезією. Але саме ця «багатопляновість» його поезії є доказом її геніяльності й багатства душі поета. В тому аспекті можна продовжувати дослід і йти далі: студіюючи модерний соціологічний підручник і віднаходячи елементи, від яких залежить поставання спільноти, чи душевні стани, які в сумі складаються на відчуття «ми», можемо зразу ж находити відповідні ілюстрації у Шевченкових поезіях, які постали, прибл., 100 років до написання підручника чи до поставлення тез. Для прикладу коротка аналіза кількох картин.

В лас не «я» на задньому плані: Резюмуючи погляди сучасної соціології у моєму «Нарисі соціології»,⁴⁶⁾ писав я у розділі «Гіндо життя у спільнотах» дослівно: «Сьогоднішня наука заперечує раніше поширеній погляд, ніби людина є егоїстичною істотою, відокремленою від усього світу. Свідомість власного «я» не кінчається на власному тілі людини й на власній особовості». Іншими словами: свідомість власного «я» часто відступає на задній план. Яку прекрасну ілюстрацію того маємо в поезії «І золотої і дорогої», коли Шевченкові не жаль своєї долі молодої, хоч як безнадійно важкою вона була! Власні переживання сходять на задній план, хоч вони й не забиваються! Вони дозволяють зрозуміти аналогічну долю іншої людини, — в даному випадку малого селянського хлопчика, — і вони призводять до турботи за долю іншого, який не знатиме, «де дітись на сім широкім, вольнім світі», якому «даремне, марне пролетяє його найкращій літа», який буде поневірятися у наймах, щоб врешті опинитись у москалях...

Дослівно цей самий мотив у «Мені однаково», тільки тут власне «я» сходить на задній план не в зустрічі з іншою людиною, але із спільнотою. Важка була доля Шевченка у неволі, — незавидна! З маривом смерти «в снігу на чужині» він тривожився, що не залишить найменшого сліду по собі й що його пам'ять буде забуватися у земляків, за яких він себе пожертвуває. А проте, він знову ж — у обличчі того ж жахливого передчутия — опановується, зіштовхує своє власне «я» на задній план, щоб в цілому скерувати свої мислі на Україну, яку «злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять!» У тому самому пляні мальованій, як символ, і «цар волі» зі «Сну»:

«В кайдани убраний,
Цар всесвітній, цар волі, — цар
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне...
Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне!»

⁴⁶⁾ Пор. нотка I-ша. Скрипіт, позначений роком 1949, був фактично виданий 1950 р. Все таки, треба сказати, що від написання скрипіту до теперішньої студії минуло 11 років, що може бути достатньою запорукою, що думки обидвох праць кристалізувалися **незалежно** від себе. Наведена цитата із стор. 66 скрипіту.

Тут доходимо до певного заперечення власного «я» для добра інших!

«Життя в тобі». Так то (і тут знову цитую сформульовання «Нарису соціології») «свідомість власного „я“ переходить непомітно у свідомість вищого типу, у свідомість спільнотного „ми“». Батько і син, чоловік і жінка чи ціла родина почуваються як ціле... І це істотне для людини: людина може жити „в інших“, але вона теж хоче чи мусить жити в інших! „В тобі“ не значить „поза мною“, — це часте формулювання закоханих людей.» І знову ж побачимо, як це життя «в тобі» відбилося в поезії Шевченка.

Вже в картині залибленої дівчини є чимало елементів «життя в милім», коли його відсутність міняє цілу картину оточення; виразно видно, що дівчина не має свого самостійного життя, а існує потребою жити в обранцеві свого серця:

Як про милого нема вістки,

«Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає, як сирота
Білим світом нудить.
Без милого — батько, мати
Як чужії люди;
Без милого сонце світить,
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила!»⁴⁷⁾

«Життя в тобі» виразніше виходить у малюнку Яреми та Оксани, коли Оксана «плачє, сміється, як він того хоче», «і мре, й оживає, святим духом перед очима понад ним вітає». ⁴⁸⁾ Знову ж Ярема, сподіваючися роздобути враз із славою «срібло-золото» мріє, про свою Оксану:

«Одягнү тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиг'лику, як гетьманшу,
Тай дивитись буду...
Поки не вмру, дивитимусь!»^{48a)}

Йому виразну приємність справляє, що це він її зодягне та обує, що це він її обсиплє багатством (яке для нього самого не мало б навіть великого значення!); але найхарактерніше, як він в неї вдивлятиметься, наче б то він у ній щойно бачив відбиття самого себе! Послідовно висловлює Шевченко, на іншому місці, ⁴⁹⁾ таку сентенцію:

⁴⁷⁾ «Тополя», рядки 74-84.

⁴⁸⁾ Гайдамаки; це місце цитоване за варіянтом у виданні В. Сімовича. (Стор.

47). У виданні П. Зайцева це місце назване тільки у варіятах до рядка 365-367.

^{48a)} Рядки 690-694.

⁴⁹⁾ «Москалеві Криниці», I-ша версія; рядок 58-60.

Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять»

В цій сентенції виразний перехід від власної родини (і від «життя в родині») до радості з творення добра іншим, — до бажання жити радістю інших, — до життя в інших (але ще в однинчому розумінні). Добро, зроблене близьньому, стає глибокою причиною власної радості. В неволі думка про Україну заспокоює поета і мрія про неї дає йому хвилину щастя, яке він порівнює з почуттям доброго діла: «І мов добро кому зроблю, так любо серце одпочине». ⁵⁰⁾ А через два роки ця ж сама думка знову вертається, тільки поширена, плястичніша! Коли іноді — наївіть в неволі — опанує людину якась внутрішня радість, то Шевченко знову ж порівнює її із радістю доброго вчинку:

«Що ж це зробилося з старим?
Чого зрадів оце? — Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре житъ
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!»...^{50a)}

Не можна виразніше підкреслити щастя, породженого чужою радістю, спричиненого зробленим добром. І в тому дуже виразно схоплено істоту життя в інших, при чому для підкреслення вжито ще й метафори, що дуже плястично малює силу почування при допомозі різких контрастів:

«Отак, буває, в темну яму
Святе сонечко загляне,
І в темний ямі, як на те,
Зелена травка поросте!»

Ті плястичні ілюстрації життя в іншій людині, які так гарно ілюструють соціологічні тези, мають таки в Шевченка ще й своє філософічне завершення, коли він, передумуючи своє життя та питуючи себе про виповнення свого життєвого призначення, в розпуці викликує:

«Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?»⁵¹⁾

«Життя в інших». Ця філософічна проблема «життя в інших», але насамперед ще в індивідуальному розумінні (роблення радості близькім) веде нас до проблеми «життя в інших», але в колективному розумінні: життя в спільнотах! Щоб вернутися знову ж до стислого формулювання, зацитую ще раз згадуваний «Нарис соціології», при

⁵⁰⁾ «То так і я тепер пишу»; Орська Кріпость, 1847 р.

^{50a)} «Буває іноді старий»; Кос-Арал, 1849.

⁵¹⁾ А. О. Козачковському; рядок 102-103.

чому нова цитата починається точно з місця, на якому урвалася попередня: «Але це почуття спільноти (яке виражується в «житті в тобі») не обмежується на **малих гуртах** (родині чи близьких!). Як радо жертвує революціонер особистим щастям, — свободою, для свідомості, що цим він спричинюється до загального добра свого народу».

Це «життя в Україні та в українцях» пробивається в Шевченка із великою силою у вступі до «Послання», коли він, «**мов окаяний**», і день і ніч плаче саме тому, що його земляки забули жити радістю і болем своєї батьківщини й своїх єдинокровних закутих братів. Повнота щастя може бути тільки тоді, як е:

«В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!»

Це життя «в спільноті», — «у нації» може дати силу й видергливість у найскладніших ситуаціях, коли особисте майбутнє вповні безнадійне! Це ми прекрасно спостерігаємо в Шевченка саме в один з найтрагічніших моментів його життя, коли він в петербурзькій цитаделі, на порозі заслання кріпить себе і своїх друзів могутнім зазивом «Свою Україну любіть»,⁵²⁾ — і коли він навіть, наче зумисне для з'ясовання конкретної ситуації, уточнює, що любити її треба й «во врем'я люті», ба щобільше: «в останню, тяжкую мінуту!» Скільки сили в тім внутрішнім переконанні, того доказом може бути факт, що за деякий час приходить той самий мотив майже у тій самій формі, коли він знову ж звертається до «своїх союзників»,^{52a)} тобто до засуджених «братчиків», і коли відгадуючи їх турботи, співчуває їм і потішає їх:

«Любітеся, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте!»

Повна аналогія у малюнку «Ченця», який на схилі життя, розчарований і зневірений, у розpacі питаеться:

«Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив?»

І зразу ж, мов у відповідь на цей глибокий сумнів, приходить сцена, коли на звук великого дзвону чернець смиренно надіває свій клобук, бере патерицю й чотки, хреститься і поспішає молитися за Україну! Бо поза Україною йому життя немає!

Якщо повного життя поза спільнотою нема, тоді спільнота для свого утримання вимагає офіри, — нерідко офіри життя своїх членів. Ми вже знаємо, як старий козак висилає боротися за Україну трьох синів, а коли приходить час, він і сам іде на Січ, щоб з «Товариством» зложити вкуп голову за волю. І спільнота життя й смерти з'ясована у описі Шевченка наступними словами:

⁵²⁾ «Чи ми ще зайдемося знову?».

^{52a)} «Згадайте, братія моя».

«Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем!»⁵³⁾

Одна з найжахливіших, але одночасно найтрагічніших та наймогутніших картин смерти за Україну — в описі злочину Гонти, коли він, ховаючи зарізаних синів, з плачем промовив:

«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
Й я за неї гину!»⁵⁴⁾

Цей мотив у свому античному трагізмі настільки сильний і персеверативний, що Шевченко до нього вертається двічі: в присвяті «Н. В. Гоголю» й у поемі «Холодний Яр», коли він як справжню офіру цілопалення пригадує:

«Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, за славу, за братерство,
За волю України»

чи коли він — згодом — заступаючись за гайдамаків, відповідає на закиди:

«Брешеш, людоморе!
За святую правду, волю
Розбійник не встане...
... Не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою Україну!»

І наче апoteозою життя в інших є коротка присвята Марку Вовчку, коли поет на схилі життя, **турбуючися долею України**, благав Бога:

«Щоб наша правда не пропала!
Щоб наше слово не вмирало!»

Коли ж Господь вислухав його молитву й післав йому на зміну **«кроткого пророка»**, — Марковичку, тоді Шевченко звертається до неї:

«Світи ж на мене іogrій,
І оживи побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднєє, і оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини возвзову,
І думу вольную, о, доле,
Пророче наш, моя ти доню!
Твоєю думу назову!»

⁵³⁾ «Буває в неволі іноді згадаю», пор. місце, до якого стосується помітка 44.

⁵⁴⁾ «Гайдамаки», рядок 2422-2425.

Вбачаючи в Марковичі ї свою наслідницю, Шевченко сподівається, що в її думі буде жити його пісня, а тим самим і він сам, а все те діється в ім'я спільноти життя у великій спільноті, в Україні!

Перенесення почувань. У справжній спільноті, символізованій визначенням «ми», легко переносяться почування, чи пак одиця боліє смутком та радується щастям інших, близької одиниці чи рідного гурта. В одній із своїх ранніх думок Шевченко так з'ясовує жах чужини серед чужих людей: «ні з ким буде поплакати»,⁵⁵⁾ то значить найти співчуття чи виявити співчуття.

Співчуття матері до сина-в'язня змальоване у Шевченка у присвяті Костомарову, писаній після того, як він побачив його матір, що йшла до в'язниці на коротке побачення:

«Чорніша чорної землі
Іде, з хреста неначе знята».

І ця картина так ділає на поета, що він, — який ще перед хвилиною жалів, згадавши батьків в домовині, «що нікому мене згадати», — реагінє з особистого бажання найти співчуття і починає молитися:

«Молося, Господи, молюсь,
Хвалить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, — мої кайдани!»

Ця ж сама думка вертається і згодом, на засланні вже, коли Тарас, згадавши ніжнє піклування матері-кріпачки в часі дитинства, доходить до переконання, що добре сталося, що вона «зарані спать лягла», бо інакше доля сина була б для неї нестерпною.⁵⁶⁾

Сили символу досягає змальовання співчуття Дитини-Ісуса для Марії. Коли Марія, замислившись, заплакала:

... «неначе
Окропу капля, як огонь,
На нього впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючись,
Щоб він не бачив; і небозі
Не довелося одурить
Малого сина: подивилось,
І заридало!»^{57).}

В цій картині важливе, що співчуття з'являється, заки ще дитина могла зрозуміти причину суму, — на підставі самого відчуття загального болю, прикриваного силуваним усміхом.

⁵⁵⁾ «Тече вода в синє море»; тут треба б також пригадати цитоване вже місце із «Вітре буйний», коли молода, побиваючися за міллим та згадуючи своє щастя з ним, каже: «Коли плаче, то й я плачу», чи «Коли ж згинув чорнобривий, то й я погибаю». Ярема, уявляючи сподівані терпіння Оксани, сам важко терпіть і не може найти собі спокою («Гайдамаки», рядки 1509-1550).

⁵⁶⁾ «І виріс я на чужині».

⁵⁷⁾ Цитоване за виданням Рильського, стор. 475.

Сказане досі стосується індивідуального співчуття на тлі малої спільноти, тобто йдеться про безпосереднє співчуття **найближчих**. Але зовсім подібно й у випадку великої спільноти. Наче переходом можна уважати співчуття Залізняка до Гонти; щоправда, спільна доля їх особисто зблизила, і вони були друзями, але їхня дружба випливала із любові до спільної справи. Отож Залізняк на вістку про жахливі муки Гонти «заплакав вперше зроду; сльози не втер, умер неборака»⁵⁸⁾. Звичайно, такий біль можливий тільки у зв'язку з тим, що смерть Гонти випливала із загального важкого стану України.

В «Чигирині» важка доля Батьківщини викликає сльози самого Шевченка, а кобзар спогадом про важкі минулі часи призводить до плачу своїх слухачів.⁵⁹⁾ А коли Шевченкова кімната заповнюється привидами предків, яких він питается, чому вони сумують, і коли вони йому пояснюють: «Не весело, сину! ... Плаче Україна!», тоді плаче й сам поет.⁶⁰⁾ А з козаками на чужині, співчуваючи загальному горю України та їх особистому становищу, заплакала Мати Божа сльозами святыми, неначе за сином...⁶¹⁾

Якщо говорити про переношення почувань у спільноті, то — звичайно — треба б говорити не тільки про відчуття чужого болю, але й **чужої радості**. Але с це незвичайно характеристичне для Шевченка, що тоді як прикладів співчуття в нього чимало (і наведені цитати можна б, безперечно, ще помножити), тоді **дуже мало малюнків відчуття чужої радості**. Звичайно, воно випливало із важкого життя поета, коли він не тільки рідко бачив радість, але й був спеціально вразливий на біль. Але в тому факті посередньо відбивається й важке становище України, яким Шевченко так перейнявся, що він не міг бачити одиничних проявів щастя, коли в смутку перебував загал.

Все таки, є декілька місць, які можуть бути ілюстрацією схоплення його роду почувань у спільноті. Кобзар, вчуваючися в настрій оточення, переходить від поважних до жартівливих пісень⁶²⁾, а подруга на радісне визнання дружини, що він щасливий, відповідає: «І я, друже, з тобою щаслива!»^{62a)}. А в родинній ідилії, — коли «веселая, сміючись, мати цілує діда і дитя», дід відповідає їй щасливим усміхом^{62b)}.

Таким чином, маємо повну картину соціальних реакцій у спільноті, об'єднаній почуттям спільного «ми». Найкращий знак, як глибоко Шевченко ту спільноту відчував. Подані уточнення — це дальші елементи, що вказують на суспільницьку вдачу поета, але поскільки його почування тісно пов'язані не тільки із малою спільнотою — родиною

⁵⁸⁾ «Гайдамаки», рядок 2536-2538.

⁵⁹⁾ «Тарасова Ніч».

⁶⁰⁾ «Гайдамаки», рядок 128-129.

⁶¹⁾ «Іржавець».

⁶²⁾ «Перебендя».

^{62a)} «Посаджу коло хатини».

^{62b)} «І досі сниться».

чи оточенням, але й з нацією, можна сподіватися, що Шевченкова постава доволі характеристична для українця взагалі, що вимагало б підтвердження у дальших аналогічних студіях.

6. Любов і бажання родинного життя, як вияв потреби соціального резонансу

З'ясувавши в попередніх розділах студії, наскільки в Шевченковій поезії виявилася внутрішня потреба — автора й української спільноти — знаходити відзвук у інших і вказавши на зв'язок між тою потребою та поставанням спільноти (в загальному розумінні, без конкретизації), хочемо з черги детальніше спинитися над виникненням одної з конкретних форм спільноти — найменшої, але найспаянішої, тобто родини. Безперечно, цікаво вже, як це виникання родини відбилося в Шевченковій поезії, саме з огляду на аналізу соціального аспекту в поетичній творчості Шевченка (на який ми, зокрема, вказали в попереднім розділі). Цікаво також, як сам поєт ставився до родини, але насамперед цікавий етнопсихологічний бік питання, бо саме загальність бажання любові в українській спільноті і конечність завершити любовні почування у родинному житті найкраще характеризують поширеність в українців потреби соціального резонансу, зрозуміння, гармонії почувань. При тому в аналізі обмежуюся до найістотнішого, бо докладніше тему опрацьовано в інакшому зв'язку, — у соціологічній студії: «Українська родина в поетичній творчості Шевченка»⁶³⁾.

Любов — це насамперед утеча перед самотністю і бажання зрозуміння, і це прекрасно видно в поезії Шевченка, який насамперед говорить про любовну тугу самотніх, покинутих, забутих... Поет мильосердиться у своїй першій поезії над молодою сиротою, яка над усе полюбила «козацькі очі», і він просить для неї Божого змилування;

...«Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки!
Одна, як та пташка в далекім краю!
Пошли ж Ти їй долю, — вона молоден'ка,
Бо люде чужій її засміють»⁶⁴⁾.

Самотній також сирота Ярема, і його самотністю вияснюється глибина його любові до Оксани. Його самотність виразно змальована у словах: «Сирота Ярема — сирота убогий: ні сестри, ні брата, нікого нема!». Але його щастя, зумовлене відзвуком в улюбленої дівчини, підкреслене у контрасті: «Сирота Ярема — сирота богатий! Бо є з ким заплакать, є з ким заспівати!»

⁶³⁾ Студія досі не публікована; читана на Конгресі Української Вільної Науки, відбутім у століття смерти Шевченка у Нью-Йорку, в березні 1961 р. Перший розділ доповіді присвячений питанню: «Значення любові в українців».

⁶⁴⁾ «Причинна», рядок 52-56.

А коли йому в однім моменті видається, що Оксана його забула, то реакція в нього наступна:

«На що мені врода,
Коли нема щастя, коли **нема долі!**
Літа молодії марно пропадають,
Один я на світі — стебло серед поля,
Його буйні вітри полем рознесуть.
Так і мене люде **не знають**, де діти.
За що ж **одцурались?** Що я **сирота?**
Одно було серце, **одно на всім світі,**
Одна душа щира!»

Справді, важко уявити тісніший зв'язок між бажанням утечі від самотності й любов'ю, як у цім місці. А глибину почування можна ще відчути у бажанні розчарованого Яреми, який бажає смерти, але рівночасно бажає, щоб бодай після смерті Оскана ще таки за нього помолилася.

Коли ж непорозуміння вияснилося, алеж Оксана опинилася у скрутній ситуації, тоді Ярема, турбуючися судженою, не знає, де дітися, хоч тим часом доосновно змінилося його соціальне становище:

«В червонім жупані,
І золото, і слава є,
Та **нема Оксани!**
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою
Мусить пропадати!»⁶⁵⁾.

Який глибокий зв'язок між відчуттям самотності сироти й бажанням знайти резонанс у дружини, можна судити з того, що картини самотності («стебла серед поля») й любовної туги повторяються у Шевченка, і то в різні часи й у різній поетичній формі, як ось напр. у думті:

«Ой, одна я, одна,
Як билинонька в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі!
Тільки дав мені Бог
Красу, карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братіка я,
Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
Та вже й в'яннути стала.
Де ж дружина моя?

⁶⁵ «Гайдамаки», рядки 346-347 і 360-361; 617-626; 1833-1839.

Де ви, добрій люде?
Іх нема... Я сама,
А дружини — й не буде!...»⁶⁶).

Звичайно, вірш алегоричний, — і в ньому, безперечно, йдеться про автобіографічну риску поета, свідомого, що перед ним безпросвітні роки терпіння й самотності, але чи ж це не характеристичне, що для змальовання своєї власної сподіваної самотності на засланні поет вибирає образ самотньої дівчини без дружини?

Коли Степан нагло дізнається, що він сирота без батька та матері, їх що Ярина не сестра йому, і коли він — зрештою, за сугestією прибраного батька — бажає в Ярині бачити свою майбутню дружину, тоді він у хвилині близької розлуки побоюється: чи згадає вона його, чи забуде?⁶⁷). Отже ж знову річ у резонансі.

Істотне для молодої людини, це те, щоб можна було «серцем по-ділитись», бо серцю тяжко «битись одинокому»⁶⁸), і для самотньої людини без значення краса чи слава, вигідне життя чи багатство, як це видно у низці Шевченкових думок.

Багатська доня радо вийшла б заміж за чорнобривого сироту, бо хоч

«І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я!»

А інша, що «дружини не має»⁶⁹), жаліється, як то її «дівочі, молодії веселії літа, як квіточка за водою, пливуть з того світа». Ще інший^{69а)} страшно «увесь вік діуввати», ні з ким не кохаючись, а інший хочеться просто забуття: вторгувавши за продані козакам бублики п'ятака, вона два шаги пропиває, а за копійку наняла дудника, щоб вона мала почуття, що це він для неї грає...^{69б)}). І до питання незаспокоеної дівочої любові вертається Шевченко і в останні роки життя, коли він напівжартівливо, напівтрагічно виспівує:

«Ой, маю, маю я оченята —
Нікого, мати, та **оглядати**,
Нікого, серденько, та оглядати!
Ой, маю, маю і рученята —
Нікого, матінко, та **обнімати**,

⁶⁶) «Ой одна я, одна»; «Гайдамаки» писані 1841 р. — «Думка» 1847 р., — після того, як Шевченко станув на вершинах своєї поетичної слави. «Гайдамаки» — сюжетна історична поема, а «Думка» (до речі, перша в'язнична думка) — імперсональна лірика.

⁶⁷) «Сліпий», рядок 230-231.

⁶⁸) «Дівочій ночі».

⁶⁹) «Закувала зозуленька».

^{69а)} «Не тополю високую».

^{69б)} «Утоптала стежечку», а зовсім подібно й у думці: «Як би мені, мамо, намисто».

Нікого, серденько, та обнімати!
Ой, маю, маю і ноженята,
Та **ні з ким, матінко, потанцювати,**
Та ні з ким, серденько, потанцювати»⁷⁰).

Вже ті цитати вказують на поширеність явища, і вони вповні підтверджують висновок згадуваної вже студії, зроблений на підставі обширнішого матеріялу. В ньому зазначається, що для поширеності бажання душевної гармонії залюблених (тобто для бажання повноти відзвуку у вибраної людини) менше характеристичні «сюжетні» оповідання про любов та залюблених, які, кінець-кінцем, можна б вияснити впливом романтичної доби й манери, ані навіть не особисті дегресії самого Шевченка у «Заспіві» чи в «Гайдамаках», зрозумілі в молодої, спраглої особистого щастя людини, але оті численні «думки», якими переплетена вся творчість Шевченка, — від найранішої думки «Вітре буйний» через численні думки заслання, кидані на папір наче для розваги, аж до пізньої «Над Дніпровою сагою», писаної несповна за 9 місяців до смерти, коли настрій поета ставав щораз більше згущений, чи навіть «Тече вода з-під явора» з листопада 1860 р. Це наче загальна любовна туга українця знайшла своє відбиття в тих думках; це наче народня пісня, якою гомоніла Україна, перелилася в поетові слова, щоб у новій формі вернутися знову до жадних любові людей. Тільки коли в попередній студії — згідно з темою — покладено наголос на поширеність ідеальної любові, як основи **української родини**, так тепер ідеться головно, щоб на поширеності любові вказати, наскільки для українців (як для певної етнічної групи) конечний **відзвук, соціальний резонанс**, потрібний до постання спільноти.

Послідовно це бажання відзвуку й контакту, видне у любові, мусить вести до бажання певної стабілізації, певного завершення у оформленій спільноті, якою є родина. І бажання родинного життя є для українця в однаковій мірі сильне, що й бажання любові, — і для нього є природним і зрозумілим явищем, що це саме в родинній спільноті відзвук є найповніший.

«Чи вік же їй продівуват, — знасити брівоньки ні за що»⁷¹) — це питання, яке випливає з глибокого переконання в суспільності, яка уважає життя в родині, як щось зрозуміле та нормальнє. Тому то у вдови, яка втратила сама повноту родинного щастя, зразу ж «просохли очі», як вона тільки віддала свою доньку заміж і, таким чином, дійшла до нової родини^{71a)}). І часто буває навіть для оточення незрозумілім, якщо хтось вертається із чужини до рідного села, якщо він в ньому не залишив родини, в якої міг би знайти теплий привіт чи зрозуміння^{71b)}). А брак родини однозначний із браком відповідного резонансу. Символічно це змальоване у «Москалевій Криниці», коли са-

⁷⁰) Думка «Ой, маю, маю я оченята» з 10 червня 1859 р.

⁷¹) Друга редакція «Москалевої Криниці», рядки 43-44.

^{71a)} Перша редакція, рядок 48.

мотній Максим, — втративши давно родинне щастя, на старість ще колає криницю, щоб і його не забули, як батька згадують діти, як чоловіка згадує жінка; він надіється, що викопана криниця запевнить йому вдячність громади:

«В холодочку посідають
Та тихо, та любо,
П'ючи воду погожую,
Згадують Максима» ...

Любов, що не завершиться в родині, залишає тільки спогад та біль: Якщо «не побрались», то й «розійшлися, мов не знались» ...⁷²⁾ І тоді літа марне проходять!

«Помарніли ми обое:
Я в неволі, — ти вдовою;
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись» ...

А якщо хтось замолоду легковажив собі ролю родини, не хотячи «у запічку дітей годувати», тоді на старість жде його важка доля, як того козака, що калікою вернувся із Запоріжжя⁷³⁾:

«Нема кому привітати,
Нема з ким пожуритись!
Треба б було молодому,
Треба б одружитись!
Минулися молодії
Веселії літа, —
Немає з ким остилото
Серденка нагріти,
Нема кому зострінути» ...

Тут розуміння родини, як спільноти, що запевнює соціальний резонанс, дуже й дуже акцентоване! Взагалі ж турбота, чи саме на старість не втратиться соціального резонансу, змальована частіше: мати «Катерини», проганяючи грішну доню, турбується:

«А хто ж мою головоњку
Без тебе скроває?
Хто заплаче надо миною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде? ..⁷⁴⁾»

^{71б)} Рядки 213-215: «Чого ж він придібав? Нема в його хати, ні сестри, ні брата, нікого нема. Чого ж він притлентав?»

⁷²⁾ «І широкую долину».

⁷³⁾ «Не хочу я женитися».

⁷⁴⁾ «Катерина», рядки 205-212.

І зовсім подібно — тільки на цілком іншому тлі, турбується старі Трохим і Настя із «Наймички»:

«Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?»

Тому то й такий сум у пізній думці «Над Дніпровою сагою», в якій старий козак порівняний до самотнього явора, що йому вода корінь мие: і козак журиється:

«Що без долі, без родини
І без вірної дружини, —
І дружини і надії
В самотині посивіє!»

Тому то брак родини відбивається важко на самотній дитині (сироті чи байстрюкові), якій ніщо не зостається:

«Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини!
Шляхи, піски, горе»...^{74a)}

На тому тлі зрозумімо й бажання, яке ніколи не залишало Шевченка, що до самої смерті бажав одружитися:

«А я так мало-небагато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку»⁷⁵⁾ —

згадує Шевченко у неволі, щоб вернутися до картини рідної хати на порозі смерти, після невдачного женихання до Ликери:

«Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу,
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті,
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присниться діточки мені,
Веселая присниться мати...»⁷⁶⁾

^{74a)} Там же, рядки 704-706.

⁷⁵⁾ «Не молилася за мене» («Хатина»).

⁷⁶⁾ Поезія писана 27 вересня 1860 р.

А ще й згодом, огірчений та розчарований, каже, що йому треба б «одружитись хоча б на чортовій сестрі!»⁷⁷⁾.

Перехід від родини до рідної хати (чи навіть цілого обійстя) і тісний зв'язок родини і хати дуже характеристичні, бо, як це прекрасно бачимо в поезіях Шевченка, рідна хата просто символізує родину, стається навіть її синонімом. Дістється це знову ж у повній згідності із ствердженнями модерної соціології, яка каже (цитую знову ж за згаданим вже «Нарисом соціології»): «Можуть існувати люди, які з соціального погляду нам чужі, байдужі, далекі, — отже люди, які з соціального погляду для нас мертві, які є речами. І навпаки, є деякі речі, які, мертві своєю природою, в дійсності є дорогі для нас: напр., наш родинний дім, наше хазяйство, ціла низка родинних портретів чи пам'яток»... В цій констатації відзначено рівночасно значення приватної власності у житті спільноти. Як бачимо, приватна власністьтворить із спільнотою людей певну **нерозривну цільність**, і тому вона така з соціального погляду важлива, а брак її мусить бути чимось проти-природним.

Значення хати, як живої, хоч природою й мертвої речі, є поезією Шевченка унагляднене, (як це ми вгорі бачили), а прикладів можна знайти ще більше⁷⁸⁾, як от хоч би пригадати, що тринадцятилітній Шевченко, усвідомлюючи собі свою сирітську самотність, інстинктово каже: «**Нема в мене хати!**» І мабуть, дуже близьким до загальної опінії села є опис, коли громада дивується, що Максим вертається з «москалів» у рідне село, коли в нього нема не тільки родини, але й нема хати!⁷¹⁶⁾

Якщо любов та родину розглядати у зв'язку з потребою соціального резонансу, то проблема луčиться із питанням **дружби**, як спеціальної форми малої спільноти, що виростає, безперечно, на підставі необхідності контактування з оточенням, яке для життя, а на всякий випадок, для повного щастя не сміє бути мертвим, німим, байдужим. Дружба в розгляді конкретного питання остільки важлива, що саме при дружбі питання «відзвучності» у партнера чи не ще важливіше, як у любові чи родині, зв'язаних також з більш підставовим (але й більш примітивним) статевим гоном. З цього погляду родина завжди становить специфічний рід спільноти, відмінної від будь-якої іншої групи.

На дружбі, вільній (бодай у нормальніх випадках!) від статевого моменту, можна аналізувати перехід до поставання більших спільнот, заснованих виключно тільки на конечності взаємного контакту. Отож у Шевченка конечність дружби проявляється також з великою силою, і з цього погляду маємо повне підтвердження, що в Шевченка слідна велика конечність відгомону. Якщо переглянути сторінки Кобзаря,

⁷⁷⁾ «Якби з ким сісти».

⁷⁸⁾ Порівняй осібний розділ згадуваної вже студії про «Українську родину в поетичній творчості Шевченка», а саме «Хата в житті української родини».

то знаходимо бл. 30 віршів, присвячених різним друзям поета, — знак, як дуже Шевченко дружбу цінив, чи як її потребував. В деяких присвятах він таки безпосередньо — наче листом — звертається до друзів, вказуючи таки просто, що ідеться йому про щирий відзвук у душах. Це, зокрема, так у двох поемах із заслання, присвячених Козачковському та Лазаревському. В останній так таки і сказано: «Згадай мене, брате!», а потім ще виразніше змальоване тло з безнадійною в'язничною нудьгою, самотністю, безнадією, що випливає із відсутності приятеля, якому можна б висповідатися із своїх дум...

Це спільне «слово», — або ще виразніше, — «слово правди і любові», стає основою взаємного зрозуміння, а отже й дружби, — і спогад цього спільнотного «слова», — тієї спільнотної правди береться за собою у час примусової розлуки⁷⁹⁾, коли підповзує сумнів, чи доведеться ще колись зустрітися і знайти колишнє зрозуміння, що об'єднувало. Іноді спільне слово заступає спільна пісня, яка наближує (зокрема, у важкий час, коли розмова не в'яжеться):

«Ми заспівали, розійшлися
Без слів і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?» ...

А враз з тим коротким малюнком поставання нової дружби на засланні знову й знову промовиста вказівка, як іде в дружбі про взаємне зрозуміння, про спільноту почувань, про спочуття:

«І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
А все ж таки якось жилось.
Принаймні, вкупі сумували!»

На тлі усього сказаного про конечність відзвуку в душах і про дружбу, зовсім зрозуміло, що бажання стрінутися з другом — після років розлуки — є незвичайно сильне:

«А, може, ще добро побачу?
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь?
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій!»⁸⁰⁾

Тому то в найнадхненніших молитвах Шевченко просить не про що інше, а про справжню приязнь:

«Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга широго пошли!»⁸¹⁾

⁷⁹⁾ «Чи ми ще зійдемося знову». Дослівно той самий мотив у «Згадайте, братя моя».

⁸⁰⁾ «Давно те діялось».

⁸¹⁾ «Молитви» (за виданням Рильського).

7. Громада та рідна сторона

Ми бачили, як то потреба духового контакту вела до поставання малих спільнот — родини із специфічним завданням продовжування породи, а отже й спертої, крім цього, на статевім гоні, й до дружби; послідовно треба продовжити аналізу на більші гурти, отже на громаду.

Бажання громадського життя помітне у відомім вже пошануванні кобзарів, коли для спільнотої розваги прихожого кобзаря зразу ж гуртом обступають, випитують, просить співати, самі з ним співають, чи під гру та спів танцюють. Де тільки з'явився кобзар, хлопці та дівчата, «як мак процвітали». Вони з ним сміялися та плакали, — поставала спільнота почувань⁸²⁾.

Бажання гуртової розваги веде до стоплювання у громаду, у відомих думках, коли дівчата мріють, щоб тільки вирватися «на музики»; а якщо бідна дівчина не має зацікавленості відповідно відрізнятися, тоді ввижуються їй подруги —

«Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,
Я світом нужу!»

Ця туга за розвагою переміняється в бажання чепуритись, убрати намисто, щоб тільки достосуватись до веселого гурту⁸³⁾. Це бажання товариства таке велике, що воно веде навіть до легкодушності, до бажання легкого заробітку, щоб чи то таки добитися до товариства, чи щоб забути самотність у горілці^{83а)}.

Ту тугу за товариством добре малює картина, як то малі бурсаки заздро виглядають зі школи на гульбу козаків серед голосної гри музики, яка людей звеселяє: «Нема голій школі волі, а то б догодила!»^{83б)}.

Гуртові розваги громади переносилися з улиці до корішми⁸⁴⁾, а іноді навіть шляхтичі, що хотіли мати популярність у громаді, мішалися з кріпаками, щоб попити з ними в гурті горілку^{84а)}.

Коли до спільноти середнього гурту веде бажання спільнотої розваги, тоді подібно об'єднує й викликає відзвук у душі оточення змагання до якоїсь цілі, як от у випадку гніту:

... «Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися: старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались, — дожидають
Великого свята»⁸⁵⁾.

⁸²⁾ Пор. «Тарасова ніч», «Перебендя» та ін.

⁸³⁾ «Якби мені черевички», чи «Якби мені, мамо, намисто».

^{83а)} «Утоптала стежечку».

^{83б)} «Чернець».

⁸⁴⁾ «Титарівна».

^{84а)} «П(етро) С(коропадський)» — «Не жаль на злого».

⁸⁵⁾ «Гайдамаки», рядки 866-871.

Потреба життя в громаді й любов до своєї громади відбивається, врешті, у малюнку села, який у Шевченка виходить дуже переконливо, як це пригадуємо із порівняння села до великоціньої писанки у «Княжні». Село дишить гармонією, комплєтною одністю справжньої спільноти, коли людські хати зливаються з природою, а береже їх Господь...

Та «страх погано», якщо те гарне українське село, з'єднане бажанням любови й справжньої спільноти, стріне лихо. Тоді воно автоматично переміняється, бо люди взаємно собі співчувають, а їм співчуває й природа:

«У тім хорошому селі
Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли,
Село неначе погоріло, —
Неначе люде подуріли!...»⁸⁶⁾

Ta єдність громади, як спільноти, із оточенням, — із селом та цілою природою, дуже характеристична, бо природа перестає бути німою, а вона стає (враз із цілим селом) обрамуванням спільноти, як обрамуванням родини була рідна хата. Тому то таке важливe значення «рідної сторони».

Рідне село — завжди **найкраще** село, не зважаючи на те, що об'єктивно в ньому дуже погано. Послідовно, все рідне — найкраще: і рідні гори — хороші, — вони «найкращі в світі, найсвятії», і степи в Україні «голубії», коли в чужині вони «руді, руді, аж червоні!». Навіть вода із Дніпра має свій спеціальний смак, і поет бажав би її напитися! Чи ж дивно, що між рідною стороною і між людьми є повний взаємний резонанс? I коли оточення («могили», «очерети», «море» тощо) питаютися про козаків та їх долю:

«Де то наші діти ділиться?
Де вони гуляють»,⁸⁷⁾

тоді вітер для поета «брать»⁸⁸⁾. I серед такого оточення людина ніколи не може бути самотня, залишена. Тому навіть грізна Катерина, вибираючися за зводником на чужину, бере зо собою рідну землю, а Шевченко, хоч і здається йому, що не мав належного резонансу серед земляків, то мріє:

«Аби хоч крихотку землі
Із-за Дніпра моого святого
Святії вітри принесли!...»⁸⁹⁾

⁸⁶⁾ «І виріс я на чужині».

⁸⁷⁾ «До Основ'яненка».

⁸⁸⁾ «Бандуристе, орле сизий». («Н. Маркевичу»).

⁸⁹⁾ «Не гріє сонце на чужині».

Тому то, коли він на чужині дивиться на вечірню зорю, він зразу ж питается, чи вона зйшла й на Україні.

Так то твориться почуття «більшої хати», і про це Шевченко говорит у «Посланні», вказуючи, що в своїй хаті є своя правда, і сила, і воля. Своя рідна сторона легше в нашпій уяві поширюється, ніж своя конкретна громада, і, виходячи від рідного села, рідних гір чи степів, легко дійти до того могутнього визнання:

«Нема на світі України,
Немає другого Дніпра!»

Послідовно, у «Заповіті» прохання, щоб поета поховати у серці милої України, на кручах над Дніпром, серед ланів широкополих. І послідовно, вже на засланні, Шевченко, після гарного сну про рідну сторону, молиться:

«Дай же, Боже, колинебудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених,
У маленькій хаті;
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах!»

В цей спосіб виразно бачимо, як від **середньої спільноти — громади, зв'язаної з природою «рідної сторони»**, доходить до розуміння **великої спільноти: нації на тлі батьківщини**.

8. Від середньої до великої спільноти

Нація, як спільнота — це вже тема окрема, — радше соціологічна, як соціopsихологічна: тут вже нема тої безпосередньості основного бажання одиниці жити в гурті для відчування постійного зв'язку, яке доводило до поставання малих чи середніх спільнот. Тому того питання не будемо розглядати ґрунтовніше, а тільки у зв'язку із основними констатаціями, які становили стислу тему студії. А втім порушуємо його тільки для повноти, для підкреслення поширення малої спільноти на велику і для вказання на повноту проблематики в Шевченка.

На певну **поняттеву віддаленість⁹⁰⁾** великої спільноти вказує у Шевченка нахил до її персоніфікації для підкреслення її **почуттєвої близькості**. Щоб відійти від абстрактності великої спільноти, Шев-

⁹⁰⁾ Тут ідеється про віддаленість у поняттевому, не почуттєвому аспекті. Батьківщина може бути для нас віддалена, як поняття великої спільноти, якої не переживасмо так безпосередньо, як родини чи громади. Почуттєво, однак, вона нам близька. Тому й свідомо пишемо про «віддаленість», а не про «далекість». Поняттева віддаленість не заперечує почуттєвої близькості.

ченко Україну часто малює, як матір! Як патетично звучить заклик благочинного у «Гайдамаках», коли він, зображену горе України, називає її матір'ю! У великому сні, звертаючися до України, Шевченко називає її тепло людськими іменнями, щоб дійти до ніжного: «Процай же ти, моя **нене!**» Як мати, виступає постійно Україна у «Посланії», який власні діти «кров із ребер точать», яку забувають, яка — однак — усміхнеться, коли її діти обнімуться! Послідовно, всі українці — це браття й сестри. А всі разом — це **сім'я**. І в «сім'ї вольній, новій» хоче поет бути спом'яненим, пишучи Заповіт. Послідовно Шевченко обдаровує персоніфіковану постать **всіма людськими прикметами**. «Плаче Україна» — сказано в заспіві до «Гайдамаків», і зразу ж зазначає Шевченко: «І я плачу». І тут у спочутливій відповіді на плач матері Шевченко відповідає плачем, неначе Ісус Христос в поемі «Марія», коли Його, мов окром побрекла сльоза Богоматері. А раз Україна жива «мати», тоді все те, що **колинебудь** до неї стосувалося, сполучується у спеціальний спосіб, у логічне ціле, наче б воно стосувалося одної людини, як це дуже добре видно у картині, що її Шевченко малює, стоячи під пам'ятником Петра І. і інтерпретуючи напис «Первому — Вторая»:

«Се той Первий, що **розпинав**
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину!»

І знову ж ця картина материної недолі автоматично викликає відзвук у сина, коли, усвідомивши єдність терпіння України і за Петра, і за Катерини, Шевченко моментально пристрасно спалахує гнівним: «Кати! Кати! — Людоїди!»

Поруч із персоніфікацією виступає для усвідомлення зв'язку із батьківщиною **ілюзіонізм**: Якщо Україна — мати, а українці — брати й сестри, то тоді не важливо, хто саме нам Україну репрезентує: як браття — всі ми браття, і то всі у різних століттях: тому то в уяві встає минуле, яке викликає настрій справжньої спільноти:

«А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани, — всі в золоті.
У мою хатину
Прийшли, — **сіли коло мене,**
І про Україну
Розмовляють, розказують».

У тому настрої спільноти відоме виразне бажання насамперед збудити відзвук: це гетьмани хочуть щось сказати Шевченкові, але й Шевченко хоче позбутися своєї самотності, якою сповнює його сучасність:

«Дивлюся-сміюся, дрібні утираю:
Я не одинокий, є з ким в світі жити!
У моїй хатині, як в степу безкраїм:
Козацтво гуляє, байрак **гомонить**,
У моїй хатині **синє море грає**,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько «Гриця» дівчина співає,
— **Я не одинокий, є з ким вік дожить!**

У цій ілюзіоністичній картині дуже гарно змальована можливість відчувати відзвук у великій спільноті живих, мертвих та ненароджених, — відомих та невідомих, простірно далеких, але рідних та близьких. При тому важливо, що й тут підкреслено, як серед загального настрою спільноти у спільнотну єдність включається природа («рідна сторона!»), яка з німої речі стає також живим партнером розмови.

О б'є дніуюча функція минулого. При відчутті єдності в часі та просторі (узмістовленої згаданою вгорі персоніфікацією) минуле має значення для сучасного; минуле — досліджене, добре відоме, удастушене для свідомості загалу — стає важливим об'єднуючим чинником, що творить спільноту чи скріплює її. Для цього служать історичні підручники, але ту саму мету мають і історичні поеми Шевченка, яких націотворча роль відома, і було б зайвим довше спинятися над тим відомим питанням. Тут можна дати ледве кілька прикладів, які вказують саме на ту об'єднуючу роль минулого. При тому сам поет вповні свідомий своєї ролі, коли він у своїх розповідях думкою вертається до минулого. Маючи живо в пам'яті картину дідуся, що розказує про гайдамаків, при чому йому «Столітні очі, як зорі, сяли, а слово за словом сміялось, лилось», Шевченко вдячний дідові:

«Спасибі, дідуся, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!»,⁹¹⁾

а розказав він з виразною метою, щоб знали: «що ми, чиї діти, яких батьків, — ким, за що закуті». ^{91a)} І саме в тім «ми» виразно слідне бажання спільноти, одности. І тому в поета бажання, щоб інші розказували-співали про минуле, ^{91b)} і важкий докір тим, які минуле забувають: «Кат панує, а їх (тобто героїв-предків) не згадають» ^{91b)}. Бож спогад на те, щоб минуле воскресло в майбутньому:

«Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем...
Тії слави козацької

⁹¹⁾ «Гайдамаки», рядки 2489-2490 і 2496-2499.

^{91a)} «Посланіє», рядки 156-158.

^{91b)} «До Основ'яненка», окрема від місця: «Співай же їм, мій голубе».

^{91b)} «Гайдамаки» в розділі «Треті півні»; подібно «Чигирин».

**Повік не забудем!
Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Зов'яне серденъко!»⁹²⁾**

Солідарність. Нація, як спільнота единого «ми», веде до відчуття солідарності, коли то одиниця, як часточка цілості, приносить нації честь або ганьбу, які призводять до почуття гордості або при- ниження. Схиляючи голову перед талантом Основ'яненка і вірячи, що він може принести славу цілій спільноті, Шевченко просить:

«Утни, батьку, щоб нехотя
На ввесь світ почули,
Що діялось в Україні...»

А алгоритично проблема солідарності змальована у «трьох душах» з «Великого Льюху», коли у висліді навіть мимовільної зради одиниці приходиться покутувати цілому народові. За ширі побажання Прісі для Богдана, коли він їхав у Переяслав, за прихильність для Петра І-го чи усміх до Катерини II-ої приходить однак кара для душ, що заподіяли зло вітчизні.

А в протилежному змислі, Петро І-й, мстячися за опір Батурина, винищує вогнем та мечем всіх живих, незалежно від того, чи вони ставили спротив чи ні.

Національна солідарність виявляється в загальній пошані спільноти для заслуженої одиниці. І на смерть Котляревського молодий тоді (і ще мало відомий загалові) Шевченко віщує:

«Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.»

Звичайно, що при такій вдячності та загальній пошані смерть му- сить викликати загальний жаль, і по тім же Котляревськім залишився після смерти загальний біль.

9. Ситуації, що скріплюють бажання спільноти

Є деякі спеціяльні ситуації, що ще скріплюють природне бажання жити в спільноті, яка запевнює відповідний соціальний резонанс; ці ситуації зв'язані із винятковою самотністю одиниці, і до них належить сирітство, життя на чужині, в'язниця. Всі три ситуації були дуже добре відомі Шевченкові.⁹³⁾ Але при систематичному викладі проблемати-

⁹²⁾ «Тарасова ніч».

⁹³⁾ Пор. 2-тій розділ тої студії.

ки треба ще вернутися до тих виняткових ситуацій, щоб підійти до з'ясовання їх не персонально, на тлі одничної долі конкретної людини, але саме як до проблеми.

а. Сирітство. Абсолютна відірваність від спільноти, самотність, життя на **скароу життя**, — такі характеристичні для сирітства, дуже пластично змальовані у відомім і цитованім вже автобіографічнім місці-метафорі:

«Мов одірвалось від гіллі,
Одно-однісіньке під тином!»⁹⁴⁾

Ті всі характеристичні елементи ситуації у другій (також дуже короткій) поезії, прибл. з того самого часу, але різний щодо тематики: «На Великдень, на соломі» бавляться разом діти, але сиротина сидить збоку, окремо; коли всі розмовляють, сиротина мовчить; вона не творить спільногого «ми» з цілим веселим гуртом, обдарованим на Великдень матір'ю, батьком, хрещеною мамою. Вона відчуває свою відокремленість і не важиться перейти завороженого кола у привлійованих...^{94a)} Це постійне життя поза дужками життя, — на маргінесі, настільки відбирає віру, що сироті видається, що вона ніколи не матиме долі. Якщо б батьки — було б і багатство, була б і доля, — був би і суджений; але сирота може тільки сиротою загинути, в повній самотності, і — обов'язково — «під тином»⁹⁵⁾. В людей також витворюється те враження, що сирота із своєю сирітською недолею не може добитися відповідного талану, і от і Шевченко, милуючися красою й ніжністю дівчини-сироти, спалахує:

«І жаль мені старому стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся єси?
Хто коло тебе в світі стане
Святым хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укріє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее **nagrіє**
Огнем любови? Хто такий?
Ти сирота: Нема нікого!»⁹⁶⁾

І — щоб знову вернутися до автобіографічного моменту Шевченка — коли «огні горять, музика грає», коли сяють очі молодії, коли вітає в них радість та надія, коли всі рягочуться й сміються, тоді сирота сидить набоці, неначе заклятий, і плаче за молодістю, яка минула без щастя та розваги...

⁹⁴⁾ «І золотої і дорогої».

^{94a)} Поезія, як і попередня, писана на Кос-Аралі.

⁹⁵⁾ «Закувала зозуленька».

⁹⁶⁾ «І станом гнучким і красою».

Це є ситуація, в якій родиться спеціальна туга за відзвуком в людей.

Тому серед різних малюнків потреби любові та вірної дружини спеціальне місце присвячене у Шевченка саме любові сироти, яка набирає спеціальної глибини («Причинна», Ярема в «Гайдамаках», «Хустина» та інш.). З одного боку, любов для сироти — це заспокоєння природного бажання відзвуку, а з другого боку — це виняткова вдячність (і тому й вірність!) за зазнане щастя.

Тому й у сиріт більше бажання любові, ніж нормальнє; щоб тільки вирватися з того життя «на маргінесі спільноти»:

«Тяжко мені сиротою
На сім світі жити,
Свої люди, як чужії —
Ні з ким говорити». ⁹⁷⁾

Тому то й біль у сироти після втрати дружини подвійно великий, і страх перед можливою втратою справді кошмарний...

Але іноді в бажанні справжньої любові і абсолютної вірності саме доньки багатих батьків бажають собі безталанних сиріт, знаючи, як дуже вони прив'язуються. («І багата я»!). З другого боку, в ідеалістично наставлених молодих душ часто родиться бажання саме сироті дати повноту щастя за глибину пережитої недолі, як це співається у думці «Вітр буйний», коли дівчина після втрати судженого рада б стати калиною на його могилі, щоб тільки сироті було легше лежати в чужім полі...

Звичайно, якщо вже сирота може жити тільки десь на краю спільноти, а не в спільноті, то ще гіршу долю має байстря:

«Що зсталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини ні хатини!
Шляхи, піски, горе...» ⁹⁸⁾

Іноді відчуження байстрюка посувалося ще даліше, бо йому давалося відчути його спеціальне становище, як от у випадку «Титарівни», — але це згодом може привести до цілковитого заламання людини. А втім і про сиріт часто думають, що, мовляв, їх самотне життя поза спільнотою призводить до того, що «всюди сироти ледащо». ⁹⁹⁾

б. Чужина. Як сирітство, позбавляючи одиницю тла родини, робить її самотньою, так подібно діє і чужина, в якій одиниця опиняється без тла своєї громади чи свого народу; через зменшення природного резонансу в оточенні і в одному й другому випадку більшає його бажання, так що співзалежність є сливе постійна: що менший відзвук,

⁹⁷⁾ «На що мені чорні брови».

⁹⁸⁾ «Катерина», рядки 703-706.

⁹⁹⁾ «Москалева Криниця» у першій редакції, рядок 30, і так само і в другій редакції (рядок 74).

то більша туга за словом та зрозумінням. І знову Шевченко з цього погляду, дає стільки цінного матеріалу, що можна б розвинути цілу студію, як то чужина впливає на психіку людини. На цьому місці даемо тільки нарис, без вичерпання цитат і без повноти картини.

Про значення рідної сторони й специфічної краси рідної природи була вже мова, і через контраст до улюблена свого чуже мусить ви-даватися поганіше, гірше, якщо ми на чужині опинилися **проти** нашої волі, і якщо ця чужина стала зненависна. І до протиставлення природи приходить частіше, але кінець-кінцем чужість природи — це тільки символізовання одинокості серед чужого оточення, в якому нема відзвуку!

Це правда, що в Орській кріпості степи спалені, «руді, аж червоні», а в Кос-Аралі зв'ялена пожовкла трава, але насамперед правда, що ця трава символізує мертвість оточення в соціологічному змислі:

«Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
Вступу пожовклая трава,
Не хоче правдоночки сказать,
А більше ні в кого спитати!»¹⁰⁰⁾

І коли брак того основного, — розмови й зрозуміння, тоді вже усе не в лад: І «небо невмите», і «заспані хвилі», очерт — п'яний, на-віть без вітру гнеться! В таких умовах людина мусить «нудити світом» «понад нікчемним морем».

А в іншому місці також недвозначно підкреслено зненависність чужини, що приходить у висліді самотності:

«І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
То **одинокому** мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна!»

Тим часом дальше саме в цій короткій поезії Шевченко вказує, яке пекло зробили люди з України, і це тільки підкреслює, що близькість України для поета насамперед у тому, що він в Україні не був чи не почувався самотнім!

Проте в чужині є не тільки самотність без відзвуку **своїх** людей, — в чужині є ще виразна ворожість чужих людей, як про це коротко сказано в думці про козака, що покинув рідних:¹⁰¹⁾ «На чужині не ті люди». Ця думка ширше розвинена ще й у поемі «До Основ'яненка»: коли відзвук рідного оточення призводить до співчуття, тоді в чужім оточенні, навпаки, плач викликає радісну реакцію (в Московщині, де

¹⁰⁰⁾ «І небо невмите».

¹⁰¹⁾ «Тече зода в синє море».

«кругом чужі люде» — «насміються на псалом той, що виллю сльозами). І тому алгоритично Шевченко висилає своїх «Гайдамаків» в Україну, де — може — й нема добра, проте там:

«Так не на чужині,
Там найдеться душа щира,
Не дастъ погибати!
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, **насміються!**»¹⁰²⁾

І цей холод чужини змальований ще раз, вже навіть першими словами поезії: «**Не гріє сонце на чужині!**! І тому хочеться, щоб «не робили москалі труни із дерева чужого», — тому постає бажання, щоб «хоч крихотку землі із-за Дніпра мого святого святії вітри принесли. . .»

На чужині завжди, ще з часів вавилонської неволі жидів,¹⁰³⁾ «органи глухії», — на чужому полі для чужинців «не співають весело!» На чужині можна жити тільки відгомоном батьківщини і заступити безпосередній відзвук словом поета, що кріпить серце піснею про рідний край. Це є значення присвяти Котляревському:

«Прилини до мене хоч на одno слово
Та про Україну мені заспівай!
Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацькую, за словом єдиним
Переніс в убогу хату **сироти.**
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю!»

І сливе ця сама нотка у присвяті Основ'яненкові, коли поет просить про пісню, щоб картина України радувала «серце на чужині» і щоб поет почував зв'язок з рідними людьми та рідною природою.

Коли в Петербурзі, — в ранніх роках, Шевченка переносить в Україну пісня іншого поета, тоді пізніше на засланні поет сам переноситься туди своєю власною творчістю. При творенні йому здається:

«І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Україну;
На неї гляну, подивлюсь,
І мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.»¹⁰⁴⁾

Але й тут це перенесення себе сполучується із бажанням відгомону: Сповнений почуттям всепрощення, поет каже:

«Й-Богу, братія, прощаю
І Милосердному молюсь,

¹⁰²⁾ Рядки 48–53.

¹⁰³⁾ Переспів Псалма СХХХVI.

¹⁰⁴⁾ «То так і я тепер пишу».

Щоб ви **лихим чим** не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
То все таки між вами жив,
То, може, дещо і осталось».

Колективна туга за зв'язком із рідним краєм на чужині віддана у вступі до «Гамалії», а загальність переконання про природність зв'язку із рідною землею змальована у «Москалевій Криниці», коли то Максим після відбуття своєї військової служби, без ноги, таки придибав у рідне село.

«Чого він придибав? Нема в його хати,
Ні сестри ні брата, нікого нема.
Чого ж він приплентав? А хто його зна!
Не чув ти, що **кажуть:** легше умірати
Хоч на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій в палахах!»

Тут у тому протиставленні пожарини — палатам ще раз вказано, що в повороті на рідні землі рішальною є туга, щоб найти **рідних людей**, що мають зрозуміння й що вміють відповісти почуваннями на почування.

в. В'язниця. Мабуть, зайве підкрелювати, що в'язниця й неволя свою самоюю йдуть дослівно в тому самому напрямі, що сирітство й чужина в посилюванні туги за близькою людиною. У Шевченка і з цього погляду багатий досвід, що згадуємо для повноти картини, без входження в деталі, тим більше, що на багатьох в'язничих віршах вказано вже на Шевченкове бажання відзвуку, зокрема ж якщо ішлося про листовний зв'язок у засланні. Але вистане й одної-двох поезій, щоб скопити настрій. Так, напр., одна зачинається пафразою Данте:

«Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувати»,

бо воля на чужині та ще й у неволі здається «прехорошою». А згадка волі сполучується саме з **людьми**, відданими, зичливими, сердечними! Поетові приходять у спомині

... «люде веселі ...
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене».

А згадуючи минуле, поет думає про сучасне, щоб його «свято чорнобиве» згадало його, а якщо не сама, тоді бодай її діти:

«Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своїому
Доброму звичаю, —
Може й мене ненароком
Діточки згадають ...

... Усміхнися, мое серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив,
Ta й більше нічого...
A я, доленько, в неволі
Помолюся Богу»...

Як бачимо, тут у кількох рядках зібрані всі елементи, що стосуються насвітлюваної проблеми. Можна б ще хіба пригадати, що у в'язниці чи в неволі згущується настрій перед святами. Це ж саме у свята в нормальних умовах більше ніж будь-коли доводиться стрічатися із рідними чи близькими, і тому загострюється в той час туга за ними теж у в'язниці. I з винятковою силою змальовано те бажання «Під Різдво». Поема заадресована до друга Лазаревського, і вона й призначена на те, щоб викликати відзвів, і в ній таки просто й сказано: «Отоді (тобто під свято, згадай в пустині, далеко над морем, свого друга веселого!) А в цього «друга веселого» (треба б додати: колись веселого) настрій такий пригнічений — без відзвіву друзів, що в нього просто з'являється бажання смерти, а від самогубства оберігає тільки надія, що духовий контакт із близькими таки колись буде можна встановити.

I подібний настрій в більшості поезій заслання, де безпосередньо чи посередньо промовляє туга за людьми і за контактом з ними.

10. Підсумок

Систематично проаналізувавши поетичну творчість Шевченка й виявивши, наскільки у поета проявилося соціопсихологічне прямування до життя в спільнотах, хочемо дати для влегшення орієнтації читача кілька підсумків, обмежуючися до найважливіших констатаций:

1) Шевченко, як людина і як творець, є істотою яскраво громадською, зокрема ж із сильно розвинутим бажанням соціального резонансу в оточенні, рішального для поставання всіх спільнот; в Шевченковій поезії можна відзначити всі нюанси того бажання, — підсвідомою тugoю «сірої людини» за зрозумінням в найближчих зачинаючи та активною волею творця добитися відгомону й визнання в спільноти кінчаючи.

2) Шевченковому винятковому бажанню резонансу в оточенні — вужчого й ширшого — вповні відповідає його здібність вчуватися в чужі душевні стани й відповідно реагувати на них, — зокрема на станови покривджених та принижених, як також борців за справедливість на землі. Його спочутливість до долі ближнього настільки проявилася в «Кобзарі», що його життєвий твір ще й тому слушно може бути порівняний із настільною книгою українця, — біблією (а не тільки з погляду поширеності).

3) Виходячи від потреби зрозуміння, спочуття, відповіді, «поради», Шевченко малює те бажання на тлі спільноти, а тим самим часто до-

ходить до зображення винику спільноти, насамперед винику характеристичного для постання спільнотного почуття «ми». В студії грунтовніше з'ясовано, як доходить до почуття спільнотного «ми», зображену конкретні випадки поставання спільнот: родини на тлі рідної хати, дружніх гуртів, громади на тлі рідної природи, нації. Щоб уникнути зайвих повторень, конкретні випадки поставання спільнот на-краслено тільки скорочено, але сам Шевченко дає стільки матеріалу, що на кожну тему можна б дати окрему студію. Взагалі нюансовання в Шевченка є того роду, що картинами його поезії можна б ілюструвати будь-який підручник соціології. Те нюансування свідчить, з одного боку, як глибоко відчував Шевченко, як людина, суспільне життя, з другого боку, вказує на геніальність поета, якого творчість була різноплянова, не зважаючи на те, що поет аж ніяк не збирався в своїй поезії давати соціологічний матеріял.

4) Етнопсихологічні висновки з творчості Шевченка в інтересуючому нас питанні є доволі утруднені, бо на виняткове бажання соціального резонансу в оточенні мала вплив його виняткова доля, — сирітство, примусове життя в чужині та заслання. Постійна — важко переживана — самотність степенувала духову витонченість і скріплювала прямування до атмосфери спільнотного життя. З другого боку, можна сказати, що це саме етнопсихологічний момент впливув на те, що Шевченко стан самотності переносив винятково важко. Винятковість ситуації у сирітстві, еміграції та в'язниці змальовани у Шевченка незвичайно плястично, а його творчість чимало може спричинитися до вивчення вказаних душевних станів.

5) Як мінімум можна, проте, сказати, — враховуючи, що Шевченко поет народній, що для українця бажання соціального резонансу доволі сильно розвинене, і з цього погляду він змагає до життя в спільнотах. Крім цього, є два моменти, які скріплюють той етнопсихологічний висновок: а) про спеціальні бажання жити в малій спільноті — родині говорить поширеність, як ідеалу, бажання любові, відбите в такій самій мірі у народній творчості, що й у Шевченковій поезії, яка є саме з цього погляду прямим продовженням народньої поезії; б) факт поширеності Шевченкового «Кобзаря» найкраще свідчить, що саме відповідає українській вдачі, і в тому є посередній доказ, що потреба соціального резонансу є могутнім фактором в житті українця. Звичайно, як і завжди, етнопсихологічні висновки на підставі аналізу творчості одного автора мають тільки тоді своє значення, якщо вони мають своє підтвердження у аналогічних аналізах інших авторів (по змозі якнайбільшої їх кількості).

6) В моїй гіпотетичній етнопсихологічній студії «Соціальні інстинкти українців»¹⁰⁵⁾ є окремий розділ про прямування до життя в спільнотах. В зв'язку ж із нашою теперішньою студією, що в цих

¹⁰⁵⁾ «Соціальні інстинкти українців», — див. «Визвольний Шлях» (Лондон), рік 1954, зошит за травень та червень (стор. 35-42 та 36-42).

рядках добігає кінця, одним з важливіших питань мусить бути, чи вона підтверджує попередні констатациі, бо тоді дві паралельні аргументації мають для себе взаємну контрольно-скріплючу силу. Отож, загальне ствердження попереднього досліду, що в українців існує гін до життя у спільнотах, є повністю підтверджене і тут. Але попередня студія — за недостатністю відповідного матеріялу — оберталася в надто загальних констатаціях і не поглиблювала відповідно питання. З цього погляду, аналіза Шевченкової поезії в нюансованні питання — це крок вперед, з тим, однак, що для нього бракує тепер контрольного матеріялу, навіть у тій примітивній формі, яку вможливлювала попередня студія. Коли попередній дослід обмежувався — на підставі аналізи історичних фактів — до простого ствердження, що в українців існує бажання спільнотного життя, тоді сьогоднішня студія дає аналізу, як доходить до поставання спільноти в українськім оточенні, але саме ті деталі вимагають підтвердження у подібних студіях на матеріалі творчості інших письменників.

Матвій Стахів

ТИМЧАСОВА КОНСТИТУЦІЯ УНР ВІД 26-ГО ГРУДНЯ 1918 Р.

Декларація Директорії УНР з 26-го грудня

Дня 26-го грудня 1918 р. оповіщено в Києві і по всій Україні таку Декларацію Директорії Народної Республіки:

«Героїчним поривом українського озброєного трудового народу змінено з лиця Землі Української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

«Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує кожній нації право на вільне життя.

«Цензові думи та земства, поставлені гетьманським урядом, скасовано й відновлено демократичні, вибрані всенароднім голосуванням органи міщевого самоврядування.¹⁾

«До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства й усі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників ненарушеними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом. Верховне порядкування цею землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.²⁾

¹⁾ У «Відродженні Нації» Винниченка (том III, стор. 168) поставлено помилково замість «вибрані» слово «вироблені». У Христюка (том IV, стор. 15) це місце видруковано правильно. М. С.

²⁾ У Винниченка, там таки, є «війська», у Христюка — «військо». Треба припустити, що текст Христюка в тім місці правильний.

«По Наказу нр. 1 Директорії селянам» робляться описи контрибуцій, узятих поміщиками з селян, для повернення їх покривдженням.

«Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих злочинств, які було вчинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

«Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знову установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

«В усіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих кляс і шкідливих для всього громадянства.

«Уповноважена силою й волею трудящих кляс України, Верховна Влада Української Народної Республіки — Директорія цими заходами завершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу.

«Слідуючим етапом нашої революції є творення нових справедливих, зд보ювих і відповідних до реального відношення сил у державі соціальних і політичних форм.

«Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одергавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права, — трудящого народу, Директорія передає своє повноваження тому ж самому народові.

«Але Директорія вважає, що право правління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духові цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.³⁾

«Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим — робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своюю кров'ю.

«Так звані „плануючі кляси”, кляси земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим не обмеженого свого панування на Україні доказали свою нездатність і надзвичайну шкідливість для всього народу в управлінні Державою.⁴⁾

«Маючи всі матеріальні, фізичні й духові засоби, маючи повну волю для організації економічного і політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорганізацію й руйну в край. Переслідуючи тільки свої вузько-клясові егоїстичні інтереси, ці кляси вели воєстину грабіжницьку політику в краю.⁵⁾

«Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіялістичні руки значну частину державно-народного майна.

³⁾ У Христюка, IV, стор. 16, замість «громадянського життя», стоїть «громадського». М. С.

⁴⁾ У Христюка, там таки, надруковано: «земельної і промислової буржуазії».

⁵⁾ У Винниченка, там таки, поміщено неправильно «економічного, політичного життя». М. С.

«Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люди довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденноого стану. Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору й насильства. Закупування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими „поміщицькими карателями” були цілком нормальним способом управління народом. Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

«З боку революційного правительства, постановлено народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці кляси до участі в правлінні країною.

«Отже Директорія заявляє:

«Кляси нетрудові, експлуаторські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначали своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою.

«Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української республіки.

«Дирекотрія пропонує:

«1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброяю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю, як того озброєного селянства, що тепер тимчасово у війську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити народний державний лад та порядок.⁶⁾

«2. Міському робітництву вибрати од фабрик, майстерень, заводів, кінтор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес трудового народу України.

«Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активістю, а частина невтрульно. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружньо прилучиться до всього трудового народу України.

«3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народної освіти, лікарським помічникам, народнім кооперативам, служащим у кінторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.⁷⁾

«Місце й час одкриття праці Конгресу, а також норми виборів до нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

⁶⁾ У Винниченка, там таки, замість «у війську», стоїть «у військах».

⁷⁾ У Винниченка, там таки, замість «у війську», стоїть «у військах».

«Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права і повновласть рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки.

«Конгрес Трудового Народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, себто Установчими Зборами.

«Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всяки спроби захвату влади, якими будуть групами насильством над волею Трудового Українського Народу і тому буде рішуче припиняти всякі такі самовільні виступи.

«До Конгресу Директорія верховною властю свою насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

«Рятуючи державу від дальнього господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набарала здорового, корисного для народу життя.

«Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моменту, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходить паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народної Республіки головні галузі української промисловості й направити все господарство в них в інтересах працюючих класів і всього громадянства, а не малої групи класи великовласників.⁸⁾

«Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупинючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «Комісії для Боротьби зі Спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкіри, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживи).

«Стаючи твердо й непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх засобів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цеї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними й міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими країнами формами соціальних реофрм, яких досягатиме світова, особливо західно-європейська трудова демократія.

«В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету й бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові, трудові сили свого народу вжити не на криваву

⁸⁾ В Христюка, там таки, у фразі «направити все господарство» випущено слово «все».

боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим.

«Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду й дружне поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють Українську Землю.¹⁰⁾

«Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже клясам нетрудовим треба розуміти й чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тільки самій більшості, себто клясам трудовим».¹¹⁾

«Трудову інтелігенцію Директорія рішучо закликає стати на бік працюючих кляс і в інтересах творення нового справедливого й здорового життя для всього народу прикладти своїх сил, знання й науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу.

«Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямків і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важності моменту і всії своїми силами направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

«Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Правительству Української Народної Республіки — Раді Народних Міністрів, Директорія вірить, що ввесь трудовий народ України щиро допоможе своєму Правительству в цій важній відповідальній роботі».

Підписано: Голова Директорії Української Народної Республіки В. Винниченко. Члени Директорії: Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.¹²⁾

Загальна характеристика Декларації з 26 грудня

Заки розглянуты тимчасові конституційні постанови Декларації Директорії з 26 грудня, ми повинні зайнятися її загальною характеристикою. Зі стилю й духа Декларації бачимо, що, поза всяким сумнівом, автором її був Володимир Винниченко. До авторства цієї Декларації признається, зрештою, посередньо він сам.¹³⁾

¹⁰⁾ Цей уступ у Винниченка, там таки, випущений цілком.

¹¹⁾ Цей уступ також випущений у Винниченка. Він напевно автентичний у Христюка, бо зповні відповідає поглядам, які раніше й тоді обстоював Винниченко, як автор Декларації. Окрім того, на цей уступ Декларації покликується з оригіналу у своїх спогадах Віктор Андрієвський (З минулого, том II, частина друга — Директорія, стор. 27).

¹²⁾ Текст Декларації подано за Винниченком (Відродження Нації, том III, стор. 168-176) та Христюком (том IV, стор. 15-18). Ніде не замінювано якихсь тепер невживаних у літературній мові слів, а тільки застосовано правописні поправки.

¹³⁾ Винниченко у «Відродженні Нації» (том III, стор. 136 і наступні) пише, що він наперед висунув був у Хвастові перед Директорією і перед нарадою з політичними партіями пропозицію, щоб Директорія проголосила систему «влади

В тих чи інших місцях Декларації мусіли бути всякі поправки інших членів Директорії і, зокрема, також деяких політичних провідників з-поза Директорії, але вони були, очевидно, зредаговані стилем Винниченка до Декларації. Зокрема Винниченко був примушений прийняти до Декларації народницьку засаду «трудового народу», що означала соціологічну єдність трудового селянства, промислового робітництва та трудової інтелігенції. Цей принцип не відповідав уповні поглядам Винниченка, які випливали з його марксистського світогляду, що визнавав тільки портетаріят, а всю решту суспільства трактував як «буржуазію» або «дрібну буржуазію». В дусі марксистських поглядів старався автор розгорнути Декларацію в цілості, але це йому не могло вдатися з огляду на те, що більшість Директорії і підстава її сили — трудове селянство та інтелігенція, не визнавали марксистського погляду на суспільство. Звідсіль у різних місцях Декларації постають суперечності.

Візьмім насемперед основну конструкцію Декларації — владу «трудової демократії». Принцип трудової демократії визнає повну рівноправність і рівновартість (з морального і економічного погляду) всіх людей творчої праці, які самі не використовують чужого труду для продукції. Отож Декларація повинна була говорити про три трудові кляси — селянство, промислове робітництво, наймитів та інтелігенцію. В дійсності автор Декларації говорить всюди тільки про трудові кляси — селян і робітників, а інтелігенція причеплена до основи Декларації лише як якісь слуги «трудового народу», а не самостійний духовотворчий чинник всячого суспільства, зокрема ж трудового.

Хоча зміст Декларації виразно каже, що про зasadничий лад в Українській Народній Республіці тимчасово рішать делегати Конгресу Трудового Народу України, а потім тривало Установчі Збори, товсі одно вона від початку стає на базу соціалізму і закликає до співпраці тільки соціалістичні партії, а поминає цілком інші, які, хоч визнавали потребу великих суспільних реформ, соціалістами все таки не були. Ця однобокість Декларації була її великою хибою.¹⁴⁾

рад» в большевицькім сенсі. Цю пропозицію відкинули інші члени Директорії, зокрема ж Петлюра, та представники партій. Ім пізніше Винниченко в цім же творі підсуває виключно страх бути обвинуваченим в большевізмі (стор. 196). В тій ситуації він підніс компромісний проект «трудового принципу», який ліг в основу пізнішої Грудневої Декларації. Важливо, що Винниченко пізніше, в ході свого комуністичного неофітизму, в 1920 році, твердить, що він у цій справі пішов не з переконання, але для обману інших членів Директорії та представників партій. Він пише дослівно, що в цій справі «пішов на хитроці» (стор. 141). Знаючи його тодішні заяви з січня 1919 року в Києві, ми мусимо прийняти з усією певністю, що це самооскарження у Відні на початку 1920 року є безпідставне.

¹⁴⁾ Винниченко не був марксистським теоретиком і не написав ні одної праці з ділянки теорії. Зокрема ж він не досліджував науки політичної економії і не написав у цій галузі ніякої праці. Звідсіль випливають в Декларації такі неточності, як ставлення побіч себе «господарства і промислу», так якби промисл не належав до «господарства». Таких місць читач знайде в Декларації більше.

Груднева Тимчасова Конституція УНР

Груднева Декларація Директорії містить у собі не тільки її політичні завдання та програму найближчої дії, але вона одночасно окреслює засади Конституції УНР до часу ухвалення Конгресом Трудового Народу України сталої конституції. Тому, що від тих тимчасових конституційних постанов залежав спосіб державного будівництва й практичної аміністрації, нам треба насамперед спинитися над цим змістом грудневої Декларації.

a) Основні принципи Тимчасової Конституції

Тимчасова Конституція УНР із 26 грудня 1918 р. має такі основні принципи:

- 1) Заведення аж до дальшої передбачуваної постанови Трудового Конгресу України «трудової демократії» в Українській Державі, тобто принципу, що голос і участь у правлінні і адміністрації Держави мають тільки трудові кляси без огляду на свою національність.
- 2) Директорія до часу скликання Трудового Конгресу України затримує «тимчасову верховну владу».
- 3) Як верховний виконний орган, установлено Раду Народних Міністрів, яку покликує Директорія і яка, очевидно, відповідає перед нею.
- 4) Як основний напрямок діяльності керівних державних органів визначає Тимчасова Конституція з 26 грудня переведення грунтовних соціальних реформ, які спрямовані до усунення капіталістичного ладу за зразком західно-європейського тодішнього соціалістичного реформаційного руху.
- 5) Адміністрація на місцях мала, згідно з новою конституцією, будуватися на основі «трудової демократії», але тимчасово, бо органи самоуправи мали бути обрані загальним голосуванням.¹⁵⁾

б) Організація керівних державних органів

Тимчасова Конституція з 26 грудня полишила в чинності Директорію, як колегію, в дотеперішньому складі осіб. Ні ця конституція, ні додаткова інша норма не установляла близьких приписів про внутрішню працю Директорії, її наради, рішення й компетенції пленарної колегії та окремих її членів. Під цим оглядом залишилося все по-старому, як було в попередньому періоді.

¹⁵⁾ В цім пункті Декларацію Директорії зредаговано неуважно і з того виходить суперечність. Всюди в Декларації говориться про всеохопність «трудової демократії» аж до Конгресу Трудового Народу, тобто виключається від участі у владі в центрі і на місцях «нетрудові елементи», а одночасно стверджується, що «відновлено демократичні, вибрані всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування». Це означає, що привернено компетенцію і особовий склад цих органів із часів УЦРади.

Директорія, як колегія, виконувала функції голови держави і представляла Українську Державу назовні. Зміна наступила лише та, що тепер під нотами Директорії підписувалися не тільки самі члени Директорії, як це було в попереднім періоді, але також міністер за-кордонних справ.

Із тексту Тимчасової Конституції логічно випливало б, що Директорія тепер зберегла за собою тільки права голови держави, тобто в сфері законодавства — затверджування законів, ухвалених Радою Народних Міністрів, в сфері судейській — помилування іabolіцію процесів, а в справі військовій — головну команду всіма збройними силами. Саму адміністрацію мала б провадити відповідальні перед Директорією Рада Народних Міністрів чи відповідальні за свій ресорт окремі міністри.

Однака в цім напрямі не видано ніякої загальної організаційної і компетенційної норми. Тому на практиці Директорія, як колегія, а також її окремі члени, видавали різні накази в кожній сфері державного життя побіч Ради Народних Міністрів чи навіть накази окремим народним міністрам. Таким чином, Директорія мала не лише репрезентаційні функції, але вона виконувала також безпосередні функції законодавчі, судові й адміністраційні, хоч у меншій мірі, ніж це було в попереднім періоді.¹⁶⁾ Як правило, закони мали бути вироблені в проекті компетентним народним міністром, потім ухвалені всією Радою Народних Міністрів, а вкінці їх санкціонувала Директорія, при чому її санкцію стверджував відповідальний державний секретар.

Рада Народних Міністрів складалася з голови і з 16 ресортових народних міністрів: 1) закордонних справ, 2) внутрішніх справ, 3) земельних справ, 4) мистецтва, 5) морських справ, 6) народного здоров'я, 7) пошти й телеграфу, 8) продовольчих справ, 9) торгу й промисловості, 10) військових справ, 11) народної освіти, 12) юстиції, 13) державних фінансів, 14) праці, 15) шляхів, 16) культів (віровизнань). Окремо був покликаний Державний Секретар. До кабінету входив ще як 17-й член — народний міністер жидівських справ, іменований завжди з-поміж жидівських представників.

Рада Народних Міністрів, як колегіяльний орган, мала творити загальний напрямок державної політики й адміністрації. Радою міністрів проводив окремий Голова Народних Міністрів.

На чолі незалежного судівництва стояв Генеральний Суд УНР.

в) Військо

Військо було організоване й доповнюване так само, як у вінницькім періоді Директорії. В принципі існувала загальна мобілізація, але на практиці існувала тільки кадрова система при Корпусі Січових Стрільців.

¹⁶⁾ Матеріял, що потверджує таку практику в адміністрації, дають численні спогади учасників цієї доби, а навіть міністрів; зокрема про це пишуть Коно-валець, Назарук.

ців. Інші відділи творилися на принципі призначення наперед команда, який добирав собі штаб і потім збирав до свого відділу вояків і підстаршин. Ця система виявила себе непрактичною.

Адміністрацію війська і доповненням мав відати міністер військових справ, а керуванням на фронті Головний Отаман і його штаб. Однак Головний Отаман дуже часто видавав накази народньому міністрові військових справ із ділянки чистої адміністрації (наприклад, наказ число 18 з 2-го січня 1919.).

В наслідок того, що запровадження кадової системи на підставі набору добровольців, яку пропонували Січові Стрільці, не переведено, військова організація не могла бути добре налагоджена також у цім періоді. Нагло вирослі велики «повстанські дивізії» не мали досить вироблення в службовій дисципліні і тому не мали доброї боєвої вартості. Їх рядовий і старшинський склад творився в значній мірі випадково. Тим то вони були легким ґрунтом для ворожої агітації. Часто такі «дивізії» ставали об'єктом різних експериментів їхніх амбітних командирів-отаманів. Вояки цих частин були відважні і мали бажання боронити Україну, але не маючи до того належного старшинського проводу, вони виладовували свій боєвий дух не так на боротьбу з ворогом, як на боротьбу за амбітні пляни своїх командирів-отаманів. В цім періоді, починаючи від половини січня 1919, мають місце жалюгідні бунти отамана Зеленого й отамана Григор'єва, для поборення яких треба було відтягати регулярні частини з фронту.¹⁷⁾

Різні військовики й цивільні діячі носилися з всілякими новими організаційними плянами, які мали бути застосовані для перебудови Армії УНРеспубліки в тім періоді. Проте, вони були досить фантастичні й не зверталися до єдиної випробуваної системи, яка передбачала правильне кадрове вишколення вояків.¹⁸⁾

Розпаношення «отаманства», непослуху окремих командирів головному командуванню Армії УНРеспубліки в особі Головного Отамана Військ Петлюри і Урядові УНР взагалі приписують політичні противники Петлюри виключно на рахунок його вини.¹⁹⁾ Це твердження цілком безпідставне.

¹⁷⁾ Близче про цю отаманію див.: Коновалець, «Причинки...», стор. 18 і наст.; Мазепа, I, стор. 75-76. Також нариси полк. Середи в «Літописі Червоної Калини».

¹⁸⁾ Д-р Осип Назарук згадує у своїх спогадах проект організації Армії УНРеспубліки, який запропонував був пізніший «незалежний соціал-демократ» Авдієнко. Він вважав за доцільне наслідування методи організації червоної Советської Росії, забуваючи, що там була єдина і при тім диктаторська партія, яка могла будувати армію на партійно-ідеологічних основах (стор. 81-82). З другого боку, деякий час ген. Осецький висував пляни набору війська на підставі дуже високих платень для рядових вояків (стор. 110).

¹⁹⁾ Таке твердження пустив в оборот перший Винниченко у «Відродженні Нації», т. III, зокрема стор. 184 і наст., а також в багатьох інших місцях публікації. Потім він повторяє те твердження в дальших писаннях, включно зі своїм «Заповітом». В деякій мірі закидає вину Петлюрі під цим оглядом також Коновалець, «Причинки...», стор. 22. Коновалець закидає йому, що він мало енер-

Мобілізаційний наказ видавала Директорія в цілому та за схваленням головного штабу, яким провадив фаховий військовик, що ним був ген. Осецький. Таким чином, помилка щодо мобілізаційного наказу, який був першою причиною недоліку організації армії і джерелом пізнішої отаманії, не була спричинена самим Петлюрою. Друга важлива обставина — це об'єктивні причини, які витворювали спочатку недисциплінованість деяких командирів. Пригадаймо, що був революційний час, який звичайно витворює таку недисциплінованість сильніше, ніж час миру. Подібні явища були тоді в сусідній Польщі, Чехії і навіть в Советській Росії, яка мала сильну диктаторську партію.²⁰⁾

Революційна атмосфера і брак постійного твердого нагляду згори псуvalи найкращі характери, якщо вони не мали раніше доброї військової школи. Всі чи принаймні велика більшість цих командирів-отаманів, що скінчили бунтами проти своєї державної влади, спочатку виявили себе дуже чесними і жертвенними старшинами, коли вони ще командували малими відділами. Коли ж їх частини виростили потім у великі з'єднання й дивізії, тоді вони не могли опанувати цього становища, до якого вони не дорошли, а надто широка влада, зв'язана з командуванням таких великих з'єднань, запоморочувала їм голову, і вони діставали якусь манію величі.²¹⁾ Проте мусимо з історичної перспективи бути об'єктивними в нашій оцінці в зв'язку з тодішньою ситуацією, а не з нашими нинішніми бажаннями. Взагалі Придніпрянська Україна мала ще менше національно свідомих українських старшин у порівнянні до числа населення, ніж їх мала Західня Україна. Це була головна причина слабості організації армії, бо без відповідного числа старшин неможливо зорганізувати велику дисципліновану модерну армію. Уряд УНР поставив у січні регулярну армію в силі понад 20.000 вояків. Це справді в тім часі був максимум того, що можна було зробити тими старшинськими силами. При деякій натузі можна було б іншими методами зміцнити цю армію до сили яких 50.000 до 60.000 вояків у першій лінії та яких 60.000 у резерві й вишколі. Більше першого рокусягнути тими старшинськими силами, що були українського духу, ніяк не було можливо.

На початку постання Армія УНР числила десь біля 100.000, коли враховувати сюди різні селянські повстанські відділи, які спочатку слухали наказів регулярних частин Армії УНР, але після перемоги повстання просто розійшлися домів зі своєю зброєю і вирядом, уважаючи, що їх завдання виконане. Деято з авторів писав про 400.000

гійно виступав проти отаманів та надто довіряв окремим отаманам, поки вони не виступили відкрито проти уряду. Проте, звідки мав набрати Петлюра сили, щоб всюди придушити відразу перші прояви непослуху?

²⁰⁾ Про подібні явища в Польщі див.: М. Стажів — Західня Україна, том II.

²¹⁾ Це виразно посвідчує Коновалець, там таки, стор. 22. Він також підносиТЬ факт, що різних отаманів фаворизували всі інші члены Директорії (Андрієвський, Швець, Макаренко). Вимоги до Директорії шукати засобів для боротьби з лихом не могли дати ніякого результату з огляду на брак відповідних сил.

вояків у повстанській Армії УНР, однаке цю цифру на основі перевірених даних треба вважати фантастичною²²⁾.

Закінчуячи огляд військової справи в цім періоді Директорії, треба ще згадати, що, на зразок регулярної армії в старій Росії та Австрії, судівництво цивільне було в УНР відділене від військового. Це було конечне з огляду на воєнний стан. Функціонували правильні військові суди при всіх вищих командах із начальним військовим судом при Штабі Головного Отамана. Їхній компетенції підлягали всі військові особи та ті цивільні особи, які провинилися злочинами в тих областях, де був проголошений стан облоги. Ці суди, зокрема, боролися зі злочинами шпигунства, бунту і погромництва.²³⁾

В ділянці загальної адміністрації видано новий закон про державну мову.

В ділянці земельної адміністрації з 9 січня 1919 року був проголошений закон про соціалізацію землі і створення відповідних органів «народної управи». Як бачимо, Директорія надто спізнилася із виданням цього закону, який мав бути виданий ще в попереднім періоді, безпосередньо по перших кроках повстання. Тим часом тоді видано тільки закон про спинення мобілізації землі (закон з 15 грудня 1918 р. про заборону продажу, закладу і оренди землі). Самої земельної реформи не переведено і тим викликано різні поговори щодо намірів Директорії у земельній справі. Тим то закон про землю з 9 січня і Універсал Директорії з 10 січня з приводу ухвалення земельного закону треба було розсилати телеграфічним шляхом на місця, щоб тим способом частинно знешкодити большевицьку підривну роботу серед селянства.

Земельному законові УЦРади чомусь не надано відразу обов'язуючої сили. Це можна було зробити на початку і без клопоту, а потім, як до потреби, перевести дещо змін в ньому. Тим часом земельна справа не була полагоджена цілих два місяці. Адміністрація на місцях не знала, як властиво буде виглядати земельний лад. Політичні партії УНСоюзу, які підтримували Директорію, також не знали, як протидіяти агітації большевиків проти УНРеспубліки.²⁴⁾

Та земельна справа була для українського державного будівництва побіч військової справи найважнішою річчю. Це видно із цифр, які

²²⁾ Цифру 400.000 вояків подає, між іншим, М. Шаповал у своїй «Великій Революції...» на стор. 135. Винниченко, який у своїм «Відроджені Нації» любить представляти перший період Директорії, як ідеальні відносини, не доходить до цієї цифри.

²³⁾ Вироки кари смерті проти погромництва і за шпигунство були проголошувані в «Ставці» і в нашій пресі.

²⁴⁾ Дуже цікаве становище авторів різних спогадів і історичних нарисів до земельного закону Директорії. Христюк у своїх «Замітках і матеріялах до історії української революції», т. IV, взагалі не подає не то тексту, але навіть змісту цього земельного закону. Автор цього закону, міністер земельних справ М. Шаповал, не подає у своїй «Великій Революції» ні тексту, ні точнішого змісту цього важливого закону. Він згадує лише коротко кілька подробиць.

показують нам тодішній суспільний стан українського народу. В тім часі українці щодо своєї праці в господарстві поділилися так:

Хліборобство і добування сировини: 90%.

Промисловість (оброблення сировини і продукція товарів) — 3,6%.
Торгівля — 0,9%. Більші професії, військо, адміністрація, приватна служба — 5,5%.

Національні меншини жили переважно в містах, а українці по селах. 54,9% з усіх москалів, що оселилися на Україні, жило в містах, жидів 66,2%, а українці стосовно до загальної числової кількості свого національного складу мали в містах лише 8,8%. Українці в тім часі були, отже, селянською нацією, і тому державне будівництво насамперед мусіло мати на увазі селянську клясу і земельний лад, потрібний для економічної сили України і для зміцнення селянської підстави нації.²⁵⁾

Закон Директорії встановляв лише посідання землі і користання з неї, а верховну власність землі визнавав за державою, яка мала адмініструвати цим земельним фондом за посередництвом виборних земельних управ. Закон затверджував дотеперішнє посідання землі для трудових селян так, що максимум посіданої норми було визначено в 15 десятин. Це посідання було визначене непорушним (Закон УЦРади з 31 січня визнавав непорушною норму 40 десятин).

Ця норма була непорушна і переходила в спадщину. Зі земель, що раніше належали до поміщиків і інших нетрудових господарств, органи земельного самоврядування під верховним порядкуванням державної влади надавали наділі дрібним селянським господарствам або й безземельним селянам до максимальної норми трудового господарства (тобто найвище до 15 десятин). Встановлено також мінімальну норму наділу безземельним, а саме мінімум у 5 десятин. Наділ давано у вічне користування, отже цей закон УНРеспубліки відкидав большевицьку систему, яку запроваджував ворог у тодішній окупованій частині України, тобто постійне переділювання землі. Закон передбачав також хліборобські добровільні спілки в формі кооператив.²⁶⁾

В психологічній війні проти Української Народної Республіки московські большевики і їх спомагачі старалися знищити пропагандивний вплив закону Директорії з 8 січня 1919 тим способом, що безземельним і малоземельним селянам вони товкмачили, буцім то цей земельний закон був виданий виключно в користь куркулів. Тому що серед цих верств селянства було до 80 відсотків неграмотних, то ці фальшиві твердження численних большевицьких агентів трудно було скоро спростувати. Це було трудно тим більше, що земельний закон був виданий

²⁵⁾ Цифри тодішньої статистики див. близче: М. Стаків — Друга Советська Республіка, стор. 266 і наст.

²⁶⁾ Близче про ці справи в автора проекту земельного Закону Директорії УНР: М. Шаповал — Революційний соціалізм на Україні, Відень, 1921, стор. 138 і наступні.

пізно, вже тоді, коли йшла в цілім розгарі воєнна агресія Советської Росії проти України.²⁷⁾

З другого боку, Уряд УНРеспубліки не мав досить інтелігентних працівників, при допомозі яких міг би використати у своїй пропаганді проти большевиків ті різні протиселянські міри, які переводила большевицька влада в Росії і в окупованій частині України. В наслідок тої недостачі апарат політичної розвідки був дуже слабий, і тому Уряд Директорії слабо був зорієнтований про те, що діялося по боці большевиків.²⁸⁾

Щодо фінансів, то, окрім дрібних постанов, не проголошено змін. Зрештою, в такий революційний час мало хто платив належні державні податки, державні видаткування покривалися найперше шляхом позички в Державнім Банку, який для того випускав нові банкноти.

В церковній справі видала Директорія закон про автокефалію Української Соборної Православної Церкви (про Всеукраїнський Церковний Синод). В тому періоді цей закон не міг бути, зрештою, виконаний.

В ділянці народної освіти і шкільництва видано кілька законів про поправу матеріяльного становища учительства.

Дуже важливим законом була Інструкція про вибори до Трудового Конгресу України з 5-го січня. Як знаємо із засадничих постанов Тимчасової Конституції з 26-го грудня, система виборів до Трудового Конгресу була куріяльна. В демократичних умовинах така система є дуже практична, бо дає відповідним суспільно-господарським чи, у випадку національних курій, також національним групам інтересам відповідне і законом забезпечене представництво. Поділ мандатів між курії був в основі справедливий, бо забезпечував українському селянству, яке творило тоді компактну більшість населення Держави, двотретинову більшість. З другого боку, закон про цю виборчу інструкцію в деякій мірі фаворизував робітників, бо давав їм дещо більше представництво, ніж це їм на основі числа серед населення могло належатися. Найбільше закон фаворизував трудову інтелігенцію, бо давав їй гарантованих понад 6% мандатів. Закон не забороняв вибирати в даній курії депутатами кандидатів із інших курій, тобто робітники могли собі вибирати селян чи інтелігентів своїми депутатами чи навпаки.

²⁷⁾ Близче про большевицьку пропаганду див.: М. Стаків — Друга Советська Республіка в Україні, стор. 272 і наст.

²⁸⁾ Директорія, наприклад, своєчасно не зазнала про те, що в офіційному органі РКП «Правді» (Москва) був оповіщений весняний маніфест новоутвореного Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України в Курську на чолі зі Сталіном (17 листопада 1918). Про всі ці події див. близче: М. Стаків, там таки.

Stepan J. Prociuk

INVASION DER MOSKOWITISCHEN MÜNZEN UND DES HANDELS IN DER UKRAINE IN DER ÄRA MASEPAS

Die wirtschaftliche Situation der Ukraine zeigte auf volkswirtschaftlichem Gebiet bereits Ende des XVII. und Anfang des XVIII. Jahrhunderts alle verhängnisvollen Folgen des Abkommens von Perejaslaw.

Moskau durchbrach alle Grenzen des anständigen Benehmens, welche in den internationalen Abmachungen festgelegt waren, und verletzte einen Artikel des Perejaslawschen Abkommens nach dem anderen¹⁾. Besonders gefährliche Zeiten für die ukrainische Unabhängigkeit kamen, als in Moskau Peter I. den Zarenthron bestieg — bekannt durch seinen Zynismus und seine Aggressivität²⁾.

Gleich nach dem Tode von Bohdan Chmelnyckyj und bereits zu Anfang der Herrschaft Peter I. begann Moskaus breiter Angriff, ge-

¹⁾ Wir geben das Wort nicht irgendeinem „reaktionären“, sondern einem sowjetischen Historiker.

K. O. Ossipow schreibt: „Moskau realisierte eine Reihe von Maßnahmen, die bezeugten, dass die Ukraine sich nun an die neue Lage gewöhnen soll. Einen Monat nach dem Perejaslawer-Rat zogen Moskauer Armeeeinheiten unter dem Kommando von Bojaryn Kurakin in Kiew ein und bezogen festes Quartier. Gleichzeitig wurde in Bjelgorod, dicht an der ukrainischen Grenze, eine starke Armee unter der Führung von Scheremetjew gesammelt; ihre Aufgaben standen im Zusammenhang mit dem zu erwartenden Überfall der Tataren, aber es war klar, dass diese Armee in die Ukraine abkommandiert werden konnte und zwar für andere Zwecke. Schliesslich schickte man als Verstärkung für diese Moskauer Hauptarmee die Eliteeinheiten der Kosaken (ein 8 000 Mann starkes Korps unter der Führung von Solotarenko und Teterja), und an deren Stelle kam in die Ukraine eine weitere Moskauer Einheit unter dem Kommando von A. W. Baturin, die einige Bevölkerungszentren des Landes besetzte“. (K. O. Ossipow: „Bohdan Chmelnyzkyj“, Verlag „Junge Garde“, Moskau, 1948, S. 405).

²⁾ Sogar die sowjetische Geschichtsschreibung, in ihren macchiavellistischen Bemühungen, den russischen Imperialismus zu verherrlichen, ist nicht im Stande, diese Tatsache zu verheimlichen. Wie Peter I., seine nächsten Angehörigen (Mutter, Schwester, Sohn) erledigte, lese man noch in: akademische „Umrisse der Geschichte der UdSSR“, Verlag d. Akademie d. Wissenschaftn. der UdSSR, Periode des Feodalismus, erstes Quartal des XVIII. Jahrhunderts, Moskau, 1954, S. 412-431.

richtet auf die wirtschaftliche Unterwerfung der ukrainischen Gebiete — der dann sehr scharfe Formen annahm. Manchmal begegnet man der Meinung, daß die Unterjochung der Ukraine durch Moskau sich in erster Linie nach Masepas „Verrat“ verstärkt hat. Tatsächlich waren aber das Bündnis Masepas mit Karl dem XII. und seine Bemühungen, sich von der „Fédération“ mit Moskau loszureißen, gerade die Folgen der Aggression Moskaus gegen die Ukraine. Es war ein Erfolg des langjährigen Hetmanates Masepas (1687—1709), daß er die Expansionsgelüste Moskaus in der Zeit des scheinbar freundlichen Verhaltens dem Hetmanat gegenüber erkannte. Masepa kannte die Methoden, die Moskau den Hetmanen oder den prominenten Obersten aus dem am linken Ufer des Dnjeprs gelegenen Gebieten gegenüber anwendete, auch denen gegenüber, die vom ukrainischen Standpunkt aus betrachtet als russophil anzusehen waren, wenn man schon keine schärfere Bezeichnung verwenden möchte. Damjan Mnohohrischnyj (1668—1672) und Iwan Samojlowytsch (1672—1687) wurden nach Sibirien verbannt, dasselbe Schicksal traf auch den Ssemen Palij schon zur Zeit des Hetmanates von Masepa (1704³). Moskau unternahm direkte Schritte zur militärischen Besetzung der Ukraine und zwar gleich in den 60-er Jahren des XVII. Jhrhdrt. Sogar nach Saporoshe schickte man bereits im Frühling 1663 eine russische Garnison von 500 Mann Stärke unter dem Kommando von Gr. Kossagow. Die Aufgabe der Garnison war, „genaue Berichte über die dortigen Ereignisse zu geben und die Saporoger-Kosaken in der nötigen Weise zu beeinflussen“⁴). Diese Politik der Kontrolle wurde von Moskau in der Ukraine im verstärkten Maße eingeführt. Zum Schein unterstützte Moskau die Wahl Masepas zum Hetman, tatsächlich versuchte man aber vom ersten Tag seines Hetmanates an, ihn mit eigenen Spionen und Kontrollleuren zu umgeben. General Patrick Gordon, Teilnehmer der Krim-Feldzüge, trägt in sein Tagebuch am 8. November 1688 (also erst ein Jahr nach der Wahl von Masepa zum Hetman) ein, dass der Duma-Höfling F. Schaklowytyj, der Vorstand der sog. Schützen-Befehlstelle in Moskau, in der Ukraine eingetroffen sei, mit dem Auftrag, die Loyalität des Hetmans zu beobachten und den Stand der Dinge in der Ukraine zu überwachen⁵).

Ähnliche Denunzianten waren der bei Masepa akkreditierte Oberst des Moskauer Schützen-Regimentes, der 1692 Anzeigen schrieb, so auch der nach Kiew befohlene Wojewoda Barjatynskyj, der gegen Masepa 1696

³) W. Djadytschenko: „Ssemen Palij“, Ukr. Verlag bei KP d. Ukraine Kiew 1942.

Intressant sind hier die lakonischen, aber sehr eindrucksvollen Kommentare betr. das Ende der Herrschaft der genannten ukrainischen Politiker im Buch des Parteihistorikers — Marxisten W. H. Holobuzkyj („Saporoger — Kosakentum“, Staatsverlag der Ukr. SSR, Kiew, 1957): „Mnohohrischnyj gefasst, nach Moskau gebracht, angeklagt als Verräter und verbannt nach Sibirien“ (S. 318), „Ssamojlowytsch „gefasst und anschliessend nach Sibirien verbannt“ (S. 320), „Palij „angeklagt feindlicher Pläne gegen Russland, verbannt durch Zarenregierung nach Sibirien“ (S. 325).

⁴) Akten Süd-Westl. Russlands, Bd. V, S. 94.

⁵) Tagebuch des Generals Patrick Gordon, veröffentlicht durch M. Posselt, Bd. II, St. Petersburg, 1851, S. 356.

Anzeigen erstattete⁶⁾) und viele russische Beamte und Offiziere, die gegen Ende des XVII. Jahrhunderts in der Ukraine weilten.

Die Bemühungen, die Ukraine wirtschaftlich zu unterwerfen, bereiteten Masepa grosse Sorgen im Hinblick auf die Zukunft des Kosakenreiches. Am Ende des XVII. Jahrhunderts war die Ukraine — besonders die Gebiete östlich des Dnjepr — ein sehr reiches Land.

Hier blühte nicht nur der Reichtum der Landwirtschaft, sondern auch das Gewerbe. Imkerei, Brennerei, Müllerei. Sehr stark entwickelte sich die Viehzucht, wobei Rinder und Schafe die Objekte umfangreicher Handelstransaktionen waren. Bekannt waren die grossen Anlagen von Tabakkulturen. Sehr verbreitet war die Salz-Produktion, mit der sich viele Stadt- und Dorfbewohner aus der Slobidska-Ukraine beschäftigten. Die Produktion aus den Torsk- und Bachmut-Salzseen verlegte man in die Gebiete ostwärts des Dnjepr, in die Don-Gebiete und in die nahen Bezirke Russlands⁷⁾). Man begann mit dem Aufbau der Textilindustrie bzw. des Textilgewerbes; viele Glashütten, von denen nur in den Bezirken Sstarodub und Tschernyhiw ca. 20 im Betrieb waren — nahmen die Produktion auf. Bedeutende Gewerbezweige waren diejenigen, die sich mit der Herstellung von Salpeter und Schießpulver befassten, ferner von Schäfflerprodukten, Tongeschirr und, wenn auch in kleinerem Maße, die Förderung von Eisenerz (aus den östlichen Schlammgruben).

Da der Lebensstandard in der Ukraine viel höher als in Moskowien war, entwickelten sich — besonders in dem Raum ostwärts des Dnjepr — solche Gewerbezweige wie das Herstellen des farbigen (dekorativen) Glases, des Glases für pharmazeutische Zwecke, künstlerischer Baukeramik (Kacheln) Juwelenerzeugnisse und des Papiers⁸⁾. Bekannte alte Be-

⁶⁾ Über die Tätigkeit dieser Agenten-Denunzianten berichtet u. a. auch der russische Historiker älteren Datums S. M. Ssolowjow, s. b. „Geschichte Russlands seit den ältesten Zeiten“, Verlag „Allgemeine Nütze“, Bd. III, S. 1118, 1220, 1222.

Der überkommene Brauch, „hochgestellte“ Spione direkt beim Hetman zu halten, bestand nach Perejaslaw-Abkommen bei allen Hetmanen ausnahmslos. Gleich nach der Wahl des Hetmans I. Sskoropadsky gab man ihm den früheren Botschafter Peter des I., in Dänemark, Andrej Petrowitsch Ismailow, „zur Seite“, dem „als Aufgabe gestellt wurde die Handlungen des Hetmans I. Sskoropadsky zu überwachen und an der Lenkung der wichtigsten politischen Angelegenheiten der Ukraine mitzuwirken“, s. b. Befehl über die Ernennung von Ismailow v. 18 Juli, 1709 und geheime Artikel zu diesem Befehl v. 27 Juli, 1709 (Dokument Nr. 3344, Schreiben und Akten des Imperators Peter d. I., Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Moskau, 1950, Bd. IX, Ausgabe 1).

⁷⁾ Die Gelehrten nehmen an, dass Anfänge der Salzförderung im Raum des jetzigen Donez-Bekens bereits ins IX. Jhrhdrt. zurückgehen. Im XVI Jhrhdrt. entwickelte sich das Salinengewerbe zu grösserer Bedeutung. Im J. 1635 wurden aus Tor (heute Slawjanske) 270 Wagen versandt. Ende des XVII. Jhrhdrt. entdeckte man am Flusse Bachmutka neue Salzquellen und dorthin kamen, um zu verdienen, die Donkosaken und später auch die Saporoger-Kosaken, von denen man i. J. 1712 in Bachmut 1550 Männer zählte. Überhaupt lebten Ende 1701 in Bachmut mehr Salzförderer als in dem viel älteren Salinenstädtchen Tor. (K. P. Semljak u. H. P. Krytenko: „Das Donez-Gebiet“ Verl. „Sowjetische Schule“, Kiew, 1957, S. 53-54).

⁸⁾ W. Ssitschynskyj: „Umrisse aus der Geschichte des ukr. Gewerbes“, Lviv, 1938, Verlag RBUK, S. 7-16, 23-27, 40-41, 89-95. Über die Ausfuhr des ukrainischen Glases nach Russland s. b. N. Kosstomarow, „Umriß des Handels des Moskauer Staates“, S. 258.

schreibungen der Ukraine von Schafonskyj, Lasarewskyj, Markewytsch⁹⁾ — vermitteln uns ein ziemlich genaues Bild der Wirtschaftslage der Ukraine am Ende des XVII. u. Anfang des XVIII. Jahrhunderts. Wertvolle Angaben finden wir in den Reisenotizen der Ausländer, die zu dieser Zeit in der Ukraine weilten¹⁰⁾.

Besondere Aufmerksamkeit verdient die damalige Entwicklung der ukrainischen Städte. Im Gegesatz zu den russischen Städten, die erst damals den tatsächlichen Charakter der Siedlungen eines deutlich städtischen Typs annahmen, hatten die ukrainischen Städte eine alte Tradition und einen langen, ruhmreichen Weg hinter sich. Nicht nur Kiew, das man, wohl zu recht, in der Welt seit den Zeiten des Kiew'schen Fürstentums als Zentrum Ost-Europas betrachtete¹¹⁾, sondern auch Luzk, Kamjanetz Podilskyj, Lviv (Lemberg), Peremyschl — wurden als Handelszentren schon im XV.—XVI. Jahrhundert weit und breit bekannt. Mitte des XVI. Jahrhunderts bestanden in Kiew mehr als 20 Gewerbezünfte, die ihre Erzeugnisse auf dem Ssamsonow-Markt (Basar) aussstellten und verkauften. Der Lebensmittelhandel konzentrierte sich auf den sog. Shytna Ploschtscha (Roggen-Platz).

Kiewer Märkte, reich an Edelsteinen, Zobel-Pelzen, Seidenstoffen, orientalischen Leckerbissen, riefen bei den ausländischen Besuchern wahre Bewunderung hervor. Die grossen Mengen der angebotenen Waren waren die Ursache dafür, dass alle Erzeugnisse, die in anderen Städten zum Luxus zählten, in Kiew als Gebrauchswaren galten.

M. Lytwyn vermerkt, dass in Kiew Seidenstoffe billiger waren als Leinentücher in Wilno und Pfeffer billiger als Salz.¹²⁾ Gewerbe und Handel blühten auch in den kleineren Städten, z. B. in Ovrutsch oder in Tscherkassy, und dort auch in solchen Erzeugnissen, wie Flinten und Pistolen.¹³⁾

⁹⁾ a) „Die topographische Beschreibung des Gouvernement Tschernyhiw mit kurzer geographischer und historischer Beschreibung Kleinrusslands... verfasst von Affanasijs Schafonskyj in Tschernyhiw im J. 1786“, Kiew, 1851.

b) A. Lasarewskyj: „Die Beschreibung des alten Kleinrusslands. Unterlagen für die Geschichte der Bevölkerung, des Grundbesitztums, der Verwaltung“.

Bd. I. — Sstarodub-Regiment, Kiew, 1888.

Bd. II — Nishyn-Regiment, Kiew, 1893.

Bd. III — Pryluky — Regiment, Kiew, 1901.

c) N. Makarewytsh: „Geschichte Kleinrusslands“, Bd. I-III, Moskau, 1842; v. gl. Verfasser: „Über die Bevölkerung des Gouvernement Poltawa“, Kiew, 1855.

¹⁰⁾ a) „Die Reisen des Antioch'schen Patriarchen Makarius nach Russland in der Hälfte d. XVII. Jahrhunderts, beschrieben von seinen Sohn, Archidiakon Paul Allepskij“, Moskau, 1897.

b) A. Olearij: „Die Reisebeschreibung nach Moskwien“, SPB, 1906.

c) A. Meyerberg: „Landschaft und folkloristische Bilder Russlands des XVII. Jahrhunderts“, Verlag „Russischer Beobachter“ SPB, 1828, Nr. 3-6.

d) Güldenstedt: „Reise durch Russland“, SPB, 1791.

¹¹⁾ Der Italiener A. Campenze in seinem Briefe an den Papst Clement VII. im Jahre 1523 schreibt, dass Kiew eine der schönsten und reichsten Städte sei, die er je sehen konnte. (Bibliothek der ausländ. Verfasser von Werken über Russland, Bd. I. Kap. I, SPB, 1836, S. 19-20). Diese Beurteilung ist noch deshalb interessant, da sie erst kurz nach dem sehr schweren Tatarenüberfall auf Kiew erfolgte. (1482).

¹²⁾ „Memoiren die Geschichte Russlands betreffend“, Ausg. I, S. 52-53.

¹³⁾ Archiv Südwestrusslands, Teil VII, Bd. I, Kiew, 1886, S. 80.

Eine immer grössere Rolle im Leben der Städte spielen die grossen Märkte; noch vor der Chmelnytzkyj-Ära waren die Märkte in Kiew, Letytschiw, Scharawez, Beressetschko, Drohobytsh, Luzk, Sjanok und Bar sehr berühmt. Im Jahre 1665 waren im Dnjepr-Gebiet mehr als 40 Marktstädte bekannt.¹⁴⁾ Die Zahl der Siedlungen mit städtischem Charakter in der Ukraine wuchs sehr schnell; im ersten Quartal des XVII. Jahrhunderts zählte man allein innerhalb der Grenzen der damaligen Wojewodschaften Kiew und Brazlaw 323 grössere und kleinere Städte.¹⁵⁾ Im XVI. und XVII. Jahrhundert wird die Bedeutung solcher Städte wie Brazlaw, Wunnyzja, Perejaslaw, Kanew, Tscherkassy, in die eine große Zahl von Kosaken-Handwerkern strömt um dort Handel zu treiben, immer größer. Nach der Chmelnytzkyj-Ära ändert sich der gesetzliche Status der ukrainischen Städte; früher befanden sie sich auf dem sog. königlichen Boden (16%) oder auf dem Boden der Großgrundbesitzer (81%). Nach dem Krieg 1648—1654 wurden die ukrainischen Städte selbständig. An Bedeutung gewinnen folgende Städte: Nishyn, Tschernyhiw, Sstarodub, Poltawa, Perejaslaw, Ssumy, Hluchiw, Baturyn, Nowhorod Ssiwerskyj, und später Charkiw. In dem Gebiet ostwärts des Dnjepr waren im Jahr 1665 89 gröbere Städte; auf Grund der Volkszählungsbücher befanden sich 1666 in Nishyn 642 steuerzahlende Höfe, davon 184 Höfe der Gewerbetreibenden und 54 Höfe der wohlhabenden Geschäftsleute. In Sstarodub bildeten die Geschäftsleute und Handwerker fast die Hälfte der Gesamtbevölkerung.

Das Wachstum der Städte wurde von der Gewerbeproduktion gefördert. Als erste entwickelten sich selbstverständlich solche Zweige, die mit der Landwirtschaft eng verbunden waren. So entwickelt sich das Brennereigewerbe, das in den Jahren 1670—1680 zu den Privilegien des Kosakentums, — vowiegnd des kosakischen Offizierstandes — gehört, später aber zur Zeit Masepas nach und nach in die Hände des Bürgerstandes übergeht. Das Müllergewerbe nahm ebenfalls einen Aufschwung; in den Mühlen wurde nicht nur Korn gemahlen, sondern es wurden auch Wollstoffe gestampft. In den Städten waldreicher Gegenden betrieb man die Gewinnung von Pottasche, dem Hauptstoff für das Herstellen von Laugen. Die Pottascheerzeugungsstätten (Buden) beeinflussten vorteilhaft die Entwicklung von Tschernyhiw. Es ist z. B. bekannt, daß zu den Besitzern von größten Pottaschebuden der damalige Erzbischof von Tschernyhiw Lazarus Baranowytsh und der reiche tschernihower Kaufmann S. Schyraj zählten.¹⁶⁾ Tschernyhiw, wie auch Konotop,

¹⁴⁾ In späteren Zeiten wächst (XVIII-XIX) die wirtschaftliche Entwicklung der Ukraine so schnell, dass die Zahl der Märkte im J. 1854 nur in dem Gouvernement Charkow 425 und im Gouvernement Poltawa 372 beträgt; in derselben Zeit in Russland hat das Gouvernement Wolodymyr nur 9 Märkte (P. A. Chromow: „Umrisse der feodalistischen Ökonomie in Russland“, Moskau Staatsverlag 1957, S. 206).

¹⁵⁾ Historische Quellen“, Bd. XXII, Warschau, 1897, S. 241.

¹⁶⁾ Wie reich die damaligen ukrainischen Kaufleute waren, bezeugt die Tatsache, dass der Kaufmann aus Perejaslaw, Tomara, in seinem Geschäft Waren im Werte von 40 000 goldenen Rubeln hatte. Viele Einzelheiten, besonders Personalien, findet der Leser im Werk von O. Ohloblin „Hetman Iwan Masepa und seine Epoche“, besonders in den Bemerkungen

Kiew, Sstarodub verdanken sehr viel der Entwicklung der Glashütten. Am Ende des XVII. Jahrhunderts waren in den Bezirken Sstarodub und Tschernyhiw ca. 20 Glashütten im Betrieb, die Fenstergläser und Glasgeschirr erzeugten. Besonders berühmt waren die Erzeugnisse aus weißem, grünem Glas und Kristallglas. Nicht geringeren Einfluss auf die Entwicklung von Nishyn, Tschernyhiw, und Sstarodub hatten die im Umkreis liegenden Erzhütten, wo Eisen aus den Moor- und Teicherzen gewonnen wurde. Die Versuche eines genauen Studiums der Entwicklungsgeschichte der Erzhütten in den Gebieten westlich vom Dnjepr wurden bereits in der Zeit der sog. Ukrainisation unternommen.¹⁷⁾ Was aber die Geschichte der Erzhütten und ihres Einflusses auf die Wirtschaft in den Gebieten ostwärts vom Dnjepr anbetrifft, so wurden manche Einzelheiten erst im Jahre 1957 veröffentlicht.¹⁸⁾ Man muß bemerken, daß manche Erzhütten für damalige Zeiten eine sehr große Kapazität hatten, z. B. die Erzhütte in Weprowyj im Bezirk des Sstarodubschen Regiments, lieferte jährlich 5,000 Pud Eisen. Die veröffentlichten Unterlagen beweisen, daß bereits in den Jahren 1664—1710 die Erzhütten und der Eisenhandel eine große Rolle in der Wirtschaft des Hetmanates spielten und daß dieser Tatsache eine Reihe von Schreiben und Schriftstücken gewidmet wurde. So z. B. die Akten des Unterschatzmeisters des Saporoger Heeres, Roman Rakuschka (1664), des Hetmans Iwan Ssamojlowytsch (1672), des Obersten Mychajlo Myklaschewskyj (1698), des Generalquartiermeisters Iwan Lomykowskyj (1708, 1710) und des Erzbischofs von Tschernyhiw Joan Maksymowytsch (1710). Die Dokumente zeigen

---

zum IV. Kap. des Buches (Notizen der Schewtschenko- Gesellschaft für Wissenschaften". Bd. 170, New-York 1960, S. 148-157.

¹⁷⁾ Die grössten Verdienste hat O. Ohloblin durch seine Werke: „Zur Geschichte des metallurgischen Gewerbes in der Ukraine westl. vom Dnjepr“, Archiv der „Sowjetukraine“, Charkow, 1932, Nr 1-2; „Zur Geschichte der Metallurgie in der Ukraine westl. vom Dnjepr in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, Arbeit der Kiever Staatsuniversität, Bd. I, 1939; „Zeit der Chmelnytzkyj- Herrschaft und das Erzförderungsgewerbe der Ukraine westl. v. Dnjepr“, Notizen der Schewtschenko-Gesellschaft für Wissenschaft Bd. CLVI, München 1948. Wie bekannt, wurden die Forschungen über die Gewerbeentwicklung der Ukraine zur Zeit der Liquidierung der „Ukrainisierung“ lahmgelegt und die Forscher verfolgt oder verbannt. — Sehr schwache Versuche, diese Forschung zu erneuern, bemerkten wir in der „nach-stalinistischen“ Periode. Zu erwähnen ist der Artikel von P. I. Gnypa: „Die Schwarze Metallurgie von Polissja“ veröffentlicht in der „Rundschau der Akademie der Wissenschaften der UdSSR“, Bd. XXVI (195), Nr. 3 (220), März 1955, S. 52-58.

¹⁸⁾ „Dokumente zur Geschichte der Metallurgie in der Ukraine östlich des Dnjepr im XVII-XVIII Jahrhundert“. (P. K. Fedorenko: in der Sammlung „Dokumente zur Geschichte der UdSSR“, Ausgabe V, Moskau, 1957, S. 115-203, Verlag d. Ak. d. Wissenschaften der UdSSR. Die Sammlung ist gleichzeitig ein Beweis für die Tragödie der ukr. Wissenschaft in der UdSSR. Pawlo Fedorenko, in den 20er Jahren Direktor des Archivs in Tschernyhiw und Herausgeber der bekannten „Beschreibung des Gouvernements Nowhorod-Ssiwerskyj 1779-1781 JJ.“ — (Archeographische Kommission der Freien Ukrainischen Akademie der Wissenschaften, Kiew, 1931) — bereitete seine Arbeit „Erzgruben im Gebiet v. Tschernyhiw in XVII-XVIII Jahrhundert“ noch im Jahre 1931 zum Druck vor. Im Zusammenhang mit der Liquidierung der Freien Ak. d. Wissenschaften wurde seine Monographie nicht gedruckt. Obenerwähnte, neue Sammlung von Dokumenten, herausgegeben 1957, ist nur ein Teil der Monographie von Fedorenko. Die Herausgabe wird durch die Einmischung Moskaus um 26 Jahre verzögert.

weiterhin die bedeutende Rolle, welche die bürgerlichen Kreise, wie der Bürgermeister, die Ratsherren, die Stadtrichter und die Stadtvögte bei den kaufmännischen Transaktionen dieser Zeit gespielt haben, und den Charakter ihrer Beziehungen zu den Regiments-Offizieren.¹⁹⁾ Aus den Reihen dieser Offiziere sonderte sich eine Gruppe von Ordonanzoffizieren ab, die von der Subordination unter die kosakischen Militäradministration befreit wurde. Diese Gruppen, kosakische Obersten und Hauptleute einerseits und die Stadtverwaltungen (Vögte, Bürgermeister, Ratsherren) anderseits — rivalisierten zur Zeit des Hetmanates von Masepa um die Verwaltung der ukrainischen Städte und um die Organisation des Gewerbes und des Handels. Zwar besassen alle Städte volle Selbstverwaltungsrechte, die Stadtmagistrate geleitet vom Vogt oder Bürgermeister spielten eine große Rolle; trotzdem kam es vor, daß die kosakische Offiziersadministration das Stadtmonopol in Bezug auf Stadt- und Zunft-handel durchbrachen. Solch ein Wettbewerb, obwohl in diesem Stadium der geschichtlichen Wirtschaftsentwicklung der Ukraine vollkommen normal, zeigte als negative Wirkung, daß der Bürgerstand und die Geschäftsleute wie auch das kosakische Offizierkorps sich bemühten die Bestätigung ihrer Vorrechte bei den höchsten Regierungsstellen zu erreichen. Wenn die Ursache an den Hetman gerichtet waren, wie es zur Zeit von Ssamojlowytsch oder gerade bei Masepa war, so konnte der Hetman die strittigen Fragen durch seine Erlasse entscheiden, wobei er stets das Wohl und die Entwicklung der Ukraine beachtete. Oft genug aber, besonders zur Zeit des Interregnum zwischen den Regierungsperioden von Masepa und Danylo Apostol (1710—1727), wandten sich sowohl die Städte als auch die Kosakenoffiziere an die vom Zar eingesetzten Wojewoden oder an den Zaren direkt,²⁰⁾ mit der Bitte, die Erlasse des Hetmans zu „bestätigen“.

Die russischen Behörden spielten bewusst ein ukrainisches Element gegen das andere aus und demoralisierten so die Kaufleute wie auch das Offizierkorps.

An dieser Stelle wäre es angebracht, etwas über das nationale Gesicht der ukrainischen Städte zu sagen. Im Gegensatz zu den ukrainischen alten Bojaren- und Adelsgeschlechtern, die im XVI.—XVII. Jahrhundert zum großen Teil dem polnischen Einfluß nachgaben, war der ukrainische Bürgerstand mit seinem Volke stark verbunden. Das zuge-reiste, fremdnationale Element war erstens zahlenmäßig sehr gering und hatte zweitens keinerlei Einflüsse. Das Namensregister der Kiewer Stadt-bürger aus dem Jahre 1552 (ca 400 Häuser) zeigt die große Mehrheit der

¹⁹⁾ Die veröffentlichten Dokumente des Aktenbuches des Stadtamtes von Sstarodub (1693) und des Archivs der alten Stadt Kiew (1708) sind sehr lehrreich. Schon deshalb, weil sie in der damaligen ukrainischen Sprache verfasst worden sind (Dokumente 1740—1748 bereits in russischer Sprache geschrieben), und sprechen deutlich über den Umlauf der nichtrussischen Münzen in der Ukraine (z. B. Verkaufspreis einer Erzgrube: „300 Talar vollberechnet mit litauischen Moneten, guten“ (uns. Unterstr.); betrifft. des Wertes des damaligen Moskauer Geldes s. uns. Text).

²⁰⁾ So handelte z. B. der General-Adjutant A. Hamalija, der Richter aus Lubni A. Ssawytsch, und andere Vorgänger der späteren ukrainischen Höflinge und Loyalisten in Russland

Ukrainer auf; nur ca 10% waren Armenier, Weißruthenen, Moskauer und Griechen. Sogar solche Städte, die in der Nähe der damaligen polnischen Einflusszentren lagen, wie Wynnyzja oder Boryspol, waren z. B. 1643 rein ukrainisch und ihre Stadtverwaltungen setzten sich ausschließlich aus Ukrainern zusammen.²¹⁾

Einen besonders starken Anreiz für Moskau bildeten die damaligen Weltmärkte der Ukraine und ihre Verbindungen mit dem Ausland. Die Ukraine importierte u. a. Wollstoffe und andere Textilien aus Polen, Weine aus Moldavien und Ungarn, Wolle und Seidenstoffe aus Königsberg, Sensen und Sicheln aus Österreich, Seide, Seife und Tabak aus der Türkei.²²⁾ Auf Grund der Angaben des Zollhauptamtes in Moskau („Bolschaja Tamoshnja“) aus den Jahren 1693 bis 1694 kaufte Moskau in den ukrainischen Handelszentren orientalische Gewebe und westeuropäische Textilien, die damals von der Ukraine importiert wurden, auf, sowie auch Galanteriewaren ausländischer Herkunft (Spiegel, Messer u. a.), Orientprodukte (griechische Nüsse, Anis, schwarze Oliven) und damals noch seltenes Baumwollpapier und Edelsteine.²³⁾ Besonders betont muß der Einkauf von Textilien werden; in den obengenannten Jahren betrug er 40% des gesamten Imports Moskaus aus der Ukraine. Von 1693-94 kamen aus der Ukraine 23 Sendungen von türkischem und krimischem Kumatsch, Taft, Rohseide, schwäbischen Wollstoffen und Leinwand und polnischen Spitzen nach Moskau; der Betrag der für diese Textilien bezahlt wurde (11 300 Rubel) betrug die Hälfte des gesamten ukrainischen Importes in dem erwähnten Jahr. Auch hier zeigt die Höhe der Einfuhr aus den ukrainischen Märkten nach Moskau um wieviel höher und kulturreicher damals der Lebensstandard in der Ukraine im Vergleich zu dem Moskaus war. Als sich Moskau endlich den Zutritt zu den ukrainischen Märkten verschafft hatte, begann es gierig auch Kiewer Buchauflagen einzukaufen.²⁴⁾ Der Kaufmann Hryhorij Prokofijew verkaufte z. B. in Moskau

²¹⁾ M. Hruschewskyj: „Die Geschichte der Ukraine“ Bd. VI, S. 289-290. Hruschewskyj gibt eine glänzende Charakteristik der Besonderheiten der Wirtschaft der Ukraine, XIV.-XVII. Jahrhdrt. Er aber widmet seine Aufmerksamkeit in erster Linie der Lage in den westukr. Gebieten, teilweise auch den Bezirken Braclaw, Kiew und Ssiwer, d. h. den Gebieten, die innerhalb der Grenzen des litauisch-polnischen Staates lagen.

²²⁾ A. Schafonskyj, op. cit. S. 21, 227, 442, 478-479.

²³⁾ Staatliches Historisches Museum, Abteilung für Memoiren, Nr. 415 S. 175-197; auf sie beruft sich B. B. Kafenhans in seiner wertvollen Monographie: „Umrisse des innerrussischen Marktes der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts“. Verlag der Akademie d. Wissenschaften der UdSSR, Moskau, 1958, S. 290 u. weitere.

²⁴⁾ Der Kiewer Kaufmann A. Dmytryjew z. B. brachte 500 deutsche Perlen nach Moskau, 100 ..... 300 Steine für .... silberbeschlagene Fistolen u. a. Ähnliche Juweliererzeugnisse brachten die Kaufleute N. Mychaljew, N. Emeljanow.

²⁵⁾ Die Buchdruckereien des Petscherskij — Klosters (Petscherska Lawra) waren in Kiew wegen ihrer hochwertigen Arbeiten besonders berühmt. Peter I., verlangte immer, dass hier die bekannten ausländischen Urdrucke, in erster Reihe holländische, welche ihn besonders interessierten (es waren meistens Bücher über die Nautik u. über Bau der Festungen), gedruckt werden sollten, weil ihn andere Buchverlage nicht zufriedenstellen konnten. Im XVII-XVIII. Jhrhdrt siedelte eine Reihe von bekannten ukrainischen Graveuren wie Tarassewytch, Truchmenskyj, Temtschehorskyj u. a. nach Moskau über und gründete hier seine Betriebe. Was das Kiewo-Petscherskyj-Kloster anbetrifft, so vernichtete ein Grossfeuer (21. April, 1718) total die Buchdruckerei mit der ganzen Einrichtung, Bib-

Kiewer Evangelien, Biographien der Heiligen, Kirchengesangbücher und Fibeln für die damals enorm hohe Summe von 4 885 Rubel. Die Märkte, denen Moskau die Hauptaufmerksamkeit schenkte, waren Nishyn, Kiew, Oposchnja und Poltawa. Der Aufkauf von besseren Waren auf den ukrainischen Märkten bedeutete nur den Anfang der russischen Invasion der Ukraine. Bis in die 90-er Jahre des XVII. Jhrhdrt. konnten die ukrainischen Geschäftsleute sich an den Exportsendungen nach Moskau immer noch entscheidend beteiligen. Aber schon damals begannen moskowitische Institutionen unter der Schirmherrschaft und sogar auf Zureden und Veranlassung Peter I. und seiner höheren Beamten Massnahmen einzuführen, die eine Monopolisierung des Handels in russischer Hand anstrebten, alle Gewinne soweit als möglich den Russen sichern und ukrainische Einflüsse ausschliessen solten, und dies mit dem Ziel, die ukrainischen Kaufleute und Gewerbetreibenden verarmen zu lassen. Zu solchen Maßnahmen gehörte in der erster Linie die Finanzpolitik Peter des I. und auch die protektionistische Politik der künstlichen Zollabgaben und Steuern, welche die Russen schützte und die Ukrainer (und Ausländer) benachteiligte.

Abgesehen davon, dass die Flut der Moskauer Münzen in der Ukraine sich gleich nach dem Jahr 1654 vergrösserte, konnte sich hier das eigene Münzensystem fast 75 Jahre lang behaupten. Dieses System basierte auf litauisch-polnischen Transaktionen und auch auf wertvollen ausländischen Währungen. Versuche, russisches Geld in die ukrainischen Märkte einzuschleusen, wurden noch zu Zeiten Peters des III. unternommen, hatten aber keinen Erfolg; ukrainische und ausländische Geschäftsleute behandelten das Moskauer Geld mit Zurückhaltung, da sie darin keinen reellen Gegenwart ihrer Waren sahen. Im XVII. Jhrhdrt. und auch in den ersten Dekaden des XVIII. Jhrhdrt. galten in der Ukraine als Zahlungsmittel fast ausschliesslich und vorwiegend Talare, Guledene, Dukaten und „rote Goledene“, s. g. Imperiale, litauisch-polnische Währungen. Unter dem Vorwand der Perejasslawschen „Union“ drängte sich Moskau in die Ukraine und begann auf den ukrainischen Märkten mit dem systematischen Aufkauf aller ausländischen Münzen. Die Jagd der russischen Kaufleute und Agenten nach den wertvollen Silbermünzen hatte zur Folge, dass die Bevölkerung diese zu verstecken begann. Viele wohlhabende Kosaken und Geschäftsleute opferten sehr viel Silbergeld den Kirchen und den

---

liotheke und dem Archiw. So erfahren wir über die Tätigkeit dieser Druckerei zu Anfang des XVIII. Jhrhdrt. nur aus indirekten Quellen (s. b. P. Pekarskyj: „Wissenschaft u. Literatur in Russland zur Zeit Peter des Grossen“, Bd. II, SPB, 1862, Nr. 162).

⁵²⁾ Die Behauptungen der russischen Forscher, dass in der Ukraine des XVII. Jahrhunderts der Umlauf des polnischen Geldes überwog, widerlegte blendend der ukrainische Gelehrte Walentin Schuhajewskyj. Siehe sein Werk „Münzen und Geldverrechnung in der Ukraine östlich v. Dnjepr im XVII. Jhrhdrt.“, Tschernyhiw, 1918, und auch „Zum Geldumlauf im Bezirk Tschernyhiw im XVII. Jhrhdrt.“. Historische Notizen der Sektion der Ukr. Akademie der Wissenschaften, Bd. XXIII S. 319-324.

Klöstern und so kam es, dass in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts die orthodoxen Kirchen in der Ukraine mit viel Schmuck, in Silber (u. manchmal auch in Gold) gefasst, mit Ikonen und Reliquien-schränken verschönert wurden. Die ukrainischen Kreise sahen ein, dass **das Silber im Umlauf zu lassen das gleiche bedeutete, wie es früher oder später aus der Ukraine verschwinden zu lassen.**

Als Folge der Kriege in der Zeit von Doroschenko und Wyhowskyj und durch die künstlich gebildete Grenze zwischen den westlich und östlich vom Dnjepr gelegenen Gebieten verringerte sich die Einfuhr von neuen, ausländischen Münzen, und Moskau musste an Stelle des eingekauften, wertvollen Geldes irgendwelche anderen Geldumlaufmittel einsetzen.²⁵⁻²⁶⁾ Den ersten Versuch machte gleich 1655/56 Zar Alexej Michajlowitsch mit der Ausgabe der sog. *jemiki* (Kupfermünzen). Schon mit diesem Schritt mißachtete Moskau die „Artikel“ des Bohdan Chmelnytzkyj, in denen die Zarenregierung die Unabhängigkeit des Finanz- und Wirtschaftssystems der Ukraine garantiert hatte. Wie niederrächtig das Vorhaben des Alexej Michajlowitsch war, bezeugt die Tatsache, dass in Moskau zuerst beschlossen wurde, Münzen mit den ukrainischen Bezeichnungen „Talar“ oder „Groschen“ zu prägen. Im Zusammenhang mit dem Mißtrauen gegenüber den russischen Münzen, wurden die „jefimki“ 1655/56 von der Bevölkerung abgelehnt, die geplante Reform versagte. Da erst begriff Moskau, dass seine Währung nicht im Stande war, mit vollwertigen Münzen zu konkurrieren, und entschloss sich, diese Münzen aufzukaufen.²⁷⁾

In den 80-er Jahren des XVII. Jahrhunderts schien es Moskau, dass das Quantum der vollwertigen, silbernen, ausländischen Münzen in der Ukraine so gering wurde, dass man ein neuerliches Einsetzen der „eigenen“ Münzen riskieren konnte. Um die Bevölkerung, die die hinterlistigen Versuche mit den Kupfer-jefimki noch gut im Gedächtnis hatte, nicht erneut zu erschrecken, dachte man sich für die neuen Münzen den ausländischen Namen „Tschechy“ (mit der Aufschrift in lateinischen Buchstaben) aus. Diese „Tschechy“ prägte man 1686 in der Münze in Sjewsk, wobei es gelungen war, für diese Zwecke einen Kunstgraveur, der früher in der Stanzerei des Hetmans Doroschenko in der Ortschaft Lyssjanka bei Kiew tätig war, zu verpflichten.

²⁵⁻²⁶⁾ Der Geschichtsschreiber S. Welytschko sagt über die Maßnahmen Peter I., folgendes: „die alten Münzen aus ganz Kleinrussland führte er aus und liess sie aus dem Verkehr ziehen“. Wir zitieren nach der Ausgabe: Ssamtul Welytschko: „Die Geschichtsschreibung der Ereignisse in dem Südwestl. Russland im XVII. Jhrhdrt.“, Bd. III, Kiew, 1850.

Die russischen Forscher sind auf diese Tatsache noch stolz. Siehe: I. Kausmann „Silberrubel in Russland“ SPB, 1910; J. H. Sspaskij und M. P. Ssotnokowa: „Kurze Mitteilungen des Institutes für Geschichte der materiellen Kultur“, Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Ausgabe 66, 1956, weiter J. H. Sspaskij „Das russische Münzensystem“, ein historisch-numistatischer Umriss“, Moskau, 1957, S. 123.

²⁷⁾ Die Idee, die Kupfermünzen mit dem Zwangswert der silbernen Münzen in Umlauf zu setzen, redete dem Zaren der ihm nahestehende F. M. Rtytschschew („Die Reise des Barons Augustin Maierberg nach Moskau“, Moskau, 1874, S. 169-170) ein.

Gegen Ende des XVII. Jahrhunderts wurde die Lage auf den ukrainischen Märkten und teilweise auch den russischen sehr ernst. Infolge der Aufkaufsjagd der Einkaufsagenten verschwanden die wertvollen, ausländischen Münzen aus dem Umlauf und minderwertige Münzen erschweren den Handelsumsatz, weil man für verschiedene Handelsaktionen grosse Mengen dieser Münzen benötigte.²⁸⁾ Viele lehnten es ab, die Münzen anzunehmen. Allen war es bekannt, dass der Silbergehalt in den Moskauer Münzen ständig geringer wurde, und im Jahr 1698 auf 100 Kopeken nur 25 g. puren Silbers fielen. Aber auch dieser Silbergehalt war für Moskau in der Zeit Peters I. eine grosse finanzielle Belastung, und derselbe Peter I. befahl im Jahr 1704, endgültig Kupferkopeken zu prägen.²⁹⁾ Auch hier konnte Moskau auf „Sparsamkeitsmaßnahmen“, d. h. auf offizielle staatliche Geldfälschung, nicht verzichten. Wenn im Jahr 1700 aus einem Pud Kupfer Münzen im Werte von 12,8 Rubel gestanzt wurden, so wurden es 1702 Münzen im Werte v. 15,4 Rubel und 1704 wurde der nominelle Wert der Kupfermünzen, die aus einem Pud Kupfer gestanzt auf 20 Rubel, 1718 auf 40 Rubel erhöht. Moskau war sich bewusst, dass seine Kupfermünzen, obwohl den ukrainischen Märkten die wertvollen Münzen entzogen worden waren, nicht so leicht angenommen wurden. Aus diesem Grunde ordnete die Münze in den ersten Jahren des XVIII. Jahrhunderts folgendes an: „Das Kupfergeld ist für die Ausgaben zu verwenden und als Lohn denen zu zahlen, die in Moskau leben... und die Münzen (also Silber — Anmerk. d. Verf.) als Sold an die Regimenter zu schicken“, also in die mit Russland „vereinigten“ Gebiete (Hetmanat östlich v. Dnjepr) oder in die Länder, die im ersten Quartal des XVIII. Jahrhunderts annektiert worden sind (Slobodjanschtschynt, Asow-Gebiet). Gleichzeitig mit den Kupfermünzen prägte Moskau die Silbermünzen weiter, aber in bedeutend kleineren Mengen und nun nicht mehr als Kopeken, sondern als höhere Werte, **wobei wir die Bemühungen erkennen, den Markt durch Inumlaufsetzen von Münzen mit ausländischen Namen** (z. B. silberne „Tynfy“ — 1707) zu desorientieren. Diese Unternehmungen der zaristischen Regierung wurden durch russische Forscher genau charakterisiert. Sspasskyj schreibt ganz offen: „Die archaische Geldpolitik (Moskaus) wurde zum ernsthaften Hindernis, und der Umlauf der ausländischen Münzen in der Ukraine, die zur Arena der aktiven Bemühungen der für die Einigkeit des russischen Volkes feindlichen Kräfte geworden ist,³⁰⁾ verwandelte sich in ein Problem hochpolitischer Art. Nur über ein wertvolles und elastisches monetäres System verfügend,

---

²⁸⁾ Hier sehen wir eine klare Analogie zur Inflationspolitik der späteren Zeiten.

²⁹⁾ Im Briefe an Mjenschikow schreibt Peter I., über die Notwendigkeit, die Kupfermünzen einzuführen, dass er hoffe „bald mit den alten Läusen fertig zu werden“, (so nennt er die früheren Silberkopeken, als ob sie den Zaren schatz aussaugten). Die Reformen Peter des I. v. J. 1701-1704 bezweckten auch den Tausch des alten Systems von „Altynen“ und „Djengi“ in neue „Rubel“ und „Kopeeken“.

³⁰⁾ Hier betrachtet Sspasskij (nota bene 1957!) die Ukrainer direkt als Russen und „vergisst“ natürlich die, heute in der UdSSR offiziell verpflichtende These über die Einigkeit der zwei „Brudervölker“.

wäre die Regierung im Stande, die Einheitlichkeit der russischen Zahlungsmittel auf dem gesamten Gebiet des vielvölkischen Russlands herzustellen". (I. G. Sspasskyj, S. 72) — unsere Unterstr.), Masepa und die damaligen, führenden sozial-poltischen Kreise der Ukraine erkannten diese zaristische Politik und widersetzen sich ihr. Das Erkennen dieses Unglücks hatte zweifellos den entscheidenden Einfluss auf die Bemühungen dieser Kreise sich von dem „Bündnis“ mit Mosau radikal loszureißen. Während der Zeit Masepas konnte die Moskauer Währung nur mit Mühe in die Ukraine gebracht werden, doch nach der Schlacht bei Poltawa, besonders nach der Gründung des sog. „Kleinrussischen Kollegiums“ (mit Weljaminov in der Führung i. J. 1723) und nach dem Tode von Polubotok (1725) floss diese Währung frei und in großen Mengen in die Ukraine ein. Aber auch dann war sie in der Ukraine unter rein ukrainischen Namen im Umlauf. Diese spezifisch ukrainischen Bezeichnungen bezeugten, dass sie in der Ukraine zumindest pro forma als vom russischen Währungssystem unabhängig betrachtet wurden. So wurde Koppeka zu **Schelah**, die Zweikopekenmünze (zum erstenmal 1724 und 1727 wieder unter einer ausländischen Bezeichnung „Grosche“ in Umlauf gesetzt) wurde „**Schah**“, 50 Schelahlen nannte man bei uns lange **Kopa**, und sie blieben bis zu den 60-er Jahren des XIX. Jahrhunderts erhalten³¹⁾), die Bezeichnung Karbowanezj blieb bis heute.

Die zweite Seite des Angriffes des Moskauer Imperialismus gegen die Ukraine war die Invasion von russischen Kaufleuten, die Maßnahmen Moskaus, verbunden mit der Förderung des russischen Handels, und die Maßnahmen, die auf Schwächung und Ausschaltung der ukrainischen Geschäftskreise und des ukr. Handels gerichtet waren. Es ist klar, dass die Währungspolitik, die wir oben darstellten, nur Einleitung zu weiteren Maßnahmen war.

So hatte man bereits mit dem Erlaß v. 1683 den „fremdstädtischen“ Kaufleuten (es ist die Rede von einheimischen Kaufleuten aus Brjansk, also Russen, und von Kaufleuten aus der Ukraine) verboten, in Brjansk Handel zu treiben. Dadurch konnten die Kaufleute aus Brjansk bei den durchreisenden ukrainischen Geschäftsleuten die Waren für den örtlichen und ausserstädtischen Verkauf einkaufen und für sich grosse Einnahmen sichern³²⁾). „Fremdstädtische“ Kaufleute mussten, auch nur bei Durchreise durch die russischen Städte, eine besondere Steuer („poschlyny“) entrichten und wurden oft gezwungen, die Waren auf den lokalen Märkten zu verkaufen, also die Einnahmen aus dem Verkauf in Russland den russischen Kaufleuten zu sichern³³⁾). Während die Geschäftsleute aus anderen Ländern noch die Möglichkeit hatten zu protestieren und mit Hilfe der diplomatischen Vertretungen ihrer Staaten zu intervenieren, konnten die

³¹⁾ Während der ukrainischen Revolution 1917-1920 wurde diese Terminologie für die Zeit der Unabhängigkeit wieder eingeführt.

³²⁾ Volle Sammlung von Gesetzen (weiter als VSG bezeichnet) Bd. III, Nr. 1458, 1709.

³³⁾ VSG, Bd. III, Nr. 1585, 1409, 1520, auch in „Zusätze zu den historischen Akten“ Bd. III, SPB, 1848, Nr. 55, 116, Bd. IV, 141, Bd. V, Nr. 39, 40.

ukrainischen Kaufleute nur auf eine Intervention des Hetmans hoffen. Wenn die russischen Kaufleute die Waren aus der Ukraine nach Russland beförderten, dann konnten sie die Transitstädte durchreisen, ohne irgendwelche Steuer zahlen zu müssen. Das dauerte bis in die 30er Jahre des XVIII. Jhrhdrt., und als 1732 die zaristische Regierung sie wegen ihrer riesigen Einnahmen einer Transitsteuer unterwarf, protestierten sie unverzüglich und erreichten wieder neue Erleichterungen und Vorrechte³⁴⁾). U. a. nahm der Steuereinzug bei den Kaufleuten aus den ukrainischen Städten, die ihre Ware nach Moskau beförderten, in den russischen Transit- Ortschaften die Formen eines Raubes an. In das „rubetsh“ (Innland) des Moskauer Staates sich zu begeben, war für den ukrainischen Kaufmann oft mit dem Risiko verbunden, zusätzliche Ausgaben auf sich nehmen zu müssen, die nicht nur in verschiedenen Zollabgaben, Gebühren für kaufmännische Lizzenzen, sondern auch in der Bezahlung von Sonderabgaben in den sog. Garnisonstädten³⁵⁾), mit denen Moskau noch zur Zeit Masepas und ab 1714 ohne die Hetmanen davon in Kenntnis zu setzen³⁶⁾), das Hetmanat umgab, bestanden. In dieser Lage begannen die ukrainischen Kaufleute das zu spüren was für einen selbständigen Handel eine grosse Gefahr bedeutet: Kapitalmangel. A. Schafonskyj berichtet folgendes über die ukrainischen Geschäftsleute im ersten Quartal des XVIII. Jhrhdrt.: „In ganz Kleinrussland gibt es keinen einzigen Kaufmann in den Reihen der natürlichen Kleinrussen, der an eigenem Barkapital 30 Tausend hätte“³⁷⁾). Einen sehr interessanten Charakterzug der ukrainischen Kaufleute dieser Epoche vermerkt der russische Gelehrte I. Aksakow. Er schreibt, dass der Handel der Ukrainer „mehr die Sicherung eines anständigen Lebens als den Wunsch **sich zu bereichern**, zum Ziel hat“³⁸⁾ (unsere Unterstr.). Aber im Handel siegt derjenige, der mehr Kapital für die Umsätze besitzt, mit harter Konsequenz handelt, sich von der kalten Kalkulation und nicht vom Gewissen lenken lässt. Besonders die Anständigkeit, von der Aksakow berichtet, durfte keinen Platz in der Konkurrenz mit dem Eindringen der durch die Erlasse Peter I. bevorzugten russischen Händler-Einkäufer haben. Diese Händler begannen massenhaft ukrainische Märkte zu besetzen und sich alle lukrativen Einkünfte aus dem Wiederverkauf von Waren, die sie in der Ukraine billig einkaufen konnten, in Russland, besonders in Moskau, zu sichern. Dank der Unterstützung Masepas und seiner Fürsorge für die ukrainischen Städte ist es gelungen, gegen Ende des XVII., Anfang des XVIII. Jhrhdrt., die Stellung der ukrainischen Geschäftsleute in dem ukrainisch-russischen Handel zu wahren. Aber bereits 10 Jahre nach der Schlacht bei Poltawa bestand auf

³⁴⁾ VSC, Bd. X Nr. 7669 (Protest der Kaufleute aus Kaluga gegen die Einziehung von Steuern während der Durchreise durch Brjansk)

³⁵⁾ Terminologie der damaligen Dokumente.

³⁶⁾ B. Krupnyzkyj: „Hetman Danylo Apostol und seine Epoche“, Verlag der Freien Ukr. Akademie der Wissenschaften, Augsburg 1948, S. 150-153.

³⁷⁾ A. Schafonskyj, op. cit., S. 21-22.

³⁸⁾ J. S. Aksakow: „Die Erforschung des Handels auf den ukrainischen Märkten“ SPB, 1858, S. 128.

diesem Gebiet schon eine Hegemonie der russischen Einkäufer. Von 1165 kaufmännischen Lizenzen, die den Geschäftsleuten, die ihre Ware aus der Ukraine nach Moskau über Kursk im Jahre 1720 beförderten, gewährt wurden, wurden nur 28 den ukrainischen Kaufleuten erteilt, restliche 1137 Lizenzen vergab man an Geschäftsleute aus Moskau, Tula, Kaluga u. Kursk.

Ein so wichtiger Handelszweig wie das Antreiben und der Verkauf von Grossvieh in der Ukraine, ging in russische Hände über; von 50 Partien, die man im Juli 1720 in Kursk notierte, gehörten nur 5 den ukrainischen Kaufleuten³⁹⁾. Dasselbe lässt sich über den Handel mit Garn und Textil-erzeugnissen sagen. Bis zum Anfang des XVIII. Jhrhdrt. befand sich der Garnhandel in den Händen der ukrainischen Kaufleute; besonders im Bezirk des Sstarodub'schen Regimentes und aus dem Garnverkauf im Auslande erzielten diese Geschäftsleute grosse Erträge. Dies wurde Peter I. ein Dorn im Auge und in den Jahren 1701—1704 veröffentlicht er eine Reihe von Erlassen, mit denen er die Garnausfuhr nur über Archangelsk und Petersburg erlaubte. Auf diese Weise beschränkte er den kommerziellen Umsatz von Sstarodub sehr, wie auch den der Kaufleute aus Kiew, Nishyn, Tschernyhiw. Die Einkünfte, die früher den ukrainischen Kaufleuten gehörten, gingen in die Hände der russischen Einkäufer über, von denen viele mit dem Garneinkauf in der Ukraine riesige Reichtümer erworben haben (z. B. Mjenschikow)⁴⁰⁾.

Die Invasion der russischen Kaufleute, verstärkt durch die protektionistische Zarenpolitik, brachte kolossale Einnahmen nicht nur für die russischen Kaufleute, sondern auch für die russische Regierung⁴¹⁾. Aus der Ukraine, in der schon damals das Winzergewerbe stark entwickelt war, beförderte man nach Moskau z. B. grosse Mengen von Wein und Met. Der Kaufpreis für Wein in der Ukraine am Anfang des XVIII. Jhrhdrt. betrug 14 Altynen pro Eimer, und in Moskau wurde er für 31 Altynen verkauft, d. h. um mehr als das Doppelte teurer. Der Kaufpreis für 100 Arshynen Tuch betrug in der Ukraine 2 Rubel, Verkaufspreis in Moskau 5 Rubel⁴²⁾. Der

³⁹⁾ Auf Grund der Angaben im Buch des Zollamtes in Kursk, B. B. Kafenhaus: „Umrisse des innerrussischen Marktes“... op. cit., S. 300, 310.

⁴⁰⁾ M. Tyschtschenko: „Umrisse der Geschichte des Aussenhandels des Bezirkes Starodub im XVIII. Jhrhdrt.“ Notizen der hist.-philologischen Abteilung der Ukr. Akademie der Wissenschaften, Bd. 26, Kiew 1931.

⁴¹⁾ Sogar solche Loyalisten, wie W. A. Djadytschenko oder P. J. Laschtschenko, sind gezwungen, den **protektionistischen** Charakter der Handelspolitik Peters des I. zu betonen; Djadytschenko, in der offiziellen, grobgefälschten bolschewistischen Geschichtsversion der Ukraine, siehe „Geschichte der USSR“, Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR, Bd. I, S. 310 (1 Auflage, Kiew, 1953) und Laschtschenko in seiner „Geschichte der Volks-wirtschaft der UdSSR“ 4 Auflage, Moskau, 1956, Bd. I, S. 358.

⁴²⁾ Die Moskauer Preise sind den Büchern des Hauptzollamtes in Moskau entnommen. Diese Bücher befinden sich im Historischen Archiv des Moskauer Gebietes und ihre Aus-züge wurden am Anfang der 50er Jahre veröffentlicht; seine „Die Zollbücher des Moskauer Staates des XVII. Jhrhdrt.“, Redaktion: A. J. Jakowlew, Bd. I-III — Moskau Leningrad, 1950-51. Diese Bücher bildeten die Grundbasis der bekannten Werke von S. W. Bachtruschyn über den Handel in Moskau („Wissenschaftl. Arbeiten“ Bd. II, Moskau, 1956), weiterhin der Werke von D. J. Tywerskaja („Moskau in der zweiten Hälfte des XVII. Jhrhdrt., als Mittelpunkt

Verkaufspreis für 1 Pud des ukrainischen Tabaks (aus Tscherkassy) erreichte gleich nach der Beförderung über die Grenze 24 Altynen, während man in der Ukraine 14 Karbowanezj zahlte. Der Preis für das westeuropäische Baumwollpapier betrug in der Ukraine 14 Karbowanezj pro Pud und in Kursk schon 20 Rubel. Tscherkassische Schafe kosteten in der Ukraine 16 Karbowanezj pro 100 Stück, in Kursk wurden sie für 18 und auf dem Marianschen Markt (Nishnij Nowgorod) schon für 30 Rubel verkauft^{43).}

Masepa, den eine Scheinfreundschaft mit Peter I. verband, konnte den Moskauer Kaufleuten ihr Eindringen in die Ukraine nicht direkt verbieten. Er versuchte aber zu mindest, das ukrainische Element in den Städten der Ukraine zu unterstützen und stärkte die Rechte des ukrainischen Bürgerstandes und der Kosakenoffiziere auf kaufmännische Transaktionen. Weil der Kampf in der Arena der Handelspolitik sich auf das Barkapital stützte, konnte man sich durch die Unterstützung der reichen ukrainischen Kaufleute oder Offiziere eine grössere Wirkung auf die ukrainische Wirtschaft erhoffen. Krupnyzkyj vermerkt richtig, dass höhere ukrainische Kosakenoffiziere, die sich damals im Stadium der Umwandlung in einen neuen Stand der Aristokratie befanden, und die Klöster und kaufmännischen Vereinigungen zur Zeit Masepas eine Reihe von traditionellen Gewerbezweigen in der Ukraine ausschliesslich in ihren Händen halten konnten^{44).}

Die Tätigkeit der Moskauer Einkäufer war in vielen Fällen ein Versuch, in diese Kreise einzudringen. Besonders erfolgreiche Mittel zur Unterstützung des ukr. Elementes in der Wirtschaft der Ukraine, die Masepa anwendete, waren die Steuererleichterungen, die er jenen Magistraten der ukrainischen Städte und den Kosakenoffizieren gewährte, die das Gewerbe und den Handel innerhalb ihrer Besitztümer organisierten^{45).}

---

des entstehenden allrussischen Marktes“ — ein Autorenreferat der Kandidaten-Dissertation, Moskau, 1953) und von E. N. Kuschewa (betreffende Kapitel im I Teil der „Geschichte Moskaus“, Moskau, 1953).

⁴³⁾ B. B. Kafenhaus: „Wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Ukraine und Russland am Ende des XVII. u. Anfang des XVIII. Jhrhdrt.“ in dem Sammelwerk „Wiedervereinigung der Ukraine mit Russland“, Moskau, 1954.

⁴⁴⁾ L. Okinschewytsch: „Generalität in der Ukraine östlich v. Dnjepr im XVII-XVIII. Jhrhdrt.“ Arbeiten der Kommission für das Studium der west-russischen und ukrainischen Gesetzgebung, Kiew, 1927, III.

b) M. Tyschtschenko: „Brenn- und Schnapsausschankgesetze in der Ukraine östlich des Dnjepr bis Ende d. XVIII. Jhrhdrt.“ Arbeiten der Kommission für das Studium der west-russischen u. ukrainischen Gesetzgebung, Kiew, 1927, III.

c) M. Slabtschenko: „Die Wirtschaft des Hetmanates im XVII. u. XVIII. Jhrdt.“ Bd. III, „Umrisse des Handels und des Handelskapitalismus“, Odessa, 1922.

⁴⁵⁾ Trotzdem war der Bürgerstand mit den Vorrechten der Kosakenoffiziere nicht zufrieden, und schon damals merkten wir die Versuche, die Einnahmen der Kosaken in den Städten auszuschalten. In Kiew vermindert sich ständig die Zahl der kosakischen Gasthöfe und Schankstellen, und zwar durch die Maßnahmen der Kiewer Vögte: 1694 waren es 82, 1696 — 67, 1723 — 37 und 1736 nur noch 25. (Sserhij Schamraj: „Der Kampf der Kosaken der Kiewer-Hundertschaft gegen die Kiewer Klöster und Kiewer Stadtverwaltung im XVII-XVIII. Jhrhdrt. „Ukraine“, Kiew, 1930, Bd. 39).

Masepa fiel es nicht schwer, diese Maßnahmen zu ergreifen. Er stützte sich auf die Handlungsweise Chmelnyzkyj's und konnte vollkommen nach eigenen Ermessen über den Militärschatz verfügen und führte selbstständig die Finanzpolitik des Hetmanates⁴⁶). Masepa schaffte den Posten des s.g. Unterschatzmeisters, der bei seinen Vorgängern noch existierte, ab (zur Zeit Ssamojlowytsch hatte der Unterschatzmeister den Titel „Heeresgeneral“). Dieser Posten wurde erst wieder 1728 als ständige Einrichtung geschaffen und gleich zwei Offizieren anvertraut: dem Ukrainer A. Markowytsch und, als Kontrolle, dem Russen Mjakinin. Masepa, der Politiker und Diplomat war, unterstützte in der Ukraine auch die ausländischen Kaufleute, wodurch er die Abschwächung der Invasion von russischen Geschäftsleuten zu erreichen hoffte (der Erlass v. J. 1701, z. B., räumte viele Rechte den griechischen Kaufleuten in Nishyn ein)⁴⁷). Doch die Katastrophe 1709 schaltete den harten Widerstand des Hetmanates für lange Jahre aus, und die Willkürakte der russischen Aggression — militärische und wirtschaftliche — wurden noch härter.^{47a)} Nach den Ausschreitungen der russischen Militärs in der Ukraine kamen unwiderruflich die Ausschreitungen der Wirtschaftskreise Moskaus. Es ist bekannt, dass die sog. „Militär-Kommision“, zu deren Aufgaben die Einberufung der Soldaten in die russische Armee gehörte, sich sehr frei benahm und dauernd die Rechte der ukrainischen Kosaken und Bauern verletzte⁴⁸). Die ukrainischen Dorfbewohner, in der Tat viel freier als die russischen, lehnten es mit Recht ab, in der russischen Armee zu dienen. Verschiedene Verlockungen und Bemühungen Peters I. blieben erfolglos, und im Lauf zweier Jahre (1712—1713) gelang es auf ukrainischem Boden, nur 5905 Männer für die Dragoner- und Schützenregimenter sowie für die Artillerieeinheiten abzustellen⁴⁹). Manchmal be-

---

⁴⁶) B. Krupnytzkyj: „Hetman Danylo Apostol“, op. cit. S. 124.

⁴⁷) F. Klymenko: „Zur Geschichte der Stadt Nishyn“. Notizen der Historisch-Philosoph. Abtlg. der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften, Kiew, 1927, Buch 15.

^{47a)} Generalschreiber Sselen Ssawytsch, der sich auf die Seite Peters des I., stellte, über gab während der Ereignisse 1708-1709 am 27. Juli 1709 dem Zaren ein Memorandum, in welchem wir unter Punkt 8 folgendes lesen: „Es wird ehrfuchtvoll gebeten, einen Erlass des Monarchen herauszugeben, mit dem Verbot, dass die durchreisenden, sich in die Dienste der Armee begebenden grossrussischen Leute den Leuten in den Städten und Dörfern kein Leid und Schläge täten. Auch wird gebeten, einen gnädigsten, schriftlichen Befehl für die grossrussischen Kaufleute zu geben, damit sie das Zahlen von Steuern von ihren Geldern und von Waren, mit welchen sie handeln, nicht verweigern und so, wie es der alte Brauch bestimmt, diese an den Militärschatz abgeben“. (Alter Stil beibehalten).

Das Memorandum von Ssawytsch beweist, dass die russischen Kaufleute auf Grund des Sieges Peters des I., sich in der Ukraine, wie in einem annexierten Lande zu benehmen begannen, u. es ablehnten, die durch Abkommen und Gesetze bestimmten Steuern zu zahlen. Überhaupt zeigt das Memorandum von Ssawytsch (ZHADA, „Die kleinrussischen Angelegenheiten“, 1709, Nr. 50 S 17-19), veröffentlicht zum ersten Mal 1952 (Schreiben und Akten des Imperators Peters des Grossen; Akademie der Wissenschaft der UdSSR, Bd. IX, Ausgabe 2, S. 1152-1154), im grellen Lichte, wie sich die Moskowiten nach der Poltawa-Schlacht in der Ukraine benommen haben. Der „stolze Höfling“ Ssemjon Protassijewytsch Neplujew, z. B., machte sich mit seinen Soldaten in Hluchiw so breit, dass die neuen Einheiten des Regiments, die unter dem Befehlsbereich des neuen Hetmans I. Sskoropadskyj standen, keine Unterkünfte mehr frei hatten.

zeichnet man die Pferdesammelstellen, die von dem „Kriegs-Kollegium“ in den 30er Jahren des XVIII. Jahrhunderts. in der Ukraine (Jampil, Baturyn, Hadjatsch u.a.) aufgebaut wurden, als eine, vom wirtschaftlichen Standpunkt aus gesehen, fortschrittliche Einrichtung. Diese Pferdesammelstellen sollten die Armee mit Pferden beliefern, aber als Tätigkeitsmodus wurde Zwangsablieferung der Pferde aus dem ukrainischen Dorf praktiziert, was zu einer grossen Belastung für die Bevölkerung der Ukraine wurde (z. B. 1736 ein Pferd pro 253 Köpfe der Bevölkerung, 1737 ein Pferd pro 184 Köpfe, 1738 ein Pferd pro 200 u.s.w.)⁵⁰⁾ Besonders schmerzlich empfand die Bevölkerung der Ukraine die Last verschiedener Steuern, die Moskau zur Deckung der, durch verschiedene imperialistische Abenteuer entstandenen Unkosten, nötig hatte. Allein die Aufstellung der Steuerarten, die die russische Besatzung immer wieder erfand, spricht eine deutliche Sprache. So haben wir im Jahre 1710 folgende Steuern: Dragonensteuer, Schiffsteuer, Rekrutensteuer, Hofsteuer, Postbeförderungssteuer, Schützensteuer, Pferdefuttersteuer, Grundstückssteuer, Steuer für Unterhalt des Militärlagers, Kirchensteuer, verschiedene örtliche Steuern. Die vorstädtischen Bauern im Kiewer Bezirk zahlten im Jahre 1710 6 Karbowanejj u. 79 Kopeek Jahressteuer, auf den Grossgrundbesitzer-Ländereien — 3 Krbw. 99 Kopeek, Bauern in den Kirchen (bischoflich) — oder Klosterdörfern — 4 Krbw. 67 Kopeek. Zu diesen Staatssteuern kamen noch verschiedene Renten, die an die Grossgrundbesitzer, welche zu diesem Zeitpunkt sich bisher freie Dörfer aneigneten, abzugeben waren⁵¹⁾. Wie die Exponenten Peters des I. bei dem Steuerraub sich übereiferten, bezeugt der Vorschlag des Vizegouverneurs des Gouvernements Osiw, — Kolytschew, (1716), auf Grund dessen er auf eigene Faust die Steuer nach der Zahl der Bevölkerung und nicht nach Zahl der Höfe, wie es sonst üblich war, einzog⁵²⁾. Wenn das Dorf sich solchen Ausschreitungen wieder setzte, schickte Moskau militärische Sonderkommandos, die die „Ordnung“ herstellen sollten. Verschiedene Moskauer Beamte, Kommissare, Kontrolleure und, in erster Reihe Militäreinheiten, behandelten die Bevölkerung sehr grob, besonders in den Asowschen Bezirken. Der russische Oberst Jessipow z. B. gibt in seinem Bericht (1722) an, dass während der Prü-

⁴⁸⁾ L. H. Besskrownyj: „Die russische Armee und Kriegsmarine im XVIII. Jhrhdrt.“ Militärverlag des Verteidigungsministeriums der UdSSR, Moskau, 1958, S. 308-309.

⁴⁹⁾ In den Richtlinien f. d. Senat (November 1711) schreibt Peter I., dass es nötig sei „sich zu bemühen, in der Ukraine eine Landmiliz in der Stärke von 6 000, wenn möglich auch 10 000 Mann aufzustellen und diese in den ukrainischen Garnisonen zu stationieren“. (ZHADA, Fond des Regierungs-Senates, Sache 15 (697), Blatt 11.).

⁵⁰⁾ ZHADA, Fond des Regierungssenates, Sache 339, Blatt 7. D. M. Golizyn befahl dem Jussup-Pascha, sich in der Ukraine, wie folgt zu verhalten: „Um die Bewegungen zu beschleunigen, soll man unterwegs in den kleinrussischen Städten die Pferde bei allen Einwohnern requirieren und an Stelle dieser die abgehetzten, müden Dragonerpferde lassen“; für eigenen Gebrauch befahl Galizyn „... Eintausend Pferde an den Standorten bereitzustellen“. Wie und woher interessierte ihn nicht (Siehe „Die Taten Peters des Grossen“ Nr. XII, Moskau, 1789, S. 29-31). Wie solches „Sammeln“ von Pferden aussah, können wir aus dem Text des Memorandums vom Ssawytsch erfahren, der offen über die Gewalttaten der russischen Soldaten berichtet. Siehe Fußnote 47a.

fung von Steuerabgaben im Gouvernement Asow zur Strafe 4 Leute hingerichtet wurden, 11 Leute zur Verbannung verurteilt wurden, 340 Männer Strafeinberufung zur Armee bekamen und 7 666 Leute auf andere Weise bestraft worden sind (unter anderem wurden Männer ausgepeitscht)⁵³⁾.

Unter dem Druck, jetzt schon offener Gewalttätigkeiten der russischen Penetration, verstärkt sich auch die Ausbeutung des ukrainischen Bodens und Marktes⁵⁴⁾. Russische Kaufleute kamen in Massen zu den Märkten von Kiew, Nishyn, Tschernyhiw, Woronesch⁵⁵⁾, also zu den Städten, welche immer noch ihre ausserordentliche Bedeutung hatten. Nach der Schlacht bei Poltawa führten ukrainische Geschäftsleute weiterhin ausgedehnten Handel mit den Ländern und Städten, zu denen russische Kaufleute keine Verbindung hatten, z. B. Polen, Schlesien, Türkei, Danzig, Leipzig und sogar Wien⁵⁶⁾. Auch bedeutende Kaufleute wie Griechen und Armenier zogen es vor in die Ukraine zu kommen, statt bis nach Moskau zu reisen. So kamen russische Kaufleute, die ausländische Waren erhalten wollten, in die ukrainischen Städte. Die Politik der russischen Einkäufer war ziemlich schlau; sie versuchten, die auf den ukrainischen Märkten eingekauften Waren in die russischen Grenzstädte zu bekommen (in erster Linie Kursk, auch Brjansk) und dorthin kamen schon andere Geschäftsleute aus Moskau, Kaluga, Tambow und beförderten die Waren in ihre Heimatstädte. Auf solche Weise wurden die aus dem Einkauf auf den ukrainischen Märkten gewonnenen Einnahmen unter verschiedene

⁵¹⁾ P. W. Chromow: „Vorkapitalistische Rente in Russland“, in dem Sammelwerk „Die Probleme der Planungswirtschaft und Wirtschaftsstatistik“ (herausgegeben zum 80. Jubiläum des Akademikers S. H. Strumilin. Verlag der Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Moskau, 1957.

⁵²⁾ „... für die Lenkung der Leute und zum Vorteil des ganzen Volkes“ wie es scheinheilig in dem Briefe von Kolitschw (P. S. Z., Bd. V, Nr. 3245) heißt.

⁵³⁾ ZHADA, Fond des Regierungssenates, opus 13, Sache 13 (693), Blatt 225.

⁵⁴⁾ Einer von vielen Beweisen der russischen Aggression: 1917. Nach einem weiteren Kriegsabenteuer Peter des I., (sog. Prut-Feldzug) fliehen mit den sich zurückziehenden Soldaten auch viele moldawische russophile Gutsbesitzer unter der Führung des Fürsten Dmytro Kantemir; diese Gutsbesitzer erhalten in der Slobidska-Ukraine 700 Guts Höfe der bisher freien, ukrainischen Bauern (siehe Umrisse der Geschichte der UdSSR, erstes Quartal des XVIII. Jahrhunderts, Verlag der Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Moskau 1954, S. 190). Ein ähnlicher Raub der fremden Ländereien ereignete sich östlich der russischen Grenze; das gleiche Schicksal trifft das Ssaratow'sche Land, in welchem, wie der russische Forscher schreibt: „gewalttätige Aneignungen des Bodens der armen Angestellten und der nichtrussischen Bevölkerung durch die Höflinge (und höheren Staatsbeamten) zunehmen“. A. A. Heraklitow: „Geschichte des ssaratowschen Landes im XVI-XVIII. Jhrhd.“ Ssaratow 1923, S. 287-340. In dieser Zeit litten unter den russischen Gewalttaten besonders die Baschkiren und Mordwinen. Siehe „Dokumente zur Geschichte der Baschkirischen ASSR, Bd. III, Moskau-Leningrad, 1949, Nr. 7, 10, 69, 80, 110, 127, 136, 139, 159, 160 und auch: Dokumente zur Geschichte der Mordowischen ASSR, Bd. II, Ssaraksk, 1940, S. 190, 191, 220, 230-236.

⁵⁵⁾ Woronesch war damals, wie es auch die russischen Dokumente bestätigen, eine ukrainische Stadt.

⁵⁶⁾ I. K. Krylow: „Blühendes Bestehen des altrussischen Reiches“ SPB, Nr. I, S. 135, 152.

Moskauer Städte verteilt⁵⁷⁾). Von den Waren die im Werte von 168 905 (damaligen) Rubel im Jahre 1720 nach Kursk gebracht wurden, kommen Waren im Werte von 108 042 Rubel aus der Ukraine. Wenn man beachtet, dass in diesem Betrag (168 905) auch der Wert der direkt aus dem Auslande importierten Waren mitberechnet ist, (z. B. aus dem Baltikum, Preußen, teilweise aus Griechenland für die Summe v. ca 20 000 Rubel) so erscheint uns der ukrainische Anteil an der Einfuhr noch imposanter. Die Transporte der russischen Waren nach Kursk waren vergleichsmässig unbedeutend. Der Anteil Moskaus betrug 12,5%, der von Tula 10,4% und der anderer russischer Städte minimal %⁵⁸⁾. Besonders rasch stieg der Ankauf von Grossvieh, auch von Schafen, und ihr Wert auf dem Markt in Kursk betrug 1720 ca. 61 000 Karbowanejz; dass der Wiederverkaufspreis in dem russischen Zentralraum doppelt so hoch wie der Einkaufspreis in der Ukraine war, haben wir bereits erwähnt. Moskau kaufte in der Ukraine Honig, Fleisch, Wein und an anderen Waren Wachs, Wolle, Salpeter und, was sehr wichtig war, die ausländischen Waren (allein im Monat April 1720 gingen durch Kursk 3500 ausländische Sensen, die Kaufleute aus Tula in der Ukraine gekauft hatten. Diese Sensen waren zum Wiederverkauf in Moskau bestimmt). Auch später wurden zum Ausbau von Textilunternehmungen in Zentralrussland aus der Ukraine weitere grosse Mengen von Wollstoffen importiert. Die Wollstoffe wurden auch aus England, Deutschland (Preußen) und Holland nach Russland gebracht. Noch in den Jahren 1732—35 importierte man 232 764 Arshyn Wollstoff und in den Jahren 1736—38 allein aus Deutschland 200 000 Arshyn Wollstoff (für Soldatenuniformen). Die Produktion der russischen Wollstofffabriken (1738 J. 22 Betriebe) war ziemlich gross aber qualitativ schlecht⁵⁹⁾. Erst als sog. Schafbetriebe in der Ukraine die Wolle nach Russland lieferten, wurde die Qualität besser. Hier finden wir die Erklärung, weshalb Peter I. grosses Interesse an der Entwicklung der Zucht feinhariger Schafe in der Ukraine zeigte. Pelze, die man für einen typisch russischen Exportartikel hält, wurden zwar in die Ukraine gebracht, gleichzeitig aber exportierte man nach Russland viele ukrainische Pelze. Z. B. 1720 brachte man nach Kursk russische Pelze im Werte von 5915 Rubel, aber auch aus der Ukraine betrug der Wert des Pelzexports 4 858 Rubel. Das Übergewicht auf der russischen Seite war sehr gering. Beim russischen Import in die Ukraine überwogen schwache, unbedeutende Waren, welche die russischen Händler den ukrainischen Märkten aufzuzwingen versuchten.

---

⁵⁷⁾ S. Larionow: „Die Beschreibung des Gouvernements Kursk“, Moskau, 1786, S. 46.

⁵⁸⁾ B. B. Kafenhaus: op. cit., S. 298.

⁵⁹⁾ Der Reisende Barberini vermerkt, dass die Moskowiter die Erzeugung der qualitativen Wollstoffe nicht erlernen können, und dadurch gezwungen sind, solche zu importieren. Siehe: N. Kostomarow: „Umrisse des Handels des Moskauer Staates im XVI. u. XVII. Jahrhundert“ SPB, 1882, S. 322, und weiter: A. H. Manjkow: „Preise und ihre Schwankungen im russischen Staate des XVI. Jhrhdrt.“ Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Historisches Institut, Leningrad'sche Abteilung, 1951, S. 82. Noch im Jahre 1736 mißlingen die Versuche, die holländischen Wollstoffe in der Textilfabrik in Putywel nachzuahmen, und die fertigen Erzeugnisse wurden als „ganz schlechte“ beurteilt. P.S.Z., Nr. 6946.

Mützen, wertlose Galanterieartikel (Kämme), Holzgeschirr, auch die berüchtigten russischen Bastschuhe. Zu den wenigen wertvollen Waren, die aus Russland in die Ukraine gebracht wurden, gehörten Eisen, (in Bündeln oder als Endprodukte, z. B. Bratpfannen) u. Baumwolltücher. Wenn man hinzufügt, wie amoralisch und gierig die russischen Kaufleute und Beamten z. Z. Peters des I. waren und dabei so taten als ob sie den Handel unterstützten⁶⁰), so braucht man sich nicht zu wundern, dass der ukrainische Markt auf die russische Invasion mit tiefer Abscheu reagierte. Das Gefühl der Überlegenheit der Ukrainer basierte noch auf der Tatsache, dass das Moskovien des XVII. und beginnenden XVIII. Jhrhdrt. ein kulturell ausserordentlich rückständiges, unterentwickeltes Land war und nur, ausgerechnet aus der Ukraine, Weißrussland und aus dem Auslande importierte Gelehrte und Experten den Weg für die Wissenschaft in Zentralrussland zu ebnen begannen⁶¹). Die Aufdringlichkeit und Unverschämtheit der russischen „Patrioten“-Kolonisten nahm solche Formen an, dass selbst Moskau — genauer gesagt seine vernünftigeren, politischen Elemente — erschraken und begriffen, welche Gefahren für Russland die Reaktion auf solche Erscheinungen der „Vereinigung“ zwischen der Ukraine und Russland bedeutete. Es ist z. B. bekannt, dass Mjenschikow, der ein unbeschränkter Feodale der Ukraine sein wollte, bis zu einem gewissen Grade die Rechte der Ukraine auf separate Administration und Wirtschaft verteidigte. Am 12. Mai 1727 gab der Oberste Geheime Rat den Erlass heraus, der den Russen verbot, irgendwelche Besitztümer in der Ukraine käuflich zu erwerben, damit das ukrainische Volk keine Nachtiele erleide. Sogar ein Moskauer Extremist, wie Rumjanzew, schlägt im Jahre 1766 vor, separate Militärschulen zu gründen, um die Offizierskader für die „ukrainische Garde“ zu erziehen⁶²). Diese, sehr seltenen Maßnahmen konnten nicht mehr den Charakter der ukrainisch-russischen Beziehungen ändern. Im Jahre 1722 findet man in der Ukraine Spuren von Kohle (in Bachmut, Expedition am Dnjepr von Rondoler),⁶³) weiter ent-

⁶⁰) Sogar russische Historiker (z. B. W. O. Klutschewskij: „Kursus der russischen Geschichte“, Bd. IV, S. 151 u. weitere) sehen sich gezwungen die „Moral“ des damaligen Handels in Moskau streng zu verurteilen. Peter I. fertigte manchmal die Erpresser und die bestechlichen Beamten mit einer für ihn typischen Brutalität ab. So wurde z. B. der Obervertreter der Staatskasse Nesterow wegen passiver Bestechung öffentlich hingerichtet, ebenso für gleiche Überschreitungen wurden der Gouverneur von Sibirien, Fürst Gagarin, Standortkommandeur von Bachmut, Fürst Massalskij, gehängt, der Kaufmann und Millionär Kurbatow, Vize-Kanzler Baron Schafirov und v. a. wurden in Gefängnissen zu Tode gefoltert; siehe E. W. Spiridonowa: „Die Wirtschaftspolitik und ökonomischen Anschauungen Peters des I.“ Staatsverlag, Moskau, 1952, S. 261.

⁶¹) W. O. Klutschewskij: Kursus der Geschichte Russlands“, Moskau, Staatsverlag, 1957, Teil 3, Lektion LIII, S. 256-263, 270-277.

⁶²) Der Vorschlag des Feldmarschalls Peter Alexandrowitsch Rumjanzew (Sohn des Majors, später General-Adjutant und Agent Peters des I., Alexander Iwanowitsch) wurde nicht verwirklicht, da die Militärikommission „in diesem Vorschlag die Chance für die separatistischen Tendenzen des ukrainischen Hofadels sah“; siehe L. H. Beskrownyj, op. cit. S. 308.

⁶³) Steinkohle wurde im Jahre 1721 am Flusse Kundrjuschka 40 km östlich der heutigen Stadt Schachty und auch in „Hirschgebirgen“ (heute Lssytschanske) entdeckt. Betr. Einzelheiten siehe E. I. Saoserskaja: „Suche nach der Steinkohle z. Z. Peters des I.“,

wickeln sich die Weizenkulturen und am Anfang des XIX. Jhrhdrt. Zucker-rübenkulturen. Moskau beginnt immer mehr Getreide, Zucker und andere Lebensmittel und Reichtümer der Ukraine auszubeuten⁶⁴⁾). Die Ukraine geriet unter den immer unerträglicheren, wirtschaftlichen Druck Moskaus, der mit der Invasion der russischen Einkäufer am Ende des XVII. u. Anfang des XVIII. Jhrhdrt., wie wir aufzeigten, begonnen hatte. Während die Maßnahmen Peters I., die auf den Aufbau der Textilerzeugung gerichtet waren, nur scheinbare, vorübergehende Ergebnisse zeigten⁶⁵⁾, und das Gewerbe Moskaus am Ende des XVIII. Jhrhdrt. sich in keiner Weise mit dem Stand der ersten 20 Jahre des XVIII. Jhrhdrt. vergleichen lässt, wird die Handelsaggression der russischen Kaufleute, unterstützt von immer neuen Vorrechten der Nachfolger Peter des I., zum nicht zu leugnenden Attribut der imperialistischen Expansion des zaristischen Russlands im XVIII. u. XIX. Jahrhundert⁶⁷⁾.

Nachrichten der Sowjetischen Geographischen Gesellschaft, 1943, Bd. 55, Auflage 2, S. 49-56; auch A. Probst: „Zur Geschichte der Entdeckungen von Steinkohle, Petroleum, und Torf in Russland“. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Abtlg. f. Technische Wissenschaften, 1951, Nr. 10. Die ersten Expeditionen führten in der Ukraine die Ausländer. Einer der ersten war der Engländer Andrew Stals, der eine Schießpulverfabrik in Russland besass (auf Klasma. Später verkaufte er diese Fabrik an den Deutschen Berkusen). Interessant, dass man in den Dokumenten v. 1708 die deutsche, verdrehte Bezeichnung „scheitkol“ findet. (Schreiben und Akten des Imperators Peters des I., Bd. IX, Ausgabe 1, Nr. 3359, Verlag der Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Historisches Institut, Moskau, 1950).

⁶⁴⁾ Zur Zeit Masepas und auch später bis etwa zum Anfang des XIX. Jhrhdrt. wurde kein Getreide aus der Ukraine nach Russland ausgeführt.

⁶⁵⁾ Die qualitative Unbeständigkeit der „Manufakturen“ Peters d. I., vermerken nicht nur „bürgerliche“ Forscher (Milukow, Firsow) sondern auch sowjetische Gelehrte, wie z. B. B. D. Baburin: „Umrisse der Geschichte des Manufaktur-Kollegiums“, Moskau, 1939. Auch die bedeutendsten Verteidiger des Postiven in der wirtschaftlichen Politik Peters des I., (Spiridonowa, Saoserskaja) verschweigen meistens das weitere Schicksal der Peterschen Betriebe. Erst in den letzten Jahren kamen Versuche, die beweisen, dass manche von diesen Betrieben die Zeiten der Nachfolger Peters des I. überlebten. Wenn aber der grösste Teil verlorenging so wird es so dargestellt, als ob es durch Verschulden der Ausländer, die damals in Russland regierten, geschah; so z. B. F. J. Poljanskij „Die Gewerbepolitik des russischen Absolutismus in dem ersten Quartal des XVIII. Jhrhdrt. (1725-1740) in der Sammlung der Akademie der Wissenschaften der UdSSR „Die Fragen zur Geschichte der Volkswirtschaft der UdSSR, Moskau, 1957, S. 85-137. Die Schriftwerke von Poljanskij beweisen, dass die Tendenz das zaristische Russland zu verherrlichen, jetzt, zur Zeit Chruschtschows, noch stärker ist, als es während des Stalin-Regimes der Fall war.

⁶⁶⁾ Z B die Zarin Anna Iwanowna bestätigte mehrmals die Monopolrechte der Moskauer Kaufleute auf Einkauf von Wolle in der Ukraine. (Erlaße aus den Jahren: 1735, 1738, 1739, siehe: D. Baburin: op. cit. S. 264.).

Олекса Горбач

УКРАЇНСЬКІ ГЛОСИ В ПОЛІГЛОТНИХ СЛОВНИКАХ А. КАЛЕПІНА І Г. МЕГІСЕРА (1603)

З початком 16 в. виникли на Заході перші поліглотні словники, що в них згодом попадають і деякі слов'янські мови: чеська, словінська, сербохорватська, польська. Наприкінці 16 в. потрапляють до таких словників і деякі українські слова, головно ж за посередництвом польських словників. Двох таких поліглотних словників з українськими гласами стосується наша замітка: словника 11 мов А. Калепіна та поліглотного словника Г. Мегісера з 1603 р. — Початок тому першому словникові дав учений італійський гуманіст Амброджо да Калепіно (*Ambrosius Calepinus*, 1435—1511), від 1451 р. монах-августинець, що все життя займався студіями клясичних мов та гебрейщини, а що й привело його на старі роки до втрати зору. Вислідом його філологічних студій і був просторий, тримовний спершу, словник, в якому до латинських слів — крім синонімних тлумачень — подано відповідники з гебрейської та грецької мов. Перше видання цього словника вийшло 1502 р. в Реджью, друге ж — уже з додатком чотирьох дальших мов (німецької, еспанської, французької, англійської) — 1507 р. в Венеції, згодом передруковане й перероблюване по різних містах на Заході щодекілька років. Свого часу це був найвидатніший твір із цеї ділянки. Доповнювано ж його все далі новими мовами; такі важливіші перерібки це: восьмимовне видання Пассерата, семимовне падуанське латиніста Джакопо Фачольяті з 1758 р. та особливо базельське й ліонське з доповненнями філолога та природознавця Конрада Геснера (1516—65). Базельські видання (1574, 1590, 1598, 1605, 1610, 1616, 1627) з 11 мовами (себто з доданими: італійською, голландською, польською й мадярською), як теж 9-мовне ліонське (*Lugdunum*, з років 1585, 1588 та мабуть 1594 р.) включають уперше теж мадярську мову (авторства єзуїта й єпископа Іштвана Санто, 1541—1612) і — що для нашої лексикографії 17-18 вв. незвичайно важливе — ще польську мову. Автором

цеї польської частини міг бути, ймовірно, якийсь шляхтич чи міщанин з південної Польщі — зі Шлезька чи то зі Спішу. За його шлезьким походженням промовляли б його ж окремо відмічувані шлезькі лексичні діялектизми (*kierchow* „*sepulcretum*“, *szaparga* „*trochus*“, *bugiel* „*scriblita*“, *podroznik* „*polygonum*“), доволі численні чехізми (із суфіком **-tel**: *rozkasatel* „*mandator*“, *pokazatel* „*monstrator*“, *kazatelnica*, „*sugestus*“; *błathi* „*vietus*“, *opratka* „*lorum*“, *błanka* „*membrana*“, *sramota* „*infamia*“, *rohatina* „*tragula*“, *kreiczy* „*praegustator*“, *tessak* „*machaera*“ *kolnia* „*mandra*“), та часті германізми (*flek* „*macula*“, *miczka* „*mitra*“, *deka* „*obstragulum*“, *fararz* „*parochus*“, *brya* „*pulmentum*“, *tulich* „*rugio*“). За його спішським походженням промовляли б: 1) його фонетика (обнижена вимова голосних **i**, **i**, **u** перед сонорними **l**, **r**: *fora* „*rheda*“, *sieła* „*robur*“, *wszedibeł* „*omnivagus*“, *stroni* „*nerviae*“), 2) слова, поширені в польському гуральському говорі (*iuzina* „*dipnion*“, *szownoscz* „*rexitas*“), 3) мадяризми (*cziga* „*trochus*“, *kapcia* „*soccus*“, *gaida* „*utricularius*“), 4) українізми (*dubas* „*vectoria navigia*“, *gomon* *czinie* „*perstreplo*“, *zubr* „*uncus*“, *kucza* „*tugurium*“, *kucz*, *czasza* „*patera*“, *kołomeika* „*sal Agrigentinus*“, *moszenki* „*scrotum*“, *puha* „*flagellae*“, *puhacz* „*scopes*“, *prasoł* „*salinarius*“, *pop*, *pleban* „*Flamen sacerdos*“, *popowski* „*sacerdotalis*“, *chutki* „*ocyor*“), 5) тюркізми, що прийшли хіба почерез укр. мову, як і назви народів і річок (опонца „*panula*“, *kitajka* „*lemnisci*“, *woiłok* „*sagma*“, *szarancza* „*locusta*“, *saidak* „*pharetra*“, *surma* „*syrix*“, *torba* „*vidulus*“; *wołoszin* „*Dacus*“, *czerkasy* „*Hamaxobii*“, *rußi* „*Rutheni*“, *kozacy strzelci konny* „*hippotoxotae*“, *Neper* „*Borysthenes*“, *Don* „*Thanaïs*“). Автор добре ознайомлений з термінологією річкового славу — річ зрозуміла в міщанина та в шляхтича, що сплавлював збіжжя до Гданська, — а далі ще з польською ботанічною літературою (він цитує зільник Шимона з Ловіча, знаний у виданні з 1532 та 1537 р.); він особисто обсервував лікувальне стосування рослин, як про це свідчать його слова під гаслом **MEDICA**; його добре знайомство з німецькою мовою (не одне він калькує з німецького в польщину!) свідчило б про його довше перебування серед німецької мовної стихії — може десь у німецькому університеті. Своєму антикатолицькому (може аріянському) наставленню він дав вислів у таких злобних тлумаченнях як от: *sacrificulus* „*offiarcza*, *m s z a r z*“, *pallace* (*concubina*) „*słuzebnica prelatow papieskich*“, *Dionysia* „*kiermasz*, *miebopusty* gdi szie ono popu na iedne nisza (=miejscie!) ziezdziaia, y do iedney karczmy z swimy kuchar-kamy y bekarscieti“, *praesul* „*prełat nawizszi Marsowi kiedas słuzaczi*“. Ця польська частина Калепіна лише незначно пов’язана з латинсько-польським словником аріянина Яна Мончинського (*Lexicon latino-polonicum*, Крулевець 1564), який, за свідченням А. Брюкнера (*Dzieje kultury polskiej*, II, 207, Варшава 1958), також включував якісь антикатолицькі виступи. Зрештою ж наведено в цій польській частині Калепіна ще несповна десяток українських ботанічних назив (*Ruthenis nominatur!*): *bohun* „*erice*“, *burean* „*verbascum*“, *kolcha* (=olcha!) „*alnus*“, *niemica* „*dithambrion*, *emmanes*, *hyoscyamus*“, *nereczuic* (=nerecznik!).

„lepton centaurium“, ozyna „batos“, podroznik „polygonum, demo, colligonon“, romwia (=romian!), „chamaemelon“, czeret „aegilops“.

Всі оці приводжені в словнику Калепіна укр. ботанічні назви справді народні й трапляються — хоч не завжди з ідентичним значенням — серед народу й донині: 1) bohun — це: багун, багно (ledum palustre), тоді як erica — це «верес», 2) burean, бур'ян — це нині загальна назва для хвастів а verbascum — це «діванна», 3) olcha — це вільха (betula almus), 4) niemica, «німиця» — ще й нині зветься так hyoscyamus (а теж і дурман, дівдерев — datura stramonium), 5) nerecznik зустрічається ж нині хіба в польській назві папороті nerecznica (aspidium filix mas.), 6) ozyna — це ожина (rubus caesius); batos — же це грецька назва ожини, 7) podroznik — це подорожник (polygonum aviculare), званий ще теж: спориш, моріг, дересень), 8) romian — це ромен, роман, рум'ян (chamomilla matricaria), 9) czeret — це черет, очерет (phragmites communis, інакше ще: тростина, комиш, куга, шаш), тоді як латинське aegilops (caudata) нині те саме, що triticum cylindricum «пшеничка валкувата» (див. St. Makowiecki: Słownik botaniczny łacińsko-małoruski, PAU Prace KJ 24, Kraków 1936).

Ці ботанічні назви автор польської частини Калепіна повідписував може в польських ботаніків, які їх записували були серед українського населення, як от краківський німець Антон Шнебергер, який у „Catalogus stirpium“, 1557 р. приводить, за словами Г. Лопацінського (Najdawniejsze słowniki polskie drukowane, Prace Filologiczne V, 1899, 591), близько 30 українських назв; серед цитованого Лопацінським десятка цих українських термінів трапляються в польському Калепіні niemica „hyoscyamos“ та декілька — уже без окремих поміток, що вони так Ruthenis nominantur: rogosz „acorus vulgaris“, koporka „galiopsis“.

Іншим джерелом міг тут бути ще „Ogród zdrowia“, 1534, Стефана Фаліміжа, що сам був, за здогадом Й. Ростафінського (Nasza literatura botaniczna 16 w. oraz jej autorowie lub tłumacze, Pamiętnik AU, Wydz. mat.-przyr. 14, 1888, 166), українцем, — мабуть з Холмщини чи Галичини родом.

Однак ці укр. гlosi не мали особливого впливу на укр. ботанічну термінологію в рукописному словнику Славинецького, бо: 1) той використовував доволі механічно лише ті назви, які в Калепіна стояли під позначкою „Polonica“, а укр. гlosi трапляються тут звичайно серед латинського тексту серед енциклопедичних пояснень; 2) Славинецький доповнював часто свою ботанічну номенклатуру з крашого вже на тоді латинсько-польського словника Г. Кнапського; та й не при кожному латинському слові в Калепіна подано польський переклад: в таких випадках Славинецький або перекладав сам на підставі латинських синонімів даного гасла або ж залишав латинське слово без укр. тлумачення і аж потім вписував нове тлумачення — на підставі Кнапського; тому то відомі досі щість списків його словника виявляють немало розбіжностей; в декотрих рукописах подано після укр.

тлумачення ще польські гlosи з Кнапського (напр., близько 100 в паризькій копії, та близько 15 у її ж укр.-латинській частині).

Наскільки могли бути заважити в Славинецького дотичні польські словники на вибір у тих випадках його ботанічної номенклатури, виявляє понижче порівняння (укр. приклади подаємо за рукописом паризької Національної бібліотеки):

aegilops	овесóкъ, зéліе (Calep. Pol. czeret, przedza; Knap. owiesek),
alnus	ólха, дréво (Calep. Pol. olza; Knap. olsza),
batos	ожины (Calep. Pol. iezyny; Knap. płászczká, ćierne),
chamaemelon	румénъ (Calep. Pol. rumien; Knap. rumien),
demo	спорыжъ, травá (Calep. Pol. =polygonum; Knap. sporyż),
dithyambrion	н'ємица, трава (Calep. —; Knap. —),
emmanes	н'ємица, травá (Calep. =hyoscyamus; Knap. —),
erice	véресъ, травá (Calep. Pol. wrzos, bagno; Knap. wrzos),
hyoscyamus	табака, н'ємица (Calep. Pol. bielon; Knap. bielun, tábáká),
lepton	
centaurium	кентаврій, трава (Calep. Pol. centurzya; Knap. centurzyia),
polygonum	спорыжъ, травá (Calep. Pol. sporysz, wroblie iezyczki; Knap.. sporyż),
verbascum	д'еванна, трава (Calep. Pol. sziąwáná; Knap. dźiewánna, szálbá; knáfliczká).

Лиш н'ємица (та ще може: олха, ожини) взята безпосередньо з цих гlos Калепіна; інші ж назви Славинецького сперті на польських із Калепіна та Кнапського.

Як згадані гlosи, так особливо польська частина Калепіна цікаві для укр. лексикографії ще зокрема тому, що Калепін послужив підставою рукописній латинсько-українській лексикографії 17 в.

З нього ж то укладав анонімний автор (за нашою здогадкою — вірменин з Буковини чи з Молдавії) румунську та українську частини оксфордського рукописного «Гептаглоттону» (його українську частину видав В. Свобода «Слов'янська частина оксфордського Гептаглота», Вінніпег 1956; нашу гіпотезу про авторство цього прецікового рукопису ми обґрунтували докладно в статті „Zur Geschichte der ukr. Lexikographie im 16-17 Jh.“, в журналі „Die Welt der Slaven“, IV, 4, Мюнхен, 1960)*). З того ж польського Калепіна складав київський філолог Еп. Славинецький (який від 1649 р. працював у Москві) свій латинсько-слов'янський словник (около 30 000 гасел), досі відомий у шістьох відписах:

- 1) Лексіконъ латинский з Калепина преложенный на славенский лѣта от созданія мира 7150 (1642) — нинѣ в Публічній бібл. в Москві,

*) Свої застереження з того приводу подав видавець, див. V. Svoboda „Some observations on the origin of the Heptaglot Lexicon“, „Die Welt der Slaven“, VI, 3, стор. 264—94

2) *Dictionarium Latinosklavonicum operi A. Calepini... Epiphaniī Slavienickij, Arsenij Koreckij Satanoviensis Moschoviae 1650* — нині в Публ. бібл. в Москві,

3) Лексіконъ латінській з' Калепіна преложенный (или преведенный) на славенъскій (діалектъ) лѣта от создания міра 7173 (1685) — нині в Публ. бібл. в Москві,

4) *Dictionarium Latino-Rutenicum* нині в бібліотеці франціканського монастиря в Дубровніку,

5) Лексіконъ Латіно-славенъскій отца Епифанія — закуплений шведським філологом Йог. Спарвенфельтом (1655-1727) в 1680-их рр. у Москві від царського перекладача Стажея Годзаковського, а списаний власноручно Іваном Озеровим, виховником царя Фьодора Алексеєвича (як це подає Спарвенфельтів запис на рукописі) — нині в університетській бібліотеці в Уппсалі,

6) *Dictionarium Latinosclavonicum operi A. Calepini... E. Slawienickij et A. Koreckij Satanoviensis... Moschoviae 16...* — нині в Національній бібліотеці в Парижі; ця копія включає теж обернений, перший загалом церковнослов'янсько-латинський словник (коло 7000 гасел) «Лексікон словенолатинскій трудолюбиемъ иноков Арсенія и Епифанія в б(о)госпасаемомъ градѣ Москвѣ составленный» — на підставі латинсько-укр. частини.

Рукопис 1642 відображує ще найкраще укр. фонетику; до нього ще найближче стоять рукопис 1685 р. та дубровніцький; паризька й уппальська копії списувані мабуть з якогось одного спільногого тексту; московська копія 1650 р. виявляє зовсім відмінну редакцію (підставою служив уже не тільки список латинських слів із Калепіна, бо подавано ще й похідні форми від дієслів та їх переклади; у фонетиці українізми здебільша свідомо оминаються).

Це зведення ми подали, щоб запобігти повторюванню тих неповних даних, які про цей словник були відомі ще С. Брайловському (РФВ т. 23, 1890), а що їх називає й новіший дослідник Ф. Я. Шолом (Е. Славинецький і російська філологічна наука середини 17 ст., збірник Міжслов'янські літературні взаємини, Київ 1958, стор. 20).

Якась київська копія цеї паризької слов'янсько-латинської частини послужила підставою виданого в Почаєві 1804 р. друкованого церковнослов'янсько-польського словничка (ок. 4000 гасел), укладеного може ієромонахом Варлаамом 1756 р., як говорить неясно дописка на примірнику цього словничка в Ягайлонській Бібліотеці в Кракові. „... (wyda)nie Lexykonu przez Jeromonacha Warlaama w Poczajowie nastapiło roku 1756 za Exarcha Sylwestra Lubienieckiego Rudnickiego“. За твердженням І. Брика (Поль.-слав. слівник і слав.-поль. імен толкование Зарудницького з 1-ої пол. 18 ст., ЗНТШ 133, 1922, стор. 57-71), в Почаєві двічі надруковано 1751 і 1756 р. як додаток до книжки «Богословія нравоучительная» — «Лексіконъ славенско-польскій», майже докладний передрук виданого 1722 р. в Супраслі церковнослов'янсько-польського словника («Лексиконъ сиръчъ словесникъ славенскій»),

який представляє собою перерібку Беріндіного «Лексикону». Наскільки почайвський «Лексіконъ сиръчъ словеснікъ славенскій имъющъ въ себѣ словеса пе́рвъе славенская а́збучная, по семъ же польская, бл(а)-гопотребный къ виразумънію словесъ славянскіхъ обрѣтаяющихся въ книгахъ церковныхъ» з 1804 р. повторює видання з 1751, 1756 та супрасльське з 1722 р., ми не мали змоги ствердити. Із того ж рукописного словника Е. Славинецького походять винотувані слов'янські назви рослин (коло 80), до яких дописано румунські відповідники (две картки в румунському букарештському рукописі десь близько 1705 р. надруковані М. Гастером у „Chrestomatie romînă“, I, Leipzig-Bucureşti 1891, 355-7). Також надрукований П. Житецьким рукописний українсько-церковнослов'янський словник з 17 в. «Синоніма славенороссская», (переробка оберненого словника П. Берінди) виявляє в своїй церковнослов'янській частині виразні сліди церковнослов'янщини словника Е. Славинецького. Рукописний словник Е. Славинецького враз із латинсько-польським словником езуїта Г. Кнапського („Thesaurus Latino-Polonicus“, Kraków 1626, 1644, 1652, 1668, 1693; „Thesaurus Latino-Germanico-Polonicus“, Poznań 1675, 1687, Kraków 1693; „Thesaurus Latino-Polono-Germanicus“, Poznań 1695, 1698), послужив підставою і для рукописного латинсько-слов'янського словника (коло 50 000 гасел) Івана Максимовича, мазепинця-поверненця, що як перекладач Синодальної друкарні в Москві працював там над ним у 1718-24 рр. та повносиив ту-ди чимало й виразних лексичних русизмів*).

Далеко не дорівнює значенням словників Калепіна інший поліглотний словник з початку 17 в. Гіероніма Мерісера „Thesaurus polyglottus... ex quadringentis circiter linguis“ виданий 1603 р. у Франкфурті над Майном. Його автор, штуртгартець родом (нар. коло 1550, помер 1616), як архівар архікнязя Карла в Граці познайомився зі словінською мовою і зладив 4-мовний німецько-латинсько-словінсько-італійський словник („Dictionarium 4 linguagum“, Грац, 1592). Через свої протестантські переконання був змушеній покинути Грац і шукати провікторів у Каринтії та врешті Ляйпцигу. Вступ до його поліглотного франкфуртського словника подає в 10 таблицях спробу класифікувати відомі тоді мови світу; п'ята таблиця розглядає отак і слов'янські мови та носить виразні сліди й помилок вступу до книжки „Mithridates“ (Цюрих 1555) К. Гесснера (порівн. В. Ягич: История славянской филологии, СПб. 1910, стор. 17). Серед інших слов'янських називає Мерісер такі мови: **Polonica**, **Podoliorum**, **Plescodensium**, **Sarmatica**, **Lithuanica**, **Iaczwingerorum**, **Sanogitarum**, **Moscovitica**, **Namxoviarum**, **Ruthenica**, (у списку скорочень однак є ще: Russ. — Russice s. Ruthenice; Ruthen. — Ruthenice; Mosc. — Moscovitarum; Plescov. — Plescoviensium; Podol. — Podoliorum). Слов'янський словниковий матеріал Мерісера найповніший щодо польської й чеської мов, а найцінніший своїм словінським, сербо-

^{*)} Про нього див. наша стаття „Ivan Maksymovyč, ein verkannter ukrainischer Lexikograph des 18 Jhs und sein Wörterbuch“, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA“, VIII, 1—2 (25—26), 1960, стор. 95—114.

хорватським та долішньолужицьким матеріалом. Його польський матеріал списаний із згадуваної вже попередньо польської частини словника Калепіна, і то включно з її кепською ортографією та численними друкарськими помилками. Українські гlosи тут рідкі і йдеться при них: 1) про назви літер абетки (позначувані спершу як „Ruth.“: az, buki, а далі як „Sclavonice“: dobro, iest, fert, ishe, i, je, kako, chacco, liude, mislite, nasci, nam, on, rezi, selo, semla, slovo, terdo, vidil, vk, zheru), 2) про ботанічну термінологію, яка вся тут відписана зі словника Калепіна (bohum „erica“, burian „verbasum“, kolcha (=olcha!) „alnus“, niemica „hyosciamos“, nerycynik (=nerecznik!) „centaurium minus“, romwya (=romian!) „chamaemelum“, podroznik „polygonum“, czeret „aegylops“, та врешті 3) про вирази, списані хіба з якогось чеського джерела (moszna „crumena“, hlyib „panis“, cozac „grassator“ — Tartarice: cazac, Polonice: łotr, zbiacz na drogach, zbuica, Moscovitice: polouci! — чи то до незрозумілості перекручени: asrebrana kora (=hora!) „argenti fodina“, vagatyn szuosta „cometes“, може перекручене — рогата зв'єзда?). Характеристичне при тому, що в слов'янсько-латинській частині паризької копії словника Е. Славинецького — А. Корецького настрапляємо на ідентичне: сребренная гора „argenti fodina, argentaria“. За якимсь чеським джерелом промовляє гlosa Chualenska morie „Caspium, Hyrcanum mare“, Bohemice: Asjatske more kterez ussudy wukol zemi gest zawrene, co negake gezero ruskym gazykem slowe Chwalenske more.

Хіба білоруської мови слід здогадуватися в кількох гlosах із позначкою „Lithuanice“ (loss „alce“, rossomaka „gulo“, thur „iglus“). Численніші зате російські гlosи („Moscovitice“); це, крім церковнослов'янських назв літер азбуки (az, buki, ciaru, dobro, iest, jota, mislete, nas, on, or, xi), ще — як звичайно, перекручени часто — вирази з побуту, відписані хіба з якогось опису подорожі в Московщину (lozze „alce“, worwolk „lupus marinus“, wielkhi „mus Ponticus“, ozhe „pater“, iamschnik „veredarius“, hlyib „panis“, dzienga „pula, numus“, boyar „nobilis“, polouci „grassator“).

Olexa Horbatsch: Ukrainische Glossen in den polyglotten Wörterbüchern von A. Calepino und H. Megiser.

An die 10 ukr. Glossen gerieten in das 11-sprachige polyglotte Basler Wb. von A. Calepino (1574) zusammen mit der poln. Sprache, durch die Vermittlung von poln. Kräuterbüchern aus dem 16. Jh.: Es sind Pflanzennamen. Auch der poln. Wortschatz in diesem Wb. weist u. a. einige Ukrainismen auf.

H. Megiser schrieb für sein polyglottes Wb. (Frankfurt a. M., 1603) ukr. Glossen aus dem Wb. von A. Calepino ab, weiterhin auch aus nicht identifizierten, vielleicht tschechischen, Quellen (5 Glossen) sowie aus einem grammatischen Werk (Namen für Buchstaben).

Олекса Горбач

УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКИЙ СПИСОК РОСЛИН З ПОЧАТКУ 18 в.

В одному рукописному румунському кодексі Центральної бібліотеки в Букарешті, складеному, на думку М. Гастера, коло 1705 р. і позначуваному Ms. mixt. bibl. centr. Nr. 18, подано на стор. 104 укр.-румунський гlosar trav (42 назви), а на стор. 114 — несповна 50 назв дерев, кущів тощо. Увесь цей словничок передрукував М. Гастер у своїй хрестоматії (M. Gaster: Chrestomatie romînă I, Leipzig—Bucureşti 1891, стор. 355—7); на його виданні спираємося в далішому. Дотичні сторінки рукопису носять відповідні чернеткові румунські наголовки: Ликсон (!), аичъ скріем ербиле, словенъще отвътом (стор. 104), себто: Lexicon, aicea scriem ierbile slovenește «Лексикон, тут пишемо трави, по-слов'янськи тлумачені», — хоч наголовок не зовсім докладний, бо насправді подано якраз румунські відповідники для «слов'янських» назв. На стор. 144 уже таки по-слов'янськи подано й сам наголовок: «Здес пишем древеса». Доречі, крім номенклатури дерев і кущів, у цей другий реєстр внесено теж декілька принагідних виразів, що ботанічної номенклатури не стосуються:

избор'ное кёдра: скъндури де кедру (scînduri de chedru «кедрові дошки»),

носйло: пъргie (pîrghie «коромесло»),

папир: хъртие (hîrtie «папір»),

прута: нуя (nuiá «прут, різка»),

скиба липа: фъшие де тёю (făsie de teiu «кусок липи»),

слъме: гриндъ (grindă «сволок, трам»),

сусъ: сек, ускат (sec, uscât «сухий, сухо»),

сыро: върде (vérde «зелений, -но, сирий, -ро»),

хлъмис: епънджъ (epîngeá «опанча»),

ящер: шопърль (șopîrlă «ящірка»),

в тому навіть одне прислів'я: идѣж зефиръ душит, тамо и щурое поют — оунде сýфль аустру, акол(о) ши грөоріи кънть (únde súflă áustrul, acoló și gréieri cíntă «де повіває теплий легіт, там і сверцьки співають», при чому румунський автор витлумачив слов'янське щуръ як «сверцок», а не як «жайворонок», як це його тлумачив «Лексикон»

Беринди, 1653, стор. 207а). Решта виразів із цього списка стосується ботанічної термінології (близько 80). Вони не впорядковані поазбуочно, а просто списані з якихсь принагідних виписок, до того ж часто з помилками, якщо мова про слов'янські вирази (пивга замість пигва, папорос зам. папороть, берва зам. верба, бритка зам. редъка, мушкатовна какна зам. мушкатовая галка, червениц зам. -нець, млего зам. млеко чи то млечъ, буквисца зам. -виця, заечае капуста зам. заеочая к-а, варухглав зам. якогось здогадного болиголов, -глав, мазма зам. манна тощо). Помилки трапляються і в румунських написаннях, хоч далеко не так часто (п'єсцъ замість pъещъ реște, митърчи зам. минътърчи mînatârci «гриби-шираки»). Це каже здогадуватися, що списував цей слов'янський реєстр виразів румун, який їх не розумів. Але хіба є укладач цього реєстру допустився був помилок проти слов'янської синтакси (плюска за оръх: гъочи де нучи гаоси de nuci «шкаралущі з горіхів», отже мало б бути: пълъска (з) оръха?; скиба липа — мабуть скиба (скипка?) липи; дуб желудя — мабуть: дуб з желудя?; губ диви — може губи диви?). Його правопис слов'янських слів виявляє румунсько-болгарські звички: літера ъ — це інколи я (хлѣмис, цъбулъ, лъща, а літера ъ це подекуди е (копър, цъбулѣ), то о (вълчецъ), крім традиційно-ортографічних написань у визвуці слів після приголосного (глѣнъ, омънъ — поруч частішого: румен, блѣкот). Пишучи подекуди -а замість -ъ (прута замість пруть), писець може йшов за кириличною ортографією румунського, в якій -ъ могло подекуди виступати поруч -а (ярба грѣсъ «блочки, сосонка» portulaca oleracea — родівникова форма жіночого іменника, але: ярбъ інтимпоасть «колюча трава» — безродівникова форма жіночого іменника).

Вже навіть побіжне зазнайомлення зі «слов'янськими» назвами дозволить зробити слушний висновок, що йдеться тут про українську мову; за таким промовляють: повноголосі форми (березина, берестина, папорос, переступ, черемка; поруч церковнослов'янських млего, прахи, слѣме, (варух) глав і спольщеного подрожник), форми з у на місці укр. і (глуд, оуршина «вільшина»), -ри- на місці давнього -ръ- (кривав'-никъ) та врешті лексика (пивга, рожа, цъбулѣ). Можливо, що форма оуршина «вільшина» це не помилка переписувача, а передає якусь гуцульську говіркову заміну ль на р (пор. бирше «більше», концирар «канцелярія», кілокір «дзвінок», J. Janów: Ze stosunków językowych małorusko-rumuńskich, Сборник ОРЯС 101, 3, Ленінград 1928, стор. 452—8). На молдавську територію вказували б і румунські форми слів: часто бо пропущено визвучне -л означеного родівника -ул у чоловічих іменників (сорбу, гутью, скаю, мущарю, пътрѣнжею, мърарю, устурою — поруч: фрасенул, ўлмул... у числовому стосунку пів на пів).

Звідки ж узяв молдавський румун укр. назви для свого реєстру рослин? Виразні церковнослов'янізми серед цієї укр. мови недвозначно свідчать про книжне походження його джерела. Докладніша аналіза виявляє, що укр. матеріалу достачили йому тут: 1) «Лексикон» П. Беринди; 2) рукописний латинсько-слов'янський і слов'янсько-латин-

ський словник київських філологів Епіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського, а може ще й «Синоніма славеноросская», видана П. Житецьким, — крім якогось незнаного нам ще укр. зільника. Загально про відомі досі збережені копії словника Славинецького-Корецького див. нашу статтю «Укр. гlosi в поліглотних словниках А. Калеїна та Г. Мерісера (1603)». Удоступненість усіх тих укр. джерел румунському складачеві реєстру промовляла б за тим, що йшлося тут про якогось студента ачи ченця, що свої винотування поробив був у Києві на підставі згаданих рукописів.

В низці випадків годі рішити, котре це укр. джерело послужило румунському авторові; всі бо названі още лексикографічні праці якось пов'язані з Бериндиним «Лексиконом»: 1) його оберта (на укр.-церковнослов'янську частину) перший укладач «Синонім славеноросских» (надрукований Житецьким текст — це лише дуже попсована помилкаами переписувача копія; ми користуємося передруком при львівському перекладі праці П. Житецького «Нарис літературної історії укр. мови в 17 в.», Львів 1941, стор. 137—98), напр.

Бер.:

глѣнь: сокъ
лѣща: сочевица, имя яди... горохъ моченый
сланутокъ: горохъ рогатый, ногутъ, крупы
стволie: покрива
слѣмъя: брѣвнѣ, трамъ, бервенѣ
хартія: картка, листок, папѣр
хлямійсь: жолнѣрская шата, конейкъ
щуръ: сковоронокъ

Син.:

сокъ: глѣнь
горохъ моченый: ляща
ногутъ: горохъ, сланутокъ
крупи: сланутокъ
покрива: стволie
трамъ: бервено, бервено, слѣмъя
папѣръ: бумага, хартія
жолнѣрская шата: хлямъисъ
копенякъ: хлямисъ
сковоронокъ: щуръ

2) Бериндину церковнослов'янську частину «Лексикону» — особливо ж спеціальну термінологію (в тому ж біблійно-ботанічну) там головно, де Беринда подає посилання на відповідне місце з Острозької Біблії — використовував Славинецький у своєму ж латинсько-слов'янському словнику, віднотовуючи зокрема такі посилання (іх у різний мірі дбайливо чи механічно списували копісти наявних шістьох відпісів цього словника; найстаранніше ці посилання виступають у паризькій копії), напр.

Бер.:

зеленичіе: ест дёрево, котрое лѣтѣ и зимѣ зéлено, подобное лістъе маеть зѣл'ю на котромуъ черніцѣ ягоды

Слав. (DLS)

зеленичіе древо (vixus, atinia), Icaia 31
кисъ зеліе (chamecissus) Мак. 2. гл. 6

ростутъ, Исайя 31
кісся: блющ' 2 Мак. 6. 7. опих...
плѣска: луцинка з'которои жбó-
лудъ або орѣхъ выпадаеть,
Иса. 6
ситовіе: ситникъ, Исход 2.
шипчанъ Єзек. 19. Овоц с'того
дерева албо що такбвское

3) Подібно й слов'янсько-латинський словник паризької копії виявляє виразне споріднення з «Лексиконом» Беринди, напр.

Бер.:

алчба: (лакнен'е, голодност), esuritio
клюсъ: конь, шакапа
кляпина: всякое дре́во нагнёное,
москобски нарицаётся...
кукблища: чернуха, Исаи. 28
паппа... дѣтей брашно ест...
слѣмъ: бръвнó, трамъ, бервенб
чящъ: гуща, густвинá лѣсная або
густый лѣсъ, 4 Црс. 19 ,сх.
23

4) Слов'янсько-латинський лексикон Корецького-Славинецького, що знову ж являє собою до деякої міри обернення латинсько-слов'янського словника, збігається в дуже багатьох випадках з цим останнім, зокрема в ботанічній номенклатурі, напр.

СЛЛ.:

бабка зе́ліе: plantago
бозъ дре́во: sambucus
броскви́ня дре́во: Persica arbor
вълче́цъ: tribulus
глогъ: oxyacantha, spina alba
груша: pyrus
грушка: pyrum
губа морская: spongia
горушица: sinapi
еме́ля: viscum
зеленичіе: laurus, pinus
иглица волоское зе́ліе: russus,
-им
капуста чёрная: crambe, coramb-
le(!)

плѣски желудей (gulliocae) Icaia
6
рогоза (mariscus) Іовъ 30, сітовіе
шипчана плѣска или кóжа
(ciccum) Єзекійл 19.

СЛЛ.:

алканіе, алчба: esuries, esuritio
клюсъ: equus, equa
кляпіна: omnis arbor incurvata
куколица, чернуха, Icaia 28
паппа: cibus ruerorum
слѣмъ, бервенб: trabs, tignum
чящъ: densitas, opacitas

DLR.:

бабка, язычокъ, т. plantago, ar-
noglossum, petrona, pithium
бозъ: sambucus, sabucus, chame-
acte, acte
броскви́ня полная: cara
бросква дре́во: Persica
влѣче́цъ: acanthaleuce
волченъ: tribulus, rhamnus
глогъ: oxyacanthes, cornus
груша: pyrus
губа: spongia
горушица полная: erysimon
емела: hypheal, cassitias, имѣла:
decipula
зеленичіе: buxus, atinia

кленъ: acer	иглица: myrtacantha, hieromitros, chamemysrine
копръ: anethum	капуста черная: crambe, coramus, equaprium
крбокось: cnicus, cnecus	кленъ: acer, zygia, glinon
кринь: lilium	копръ: mustela, копръ вертоград- ный: anethum
кровавникъ зёліе: herba sanguinaria, stratiotes	крокось: crocus, cnicus
липа: tilia	кринь: lilium, crinanthemon, anti-
ляща, сочевица: lens, lenticula	cantharus
папоротъ: filix	кровавникъ: stratiotes
рётка: raphanus	липа: tilia, philyra
рёдка дивія: armoracea, -atium	соцевица: lens, lenticula
репина, яворъ дрёво: acer, platanus	папоротъ: filix, blechnon, pteris, hermubais
рѣпа: garum, rapa	редковъ: raphanus
рѣжа: rosa	редка: cortinon
рожа полная: cynorrhodon, rosa sylvestris, cynacantha	рѣдка дивая: ischas
рокитина: salix viminalis, vimen	редка полная: armon moracion
ситовіе, ситникъ: iuncus, scirpus	репина: platanus
сланутокъ, горох варений или ногутъ: pisum cornutum, Tur-	рѣпа: gara, conylylis
cicum	рожа, шипокъ: rosa
слива, древо: prunus	рожа полная: cynacantha, cynor-
слива, овощь: prunum	hodon, sentes, fremium
сливи оугорстії: pruna Damascena	рокитина: viminalia
слюз зеліе: malva, malache	рокитина, прутіє: vimen
слюз высокий полный: alcea	ситовіе: iuncus, ситовіе, рогоза: scirpi
стволіе, крапива: urtica	горохъ: pisum
стуракіна, тополя зеленая: populus rompotinus	слива: prunus
дебуля: lateraria	сляз: malva, moloche
червленый лукъ: сере campestre	слезъ великий: hibisco, -cum, al-
яблонъ: malus, pomus	thea
яворъ: acer, platanus	кропива: urtica, крапива, стволіе: acalyphe
	тополь: populus, acherois
	цебуля: genon, pallarana
	цебуля, червленый лукъ: сере
	яблонъ: malus, pomus
	яворъ, кленъ: glinon
	яворъ, ясечъ, грабъ: ornus

Лише там, де оці названі укр. словники різняться поміж собою (відсутністю даного виразу чи іншою його формою), можна встановити безспірну залежність румунського автора від даного укр. першовзору. Найчастіше дается встановити такий зв'язок із латинсько-слов'янським словником Славинецького — просто й тому, що його ботанічна

ділянка ще найбагатіша (охоплює близько 900 номенклатурних позицій).

Понад десяток виразів списка веде до Бериндиного «Лексикону»: зеленічіє: букъ (може рум. bucsău «жерновець ситниковий» spartium iunceum, зіпсоване при переписуванні?); у Беринди зеленічіє, див. повище;

избор'ное кедра: скъндури де кѣдру (scinduri de chedru «кедрові дошки»); у Беринди: дрёны цѣдру, дрыжѣнь дёрева, Єзек. 17, чого рум. автор не зрозумів;

колува: бобул (bobul «біб» vicia faba); у Беринди: кόливо — кутъй (рум. colivă «кутя»), колюба — пшениця (себто: опихана пшениця для куті), а що румунський автор передав як «біб», бо в його батьківщині місце пшениці при виготовлюванні різдвяної страви займав біб;

комбёста: сфе́кли (sfeclă «буряк» beta); у Бер. комбóста — свéкла пріправна;

лъща: линте (linte «сочевиця» lens esculenta); у Бер. ля́ща: сочевица, ... горóхъ мόченый;

синап, горошишну: мущарю (muștar «гірчиця» sinapis alba); мабуть, контамінація із Славин. sinapi (DLs) горушица та з Бер. горушýца: горчица й горúшно: горчично, — попсована при переписуванні;

ситóвіе: цепериг (tipirig «ситник» scirpus); у Бер. ситóвіе: ситник';

сланутоқ: нъхут (nâhút «турецький горох, тетеря» cicer arietinum); у Бер. сланутоқъ: горóхъ рогáтый, ногúтъ, крупы, 1713;

слѣме: гриндъ (grindă «сволок, трам»); у Бер. слѣмѧ: бръвнó, трамъ, бервенбó;

ст'вóле: бозу́л (boz, bozie «бузина» sambucus ebulus); у Бер. ствóле: покрýва, Ісаї. 55 (себто Iсаїя 55:13 sirpadh «якась степова рослина; біла гірчиця», E. König: Hebräisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament, 6—7. Aufl., Leipzig 1936, стор. 308, тлумачене звичайно як — «кропива»), рум. автор хибно зрозумів стволіє як «цівки» й підшукав назву такої рослини, з якої справді роблять ткацькі цівки;

стуракини: плоп сълбатек (plop sălbatic дослівно «дика тополя»); у Бер. стуракýна: тополя зелéная. Бытія 30 (себто: І. кн. Мойсея 30:37);

чáщъ: пъдуре (pădure «ліс»); у Бер. чяцъ: гúща, густинá лъсная, або гúстый лъсъ, 4 Црст. 19, сх. 23;

частýна: пъдурѣ дѣасть (pădurea deasă «густий ліс»); у Бер. чястина: густинá, гущáвина;

глѣнъ: сок sau мъдухъ де лемн (suc sau măduvă de lemn «соки або серцевина дерева»); у Бер. глѣнь: сокъ;

Серед інших ботанічних назв нашого слівничка для понад двох десятків джерелом можна вважати латинсько-слов'янський словник Славинецького, для несповна десятка — слов'янсько-латинський словник Корецького—Славинецького, а для останніх понад двох десятків

годі ближче встановити, котра частина послужила тут джерелом, бо дані вирази спільні обом словникам.

З латинсько-слов'янської частини взяті такі вирази:

барвинок: меришор (merišór нині лищ: 1) «рябина» *vaccinium vitis idaea*, 2) «брусниця» *pirus baccata*, подекуди однак і як синонім назв для барвінку *berbenóc*, *saschiu*); DLR барвинокъ: *chamedaphne*, барвінокъ: *polygonoides epigesis*, *hydragogon*, *daphnoides*, *cephalos*, барвенокъ: *vinca*, *scandulaca*, *clematis*, *daphnoides*;

берва (=верба): салчя (sálcie «іва, верба» *salix alba triandra*); DLR верба: *salix*;

дуб желудя: копачюл стежар (copácoul stejár «дерево дуб» *quercus*); DLR дуб: *quercus*, *latifolia*, *hemeris*, *halophlaeos*, *eo(ne)*, *cerrus*;

ива: дин нъмул ръкитеи (din neamul râchitei «з породи іви» *salix fragilis*); DLR ива: *abiga*, *chamepeuce*;

лук червенец: чѣапа (ceapă «цибуля» *allium cepa*); DLR лукъ червленый, цебуля: сере, *crommion*;

млέго: сусаю (*susai* «осет» *sonchus*); DLR млечь: *sonchos*, *cicerbita*;

гуся нога: пичорул гъщі, талпа гъщі (piciorul gîștii, talpă g-i «глуха кропива, гусячий слід» *leonurus cardiaca*); DLR нога гусяя: *che-norus*;

оманъ: ярбъ маре (iarbă mare «дев'ятисил, оман» *inula helenium*); DLR оман: *helenium*, *belenium*, *nepenthes*, *alus*;

осет влакій: скаю рум(ъ)неску, воиническу (scai romînesc, voinicesc дослівно «будяк румунський, хоробрий», нині scai voivicesc «будяк лісовий» *dipsacus silvestris*); у DLR, DLS і ін. копіях лише: осет італійскій: *cinnaris*, *acorna* як переклад польського *oset włoski* в словнику Калегіна; звідти й узято осет влакій, причому румунський автор хибно витлумачив це в ласкій як «волоський, румунський»;

переступ: виц(ъ) албъ (viță albă «бородавник» *clematis vitalba*); у DLR переступ: *ampelos leuce*, *bryonia*, п-п бѣльй: *archerostis*, *cedrostis*, *madon*, *ophyostaphylos*, *psylothrum*;

пивга (=пигва): гутью (gutúi «айва, гутя» *cydonia vulgaris*); у DLR пигва, овоющъ: *cotoneum*, *cidonium malum*;

подорожник: пътлайджінъ, спориш, тро скот (pătlágina «подорожник, бабка» *plantago maior*; sporíš, tróscot «моріг, спориш, дерес» *polygonum aviculare*); у DLR подорожник: *cichorium*, *seris*, *chreston*, подорожникъ: *ambuleia*, *carcinethron*, *hedipnois heliostrophon*, *intubus*, *halmas*, подорожникъ, споришъ: *genitura*;

расходник: окюл боулуй (bchiul bólui «айстри, роман-зілля» *leucanthemum*, *aster chrysanthemum*); у DLR расходникъ: *sedum* (нині «чистець, розхідник»), *sempervivum* (нині «роївник, доля»), *olochrysum*, *chrysoprassus*, *hypogeson*, *aromen*, *lebetes*, *notion*;

румен: мушъцел (mușețel «ромашка» *matricaria chamomilla*); у DLR румен: *chamemelon*, *anthemis*, ромен: *chrysanthemon*, *leucanthemis*;

рѣпек: скаю сау брустур (scai sau brústure «будяк або реп'ях, лопух»).

lappa maior, minor, tomentosa); DLR репикъ: xanthion, agrimonia, philanthropus, eupatorium;

слѣз: налбъ мѣре (nálbă mare «велика мальва», нині nalbă: 1) «дикий слиз, дзіндзівер» malva silvestris, 2) «бесіжник огородний, рожева мальва» althaea rosea, 3) «слизник, проскурняк, лікарська мальва» althaea officinalis); DLR слѣз: alcea, plistolochia, сляз: malva, moloch, слиз великий: althea, hibiscio, anadendromaluthe;

смерчии: браад ку рѣшинъ (brad cu rășine «ялиця з живицею» abies alba pectinata); DLR смерчие: picea, с-е лѣсное: piceaster, смерчие веліе: acatera, смерчів малое: acatalis;

теревенфъ: маслин сълбатек (maslin sălbatic дослівно «дике оливкове дерево» olea europaea); DLR теревинфъ, терпентіна: terebinthus — змішав середземноморську рослину pistacia terebinthus з терпентиновою олією (рум. terebintină), а румунський автор подібно сплютав невідому йому рослину з оливкою;

чемерица: стеригоае, сирѣч: ярбъ де мунте (stirigoáie «чемериця біла, ч-я чорна» veratrum album, v-m nigrum; iarbă de munte «гірське зілля») DLR черемица: anticyricon, atomos, polythizon, melampodium, melamorychizon, helleborus, euchimon, ч-ча бѣлая: pignator, ч-ча черная: elleborum, protion, melanorchizon;

червениц: ярбъ руменѣалъ (iarbă ruménă «червонаве зілля», бо rumenală «рум'янець, червінь»); DLR червенецъ: calla, doris, onophyllon, oncha, червленецъ: mydusa, anchusa, чрѣвленецъ: catanchusa, червленикъ: enchusa;

ягодичіе: дуд дин каре съ хрѣнскъ гѣндачі, карии фак мѣтаса (dud din care să hrănesc gîndaci, cari fac mătase «морва, morus, з якої живляться черваки, що роблять шовк»); DLR черничіе, ягодиче: morus;

ясень: фрәсенул (frásin «ясень» fraxinus excelsior); DLR ясень: fraxinus ясѣнь: bumelia;

Зі слов'янсько-латинського словника взято, імовірно, такі вирази:

иглица: мѣтура, сау ярбъ дин каре фак мѣтури, пелини (mătură sau iarbă din care fac mături, pelin «мітлиця або зілля, з якого роблять мітлички, полин», при чому: mături «мітлиця» sorgum vulgare, а серед родів полину йдеться, мабуть, про «нехворощ, вінички» artemisia scoparia); ЛСЛ (Париж) иглица: russus, russum (мабуть, ruscus «комиш, віханка»);

лукъ чеснокъ: оустурбю (usturoi «часник» allium sativum); ЛСЛ лукъ чеснокъ лѣсный: allium sylvestre, cepa silvestre; пор. ще DLR чеснокъ: allium, scorodon, ulpicum;

мазма (= манна?): мазъре (mázäre 1) «горох» pisum sativum, 2) «горох пільний» (pisum arvense); ЛСЛ манна полская: semen orixaе minoris (щось ніби «насіння рижу малого»);

мушкатовна какна (= мушкатовая галка): нукшоаръ писшоарă «мушкатний горіх» myristica fragrans); ЛСЛ мушкатовая галка: myristica nux;

слюз: налбъ (nalbă «мальва», див. повище слѣз); ЛСЛ слюзъ: *malva*, *malache*, слюзъ лѣсный, великий: *hibiscum*, -us, слюзъ высокий полный: *alcea*;
оуршына: пѣсцѣ (= пѣщѣ), аинул (pește de pădure «хміль» *humulus lupulus*; *ain* «вільха» *alnus* — годі собі однак пояснити сплутання хмелю з вільхово!); ЛСЛ олшина: *alneum*, олха: *alnus*;
ящер: шопръль (șopîrlă «ящірка»), може із сплутання двох сусідніх гасел в ЛСЛ: я щ е р ь , кóжа которая употребляютъ до рукоятія шабелнаго: *pellis e lateribus camelii callosa*, *pellis hircina*, я щ е р - к а : *lacerta* зри ехідна.
Втрое вище число виразів, які мають відповідника і в латинсько-слов'янській і в слов'янсько-латинській частині словника:
броск'віна: піярsekул (piérsic «персик» *malum Persicum*), ЛСЛ броскві-ня древо: *Persica nux*, DLR бросквіня полная: *cara*;
вълчечъ: пълъмідъ, ярбъ інгимпоасть (pălămida, iarbă îngimpoasă «будяк, *cirsium arvense*, колюче зілля»), ЛСЛ вълчецъ: *tribulus*, влъчечъ: *acanthaleuce*, волченъ: *tribullis*, -, рамна, бодакъ: *rhamnus*;
глуд: пъдучел (păducél «бояришник, глід» *crataegus monogyna*) ЛСЛ глогъ: охуацанта, *spina alba*, DLR глогъ: *oxuacanthes*, *cornus*, глогъ терніе бѣлое: *alba spina*, *dipsacon*, *darsisan*, *albus spinus*;
грушан (=груша): пърул; грûши: пъре (păr, множ. peri «груша; грушки» *pirus*); ЛСЛ груша: *pyrus*, грушка: *pyrum*; DLR груша, древо: *pyrus*;
емёло: въскъ деи копачи (visc de copaci «омела дерев» *viscum album*); ЛСЛ емёля: *viscum*, DLR емела на древахъ: *dryos hyphear*, зобъ, емёла на птицы; лепъ: *viscus*;
калпуста или крамви: варзъ (varză «капуста» *brassica oleracea*); ЛСЛ каппуста: *caulis*, к-а черная: *crambe*, *cramble* (!), DLR капуста: *brassica*, *lea*, к-а черная: *crambe*, *coramnes*, *equarium*;
клен: жугастру (jugastru «польовий клен» *acer campestre*); ЛСЛ кленъ: *acer*, DLR кленъ древо: *acer*, *zygia*, кленъ явор: *glinton*;
копръ мърарю (mărără «кріп» *anethum graveolens*); ЛСЛ копръ: *anethum*, DLR копръ: *mustela*, к-ръ вертоградный: *anethum*;
водный кривав'никъ: крин де апъ (crin de apă дослівно «водна лелія» *lilium*); ЛСЛ кровавникъ: *stratiotes*, *herba sanguinaria*, DLR кривав-никъ водный: *amaranthus*, *barba Iovis* кривавникъ: *militaris herba* кръвавникъ: *stratiotes*;
крокос: шофран (șofrân «крокос» *crocus sativus*); ЛСЛ крокось: *cnicus*, *cnecus*, DLR крокос: *crocus*, *cnicus*;
липа: теюл (tei «липа» *tilia platyphyllos*); ЛСЛ липа: *tilia*, DLR: *tilia*, *philyra*;
орѣхіи: ну́чіи (нис множ. nuci «волоський горіх» *iuglans regia*); ЛСЛ
орѣхъ: *nux*, о-хъ волоцкій: *iuglans*, DLR опѣхъ: *nux*, *caryon*;
орѣхов (? попсоване з: орѣх водный?): катастáни (! = *castán*, множ. -ani), 1) «каштан-марони» *castanea sativa*, 2) «гіркокаштан звичай-

ний» *aesculus hippocastanum*); ЛСЛ оръхъ вόдный: *castanea*, *nux cornuta*, DLR оръхъ каштанъ: *castanea*;

осет: ярбъ інгимпоасе, інкипул пъл(ъ)мидеи (*iarbă înghimpoasă în chipul pălămidei* «колюча трава на лад будяка», *pălămidă* «будяк» *cirsium arvense*); ЛСЛ осéть полный: *carduus sylvestris*, DLR осет: *carduus, pherusa, cinare, chalceos, lavacrum Veneris*;

папорос (= -оть): пáпоръ, шовар (*pápură* «киях, рогіз, шаш» *typha angustifolia*: *șovár* 1) «їжача головка» *sparganium ramosum*, 2) = *papură*, 3) «гайвір, осока берегова» *carex riparia*); ЛСЛ папоротъ: *filix*, DLR папорот: *filix, pteris, hermubais, blechnon, thelypteris*; спутання папороті з рогозом трапилося рум. авторові через близькість звучання укр. назви для папороті з рум. назвою для рогозу; полъй, воєшницъ сау измъ броштъскъ (*voieșniță?* sau *izmă broștească* «? або жаб'яча, водяна м'ята, полій» *mentha aquatica*); ЛСЛ полій: *polegium, blechum, semiscongii*, DLR полъ (й): *pulegium, teuthrion, blechon, arsemanthon*, полей: *calamintha*;

бритка (= редъка): ръдике (*ridíche* «редъка» *raphanus sativus*); ЛСЛ рéтка: *raphanus*, рéдка дивія: *armoracea, -atum*, DLR редковъ, хрѣнъ: *raphanus*, редка: *cortinon*, р-ка полная: *armon moracion, рѣдка дивая: ischas*;

репин: де палтин (*de páltin* «з явора» *acer pseudoplatanus*); ЛСЛ репина, яворъ: *acer platanus*, DLR репина: *platanus*, див. іще далі я в о ръ ;

рипи: напи (*nap* «ріпа», множ. *napi, brassica napus esculenta*) ЛСЛ рѣпа: *rapum, rara*, DLR рѣпа: *rapa, rѣpa* округлая: *napus*;

рожа. трандафир (*trandafír* «рожа» *rosa*); ЛСЛ рожа: *rosa*, DLR рожа: *rentifolia, coroneola, r-a, шипóкъ rosa*;

слива: прунул (*prun* «слива» *prunus domestica*); ЛСЛ слива древо: *prunus, c-a* овóщь: *prunum*, DLR слива: *prunus*;

цъбулъ: чапъ (сепа «цибуля» *allium serpa*); ЛСЛ цебуля: *lateraria, DLR цебуля: pallarana, genon, ц-я, червленый лукъ: сере;*

черничie: прун сълбатек, сау порумбъ че фаче порумбе мари (*prun sălbatic sau porumbăr ce face porumbbe mari* «дика сливка або деревен, що родить великі тернові ягоди», *porumbăr* «дерен» *prunus spinosa*); ЛСЛ чернічіе овóщь: *sycomorum, DLR чернічіе, ягодичіе: morus, чрѣнічіе, ягодичина: caprificus*; термінологія ЛСЛ і DLR тут полягає на Бериндиному «чрѣнічіе: фігъ дікіх древо» (1653, 203а) ачи на грець. *sykomoréa* «морва»; собі мабуть незнані більше південні овочі рум. автор за типовою «середньовічною» звичкою зіндентифікував зі своїми туземними рослинами;

яблон: лемнул мърулуи (*lemnul mărului* «дерево яблуні» *pirus malus*); ЛСЛ яблонъ: *malus, pomus*, DLR я-нь: *pomus, я-нь* плодоносна: *malus*;

яворъ, репіна: палтини (*páltini*, множ. «явори» *acer pseudoplatanus*); ЛСЛ яворъ: *acer platanus*, DLR я-р, кленъ: *glinton, я-р, ясецъ, грабъ: ornus*;

Є ще й понад десяток укр. ботанічних назв, що їх годі зідентифіку-

вати в будь-котрому з-поміж знаних досі словників; можливо, що вони вилісані з якогось незнаного близьче зільника:
 березина: мѣстѣакън (mesteáčan «береза» betula); DLR береза: betula;
 берестіна: ўлмул (ulm «в'яз» ulmus);
 варухглав (= болиглав, -голов?): кукутъ сисútă «цикута, блекіт, болиголов, бугила, омег, свиняча вош» conium maculatum);
 брусвили́на: салбъ моáле (sálba moále «бересклет» evonymus latifolius), укр. бруселина це evonymus europea;
 букві́сца: крестецел, подбъл, брўстур (crestăteá, brústure «реп'ях» lappa maior, minor, tomentosa, podbeál «підбіл, білокопитник» tussilago farfara), укр. букві́ця це plantago maior;
 губ(и) диви: митърчи (mînătârcă, множ. -rci, «гриб-ширак» boletus edulis);
 заечáе капúста: ярба грасъ (iarbă grasă «блошки, курячий слід, сосонка portulaca oleracea»);
 прáхи: оурзíчи (urgzică, множ. -ici 1) кропива urtica divina, 2) кропива жигавка urtica urens, 3) глуха кропива amium maculatum);
 свядйна: съндже́р (singer «свидина, дерен, гліг» cornus sanguinea);
 фискъ: фáгул (пиксь: фагул) (fag «бук» fagus silvatica); рум. переклад мабуть хибний, бо йдеться тут про букишпан bixus semper-virens, рум. cimișir;
 хрисант: флоаре де аур (floare de aur дослівно «золота цвітка»);
 черемка: сорбу (sorb «орябина-берека» pirus torminalis); рум. переклад хибний, бо укр. ч е р е м х а це prunus padus, рум. mălin;
 шипшина: мъчеш (măcés «шипшина, свербигуз» rosa canina).

Характеристичне, що, напр., серед віршів ієромонаха Климентія з поч. 18 в. «Рахуба древамъ рознимъ, якъ на вселенній много обріаетца (колко зналемъ и чувъ, tolko и написалемъ)» серед близько 70 ботанічних назв якраз типові збірні на -ина (березина, берестина, глодина, ольшина, свидина, шипшина ...). (ЗНТШ 81, 1908, стор. 109). На жаль, досі не вивчена номенклатура рослин по давніх укр. рукописних зільниках 16-18 вв. (напр., хоча б «Лѣчебника травника» 1534 р. харківської університетської бібліотеки, див. «Матеріали з етнографії худож. промислу», АН УРСР, Праці Укр. держ. музею етн. та худ. промислу, в. 3, Київ 1957, стор. 155).

Наш словничок кидає цікаве світло на укр.-молдавські взаемини в 17 в., зокрема в ділянці лексикографії; одинцем він тут не стоїть: Ст. Чебан (Славяно-румынский словарь Б-ки Москов. общества истории и древностей, РFB 71, 1914, стор. 75-88) називає серед збережених рукописних церковнослов.-рум. словників — 9 із 17 в., 2 з 18 в. та 1 із 19 в.; в поданому ним описі одного такого рукописного словника-перерібки Берингдиного «Лексикону» є серед доповнень додані ідентичні дві назви, що трапляються і в нашому списку: стор. 259 — берéза: мѣстѣкън, берéсть: улмул; інша однак укр. форма цих слів промовляє проти узaleжненості нашого словничка від оцього рукопису.

Питання — з якою ціллю складав рум. автор відповідники до укр.-церковнослов. назв рослин — задовільно розв'язати годі, не зневажши нічого певного близиче ні про обставини виникнення самого словничка, ні про особу укладача. Крім можливого ботанічно-фармакологічного інтересу, це могла бути й перекладацько-філологічна потреба: ідентифікувати подані в доступних слов'янських перекладах ботанічні назви по біблійно-церковних книгах (напр., в Острозькій Біблії). Румунська ботанічна номенклатура цього списка (як, зрештою, й літ. мови сьогодні) виявляє чимало слов'янських походженням назв (*bob*, *boz* (*ie*), *podbeal*, *pelin*, *răchită*, *ridiche*, *sporiș*, *șovar*, *troscot*) ачи запозичень через слов'янські мови (*șofran*, *sfeclă*). Зокрема, наявність безспірних укр. запозичень серед перелічених у цьому списку (*șovar*, *sporiș*, *boz*) промовляла б за молдавським походженням його автора. Через укр. посередництво проникала в Молдавію й книжна латинсько-чесько-польська ботанічна номенклатура типу *гусяча нога*: *talpă gîștei*, *Calep.* лат. *chenopus*, *anseris pes*, *herba* з грець. *chenopus*, *Calep.* Pol. *geszia nogą*, DLR *гусяя нога*.

Сама проблема генези укр. ботанічної номенклатури в оцьому словничку доволі скомплікована: 1) наскільки вона взята з церковнослов. частини Бериндиного «Лексикону», то відображує (нерідко недокладну!) термінологію, вживану по церковнослов. перекладах Біблії (головно Острозької з 1581 р.), 2) наскільки стосується трав і різних рослин нельоцальної рістні то взята зі словника Славинецького-Корецького й відображує польсько-латинську номенклатуру словників Калепіна й Кнапського; при тому слід відмітити, що ввійшло до них посередньо децьо й укр. народніх та створених традицією гербаріїв укр. ботанічних назв (напр. Стефана Фаліміжа, Ант. Шнеберга), 3) в випадку загальнопоширеніх ґатунків рослин (дерев), то укр. термінологія цього словничка передає загальнознану народню номенклатуру; а що й матеріял надто скрупний, та й дослідів з географії наших дотичних виразів сьогодні в нас іще нема, то, отже, годі зльокалізувати й самі ці терміни словничка.

Не скрізь рум. автор вірно підшукав рум. ботанічні відповідники (зокрема при травах), які відповідали б напр. латинсько-укр. термінології у Славинецького; вона, правда, в Славинецького не завжди консеквентна й не відповідає в дуже багатьох випадках нинішній прийнятій нашій номенклатурі. Алеж не було такої консеквентності ні в Кнапського, ні тим більше, в Калепіна: туди бо включено масу латинсько-грецької номенклатури Теофраста (4 в. перед Хр.), Діоскуріда, Плінія старшого, Колюмеля (I в. по Хр.) — часто в попсований по рукописах формі — і субституовано під їх середземноморську фльору відомі німецько-чесько-польським авторам середущоєвропейські ґатунки рослин (подібно як це зробили з біблійною близькосхідньою фльорою слов'янські й наші перекладачі св. Письма). Новітня систематизація й двочленна латинська (а за нею й наша наукова) номенклатура рослин виводиться аж від праць уппсальського ботаніка Карла

Ліннея (1707—88). Наявна в нас народня номенклатура являє собою схрещення прадавніх назв (при травах і кущах): а) за фармакологічно-практичним і знахарським використанням, напр., деревій, просирень, болиголов; приворот, бедринець, козелець; б) за якоюсь подібністю до плеканих городових та відомих — з додатком: кінський, песячий, вовчий, дикий, заячий, жаб'ячий, лісний, луговий; з частками не-, па-: нехворощ, паклен; в) за заобсервованими формами й властивостями цвіту, листків, кореня, тереноюї появі, напр., дзвіночки, слиз, молочай, подорожник; г) позначення з чужих мов: полій, фіялка, конвалія, барвінок, любицьк-любисток (лат.-нім.-поль.), дзіндзівер (рум.), шаш (угор.), комиш, куга (турк.) — із твореними на базі латинсько-польських зільників книжними назвами, які в дальшому через укр. зільники, а згодом і підручники, сходили в народ (напр. живокіст з якоюсь *herba convallaria*, безсмертник з якоюсь *sempervivum*). Про походження ботанічних назв див.: L. Guyot — P. Gibassier: *Les noms de plantes, Les noms des arbres, Les noms de fleurs*, Paris 1960; V. Machek: *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha 1954; E. Wallmén: *Alte tschechische Pflanzennamen und Rezepte im Botanicon Dorstens*, Uppsala 1954; V. Gligić: *Etimološki botanički rečnik*, Sarajevo 1954; H. Carl: *Die deutschen Pflanzen- und Tiernamen, Deutung und sprachliche Ordnung*, Heidelberg 1957; A. Carnoy: *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plantes*, Louvain 1959. Про нар.-лікувальне використання рослин у нас див.: В. Милорадович: *Народная медицина в лубенском уезде полтавской губернии*, КСтарина 1901, 1—8; F. Řehoř: *Lidová lečba u haličských Malorusů*, Časopis Mus. Českého, 1891, t. 65, II—IV; K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian*, cz. II, 1. Kultura duchowa, (Medycyna, wierzenia o roślinach), Kraków 1934, 210—29, 520—41; N. Ossadcha-Janata: *Herbs used in Ukrainian folk medicine*, New York 1952; Н. Осадча-Яната: Укр. народня медицина, Лікарський вісник, Нью-Йорк, ч. 2 (1954), стор. 19—25, ч. 3 (1955), 9—15, ч. 4 (1955), 14—18, ч. 6 (1956), 8—15, ч. 7 (1957), 17—23.

П р и м і т к а: З технічних причин в нашій статті передано кириличні літери: «ижиця» як и, «зіло» як з, «фіта» як ф, «ксі» як кс, «пси» як пс, «омега» як о, «малий юс» як я, румун. стрілковий «малий юс» як ін, а рум.-серб. літеру для дж як дж; DLR це дубровницька копія лат.-слов. словника Славинецького-Корецького *Dictionarium Latino-Rutenicum*. Пропущено теж значки наголосу над ъ, ѿ.

Olexa Horbatsch: Eine ukrainisch-rumänische Pflanzenliste aus dem Anfang des 18. Jhs.

An Hand der in M. Gasters Chrestomatie română, Bd. I, Leipzig—Bucureşti 1891, S. 355—57, abgedruckten Liste von etwa 90 „slav.“ Pflanzennamen (aus dem handschriftlichen Kodex „Ms. mixt. bibl. centr. Nr. 18“ der Zentralen Bibliothek in Bukarest) wird die ukr. Herkunft der meisten Pflanzennamen festgestellt: Sie wurden vermutlich von einem moldauischen Rumänen vielleicht in Kiew zum ersten Mal aus ukr. Lexika exzerpiert. Es sind darunter Namen von biblischen Pflanzen; diese stammen hauptsächlich aus dem kirchensla-

visch-ukr. Wb. von P. Berynda (Kiew 1627, 2. Ausgabe Kutejim 1653); sie weisen eine Ähnlichkeit auf auch mit der handschriftlichen ukr.-kirchenlav. Umkehrung vom Beryndas Werk „*Simonima slavenoroskaja*“, herausgegeben von P. Žytećkyj als Nachtrag in „*Očerk literaturnoj istorii malorusskogo naręcija v 17 i 18 vv.*“, Kiew 1889. Manches unter den Namen der einheimischen Pflanzen geht in dieser Liste auf das handschriftliche lat.-„slav.“ (ukr.) Wb. der Kiewer Mönche E. Slavynećkyj und A. Korećkyj-Satanovskyj zurück, dessen erhaltene sechs Abschriften Jahresangaben von 1642, 1650 und 1685 führen (die übrigen drei sind undatiert). Einiges bleibt in dieser Liste nicht identifizierbar und wurde vermutlich einem ukr. Kräuterbuch entnommen. Da die botanische Nomenklatur des Wb.s von E. Slavynećkyj u. A. Korećkyj-Satanovskyj sich sowohl auf die polnische aus dem Wb. von A. Calepino als auch die aus dem lat.-poln. Wb. von G. Knapski (1626...) stützt, weisen auch die rumän. Pflanzennamen dieser Liste Spuren der poln. Bezeichnungen auf.

Горбань

ДО ПРОБЛЕМИ МАТЕРІЯЛІВ З УКРАЇНОЗНАВСТВА В НІМЕЦЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ

Натрапляючи часто на неправильні, викривлені — свідомо чи не- свідомо — дані з українознавства в чужинецьких енциклопедіях, ми висловлюємо в розмові з іншими або в пресі своє незадоволення з такого стану речей. І це цілком природно, бо компоненти нашого національного ества — чи це є події з нашої історії, чи біографії окремих українських діячів з області мистецтва, науки або політики, — які невірно представлені та насвітлені, мимоволі спонукають не тільки наукового працівника, а і кожного українця, що знає свою національну історію, до вигравлення невірного та до відзискання справедливої, науково вірної оцінки.

Нам не раз доводилося зустрічатися з таким станом, що в деяких чужинецьких лексиконах або енциклопедіях не лише інтерпретація була невірною, а навіть і самі факти. Знайшовши одно чи декілька невірних енциклопедичних гасел з українознавства, український читач робить легко всезагальнюючий висновок, що і всі дані з галузі українознавства в даній енциклопедії представлени фальшиво.

На конечність поправок до гасел з ділянки українознавства в чужинецьких енциклопедіях, зокрема в німецьких енциклопедіях, звертав неодноразово увагу сл. п. проф. І. Мірчук так у «Християнському Голосі», як і на сторінках іншої української періодичної і неперіодичної преси.

Ця наша праця є своего роду рецензією на статті з українознавства і взагалі на насвітлювання справи українознавства в найбільших німецьких енциклопедіях останнього видання. Нашою метою має бути визначити помилки та недоліки, зробити висновки з того та вказати спосіб на їх naprawу в нових виданнях розгляданих нами енциклопедій.

Ми маємо на увазі 3 головні енциклопедії:

- 1 Der Grosse Brockhaus, 16 Auflage, Wiesbaden 1955-1957. 12 Bde.
2. Der Grosse Herder, 5 Aufl. Herder-Verl. Freiburg i. Br. 1952-1956. 9 Bde.

3. Meyers LEXIKON, 7 Aufl. Leipzig 1924-1930, 12 Bde.

Починаємо з першого лексикону за порядком. Брокгавз охоплює приблизно 50 гасел з українознавства, більше ніж два останні. Найширшу статтю поміщено під гаслом «Україне». Вона містить в собі, як звичайно, в стислій енциклопедичній формі багато матеріалу. В цілому можна погодитись з її характером, починаючи з історичного підґрунтя і кінчаючи гаслами з найновіших часів. Наприкінці для довідок тут додано українську літературу, а також німецькомовні праці проф. Б. Крупницького («Гешіхте дер Україне») та проф. І. Мірчука («Гандбух дер Україне») видання 1943 та 1941 років.

В підстатті про українську літературу ми маємо цілий перегляд з відповідними представниками українського письменства. Особливо до кладно опрацьовано добу українського літературного відродження. Як до підстатті про літературу так і до статті про українську мову подано цілий ряд українських наукових праць.

Окрема стаття про козаків є дещо неясною. Слід би було виправити статтю про Хмельницького, де зазначено лише, що він є «українським національним героем». Попри це до статті подано добірну літературу (Грушевського, Шуамна та Вернадського).

В статті про Мазепу пишеться, що він після поразки під Полтавою 1708 (сік) року подався з Карлом XII до Бендер.

В статті про митрополита Могилу сказано, що він в 1638 році опрацював „ein wichtiges Glaubensbekenntnis der russischen Kirche“. Вірно має бути — «української церкви».

Про Донецький Басейн подано, що він знаходиться „in Südrußland“, що слід виправити на «південно-східну Україну».

Помилково вважається літописця Нестора за російського монаха Києво-Печерської Лаври, так само як і «Слово о полку Ігоревім» за російський твір.

В енциклопедії Брокгавза не завжди або, вірніше, дуже рідко подається українську транскрипцію географічних назв. Тільки при місті Лemberg подано на першому місці українську, потім російську і польську транскрипції. До міст Києва і Вінниці подано лише українську транскрипцію і це цілком вистачає.

До міста «Чернігів» невірно зазначено, що воно є «одним із найстаріших російських міст».

Зразковою під оглядом змісту й обсягу є стаття про Шевченка з поміщеним портретом поета.

Крім згаданої статті про Україну, яка складається з підвідділів: загальної характеристики, історії, літератури, мови, мистецтва, історії церкви та крім міст, у енциклопедії Брокгавза ми знаходимо такі гасла, частину яких ми згадали вже з огляду на потребу виправлення: Галичина, Лодомирія, козаки, Андрусово, Хмельницький, Мазепа, Скоропадський, Петлюра, Могила, Закарпатська Україна, Донецький Басейн, Нестор, Олег, Св. Ольга, митрополити Шептицький і Сліпий,

Грушевський, Український Вільний Університет, Гуцули, Шевченко, Франко, Ксцюбинський та Гоголь, якого подано як російського поета, сина українського поміщика.

В окремій статті про Закарпатську Україну з поданою російською транскрипцією — «Закарпатская» — не згадано хоч і короткотривалої її самостійності в кінці 30-их років нинішнього століття.

При переліках катедр славістики в німецьких університетах в статті «Славістика» не згадано катедри славістики університету в Гайдельберзі, яку саме тепер очолює проф. Чижевський.

В статті про Київ невірно подано транскрипцію Києво-Печерської Лаври (Печерская), як також і помилково зазначено, що вона є «найстарішим і найвизначнішим монастирем Росії».

В статті про Полтаву хибно подано як українську назву сучасного вжитку «Пілтава».

Стаття про українське мистецтво подає цілком слушно і Шевченка як видатного мальяра; тільки не 10 століття, а 19-го.

Гасло Галичина подає дату коронації Данила як 1254 рік, а не 1253, як це відповідає дійсності.

Г Е Р Д Е Р :

Стаття про Україну в енциклопедії Гердера в цілому відповідає вимогам історичної об'єктивності. За кордони прийнято кордони УРСР з прилученим Кримом в 1954 році.

Але неправильно вважається Україну за частину Росії. Це видно з речення, яке наводимо тут в дослівному перекладі:

«Українська Радянська Соціалістична Республіка займає лісостепову і степову частину європейської південної Росії від Карпат до Донецького Басейну». Це, звичайно, вплив проросійського погляду на Україну і її трактування. Видно це також і з російських назв, які трапляються в статті, як от: «суховей», «Крівой Рог» і інші.

Літературу до цієї загальної статті подано бездоганно: Грушевський, Крупницький, Менніг, Решетар —, однаке в самій статті ця література недостатньо використана, бо вже наведені російські вирази свідчать про користування російськими посібниками.

Підстаття про українську мову в цілому задовільна. Українську мову характеризується як одну з трьох східноєвропейських мов. В літературі подані граматика української мови Степана Смаль-Стоцького та Т. Гертнера (1913 р.), «Нарис сучасної української літературної мови» Шереха і «Українсько-німецький словник» Зен. Кузелі та Яр. Рудницького. Дещо невдало на ознаку відмінності української мови від російської приведено тут приклад, що в російській мові пишеться «дал», а в українській «дав» (розуміється форму «він дав»), та зазначено, що українська мова «має багато польських чужих слів», що також є прикладом поверхового підходу.

В підвідділі про літературу з добірним поданим списком праць на цю тему Єфремова, Возняка, Грушевського, Залозецького, Радзикеви-

ча та Енциклопедії Українознавства зазначено чомусь, що до 18 століття українська література являлася частиною «староросійської» літератури. В цьому тексті подано головних українських письменників. Лише небагають присвячені окремі дуже короткі статті.

Так, наприклад, про Винниченка ми читаемо, напевно взяту з советського посібника нотатку:

«Винниченко... діяв разом у більшевицькій боротьбі за Україну (1917-1920) як революціонер, пізніше як буржуазний націоналіст».

У статті про літературу згадано, звичайно, і Лесю Українку. Проти її імені подано стрілку, що вказує на наявність в енциклопедії окремої статті про неї. Однак статті цієї немає; її мабуть пропущено просто з неуважності.

Підстаттю про українську церкву можна прийняти без змін. З найновішої літератури подано тут працю F. Heyer „Die ukrainische Kirche“, 1917-1945» (1954).

В замітці про українське мистецтво Олександр Архипенко виступає, звичайно, вірно як український мистець. В окремій же статті його схарактеризовано як «російського скульптора», що суперечить так дійсності, лк і попередньому означенню.

Окремих гасел поза головною статтею про Україну в енциклопедії мало. Стаття про Хмельницького як «українського гетьмана» може відповідати і українським вимогам. Звичайно, в ній зазначено про підпорядкування Хмельницького російському цареві Алексеєві в Переяславському договорі. Більше, щось про умови підпорядкування, в статті нічого не сказано.

В статті про козаків бракує ясности. Там, ніби за найновішою працею Гюнтера Штекля «Походження козацтва» (1953) ми читаемо: «...антропологічно козаки є почести великоруси, почести українці, змішані з туземним населенням».

В статті про Мазепу зазначено, що він «зрадив Петра Великого» та після поразки свого союзника Карла XII під Полтавою «покінчив самоубством», що не відповідає історичній дійсності. Стаття потребує також виправлення.

Стаття про Шевченка надто коротка, хоч з добре вибраною літературою. Однак ім'я поета подано чомусь за чудернацькою транскрипцією — «Шефченко Тарас Грігорьевич».

Німецьким авторам статтей з українознавства тяжко дастися відокремлення української історії від російської. Хоч, правда, вони виводять історію України від Київської Руси, однак звідси вони виводять одночасно і російську історію, і то навіть більше переконливо. Це ж стосується і російської філософії 18 століття, яка починається Сковородою. Однакож ж статті про Сковороду енциклопедія Гердера не поміщає. Також за енциклопедією російська література починається з найдавніших пам'яток літератури Київської Руси.

Е Н Ц И К Л О П Е Д I Я М A E R A

Найменше матеріалу з українознавства знаходиться в Енциклопедії Маєра.

Загальне гасло про Україну на сьогодні перестаріле. Щоправда, тут поданий добрий історичний перегляд з поданою літературною до теми Аркаса, Єфименка, Багалія, Грушевського, Василенка. Підстаття про літературу посилається також на цінні джерела: Огоновського, Франка, Возняка, Грушевського та Єфремова.

Однаке вульгаризацією є, що в «її першому періоді (11-14 ст.) українська література зливалася з найдавнішим періодом російської літератури», як це зазначено в лексиконі, — коли треба було б зазначити, що російська література користувалася із зразків та впливів української літератури.

В енциклопедії Маєра ми зустрічаємо добре опрацьовані статті про Лесю Українку, Хмельницького, Петлюру, Мазепу, Котляревського, Франка та Квітку-Основ'яненка. З другого ж боку, композитор Бортнянський та скрипаль Архипенко наскільки наскільки як російські мистці.

Тенденційно описано також і Пантелеїмона Куліша. Його історичного роману «Чорна Рада» не згадано, а подано лише його «Історию воссоединения Млороссии».

Заподіяно кривду також і українському борщеві. Тут ми читаемо: „Borschtsch — in Rußland eingebürgerte polnische Nationalsuppe...“ і вариться він на Україні зовсім не так, як це подає Енциклопедія Маєра.

Піддавши розглядові матеріал з українознавства в трьох названих німецьких енциклопедіях, ми приходимо до висновку, що в них похибки є. Мабуть, більшу частину їх ми відзначили. Найобширніше і найточніше подає українознавчий матеріал Брокгавз, відтак енциклопедія Гердера, а потім Маєра.

Завдання українських науковців, яке випливає з описаного і конкретно ілюстрованого стану, мало б бути спрямоване:

п о п е р ш е , на виправлення вищезгаданих помилок і неточностей;
п о д р у г е , на — не так поширення обсягу матеріалу вже поміщених статей, чого ми не можемо вимагати, — як на збільшення числа окремих гасел. В цілому образ України як такої представлений недостатньо, коли він поза головною статтею про Україну наскільки є лише кількома десятками окремих гасел.

Велику допомогу може дати у виконанні цього завдання — що до останніх видань згаданих енциклопедій ще не було можливе — часткова поява, яка, надіймося, скоро закінчиться — Енциклопедії Українознавства, а також поява не менше цінного в даному разі «Короткого Лексикону Слав'янських Біографій», („Kleine Slavische Biographie“, (1959) українську частину якого опрацювала д-р Г. Наконечна.

З М И С Т

Проф. д-р Ю. Бойко:	
Фальсифікація Шевченка в УССР	5
Проф. д-р Кость Кисілевський:	
Ізголоси Звенигородщини й Шевченкова Мова	20
Проф. д-р Пантелеймон Ковалів:	
Елементи народньо-поетичної мови в поезіях Т. Шевченка	36
Проф. д-р Ярослав Рудницький:	
Ляйпцигське видання творів Шевченка з 1859 р.	62
Проф. д-р Володимир Янів:	
Бажання суспільного резонансу в Шевченка як людини й творця	71
Проф. д-р Матвій Стаків:	
Тимчасова Конституція УНР від 26-го грудня 1918 р. . .	125
Dipl. Ing. Stepan J. Prociuk:	
Invasion der Moskowitischen Münzen und des Handels in der Ukraine, in der Ära Masepas	138
Доц. д-р Олекса Горбач:	
Українські гlosи в поліглотних словниках А. Калепіна і Г. Mericepa (6603)	159
Доц. д-р Олекса Горбач:	
Українсько-румунський список рослин з початку 18 в. . .	166
Д-р Микола Горбань:	
До проблеми матеріалів з українознавства в німецьких енциклопедіях	180